

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI

STUDIES IN OTTOMAN SCIENCE

Gabor Agoston, Georgetown	Afife Mat, İstanbul
Gediz Akdeniz, İstanbul	Rhoads Murphey, Birmingham
Virginia H. Aksan, Ontario	Christoph K. Neumann, İstanbul
Mustafa Aktar, İstanbul	Efthymios Nicolaïdis, Atina
Ali Akyıldız, İstanbul	Haluk Oral, İstanbul
Asuman Baytop, İstanbul	İlber Ortaylı, İstanbul
Atilla Bir, İstanbul	Mehmet Özdoğan, İstanbul
İdris Bostan, İstanbul	Cihan Saçlıoğlu, İstanbul
Sonja Brentjes, Berlin	Gert Schubring, Bielefeld
Mehmet Canatar, İstanbul	Ekrem Sezik, Ankara
Günhan Danişman, İstanbul	Johann Strauss, Strasbourg
Ferruh Dinçer, Ankara	Celal Şengör, İstanbul
Emre Dölen, İstanbul	Ramazan Şeşen, İstanbul
Şeref Etker, İstanbul	Gökmen Tektunalı, İstanbul
Şefik Görkey, İstanbul	Hüseyin Gazi Topdemir, Ankara
Feza Günergün, İstanbul	Zafer Toprak, İstanbul
Mustafa Kaçar, İstanbul	Şafak Ural, İstanbul
Esin Kahya, Ankara	Yavuz Unat, Ankara
Mehmet Kanar, İstanbul	George Vlahakis, Atina
Aykut Kazancıgil, İstanbul	Namık Yalçın, İstanbul
Dursun Koçer, İstanbul	Neşe Yelkenkaya, İstanbul
Klaus Kreiser, Bamberg	Halis Yerlikaya, Elazığ
Shigehisa Kuriyama, Boston	Nuran Yıldırım, İstanbul
Mübahat Kütükoğlu, İstanbul	Şehsuvar Zebitay, İstanbul

Editör: Feza Günergün

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı
34459 Beyazıt, İstanbul, Türkiye. Fax. 90 (212) 511 43 71, fezagunergun@yahoo.com

Editör
Feza Günergün

Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 1995 yılında yayıma başlamış, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu'nun 29.5.2001 tarihli kararı ile "Hakemli Dergi" olmuştur. Derginin, 2001 tarihinden itibaren yılda iki sayı olarak yayınlanması öngörülmüştür. Dergide, Türk bilim, teknoloji ve tıp tarihinin değişik konularını ele alan araştırma makaleleri yanında, bu konularda yapılmış bilimsel yayınları ve toplantıları tanıtıcı yazılar yayınlanabilir. Ayrıca Türk bilim, teknoloji ve tıp tarihini ilgilendiren çeviri yazılar da dergide yer alabilir. Araştırma makaleleri Türkçe veya İngilizce yayınlanabilir. Araştırma makaleleri ve çeviri yazılar hakemlerin onayından ve editörün süzgecinden geçtikten sonra yayınlanır. Tanıtma yazılarının yayını için editörün onayı yeterlidir. Dergiye gelen yazılar, editöre geliş tarihi dikkate alınarak yayımlanır.

Yayın Kurulu: Feza Günergün (Editör), Hüseyin Yazıcı, Feridun Emecen,
Ali Arslan, Mehmet Canatar, Mustafa Kaçar, Sevtap Kadioğlu
Sorumlu Müdür: Gaye Şahinbaş Erginöz

CİLT / VOL.X

SAYI / NR.1

2008

Osmanlı Bilimi Araştırmaları, TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından SBVT için ve *Türkologischer Anzeiger*'de indekslenmektedir. ESF (European Science Foundation) tarafından hazırlanan ERIH'te (European Reference Index for the Humanities) listelenen dergiler arasında yer almaktadır. Derginin indeksi ve makalelerin İngilizce özetleri için bkz: <http://www.bilimtarihi.org>

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI

Cilt / Vol. X, Sayı / Nr. 1, 2008

MAKALELER / ARTICLES

- II. Meşrutiyet döneminde Darülfünun.....1-46
Istanbul Darülfünunu (University) in the aftermath of the Young Turk
Revolution (Abstract)..... 46
Emre Dölen
- Darülfünun kimya eğitiminde reform: I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'a
gelen üç Alman kimyager47-90
German chemists in Istanbul during WWI and the reformation of chemical
education at the University (*Darülfünun*) (Abstract)89-90
Feza Günergün
- Darülmualimat'tan İnas Darülfünunu'na91-102
From Women's Teachers College to Ottoman Women's University (Abstract)... 102
Ali Baltacıoğlu
- Edward Kent Balls (1892-1984), bitki toplayıcısı ve yetiştiricisi103-108
Edward Kent Balls (1892-1984), plant collector and horticulturist (Abstract) 108
Asuman Baytop
- Otto Schwarz'ın (1900-1983) Anadolu florasına katkıları109-114
Contribution of Otto Schwarz (1900-1983) to the flora of Anatolia (Abstract).... 114
Asuman Baytop
- Türkiye'de eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin düzenlemeler ve
sonuçları115-135
Legal arrangements for the limitation of the number of pharmacies in Turkey
and their consequences (Abstract)134-135
Mehmet Karayaman
- XIX. yüzyılda Osmanlı madenlerinin coğrafi dağılışı137-155
Geographical distribution of Ottoman mines XIXth century (Abstract).....155-
Mehmet Bayartan
- Osmanlı şehirlerinde vakıflar ve vakıf sisteminin şehre kattığı değerler..157-175
Waqs in Ottoman cities and the values added to the city by the waqf system
(Abstract) 175
Mehmet Bayartan

ÇEVİRİ YAZILAR / ARTICLES IN TRANSLATION

- Darülfünun: İlim ve Demokrasi*, Müderris Hüsnü Hamid (Sayman) Bey'in
bildirisi177-185
Professor H.H. Sayman's declaration: *The University, Science and Democracy*
(Abstract) 185
Çeviri ve sözlük: *Şeref Etker*
- Aylık Türkçe Bilim Dergisi *Mecmua-i Fünun*.....186-192
Mecmua-i Fünun, the monthly Turkish scientific journal (Abstract) 192
Çeviri: *Gaye Şahinbaş Erginöz*

KATKILAR / ADDENDA

- Ali Arslan*, İnas Darülfünunu üzerine açıklamalar193-195
Ali Baltacıoğlu, İnas Darülfünunu hakkında.....196-198
Şeref Etker, 'Ophtalmoscope Essad' için ek kaynaklar199-200
Şeref Etker, Dr. Gazimihalzade M. Halit Şazi Bey'in özgeçmişi201-204
Şeref Etker, Dr. Adnan Adıvar'ın müderrisliği neden gerçekleşmedi?.....205-209

DÜZELTME / CORRIGENDUM

- Feza Günergün – Sevtap Kadioğlu*, Darülfünun-ı Şahane'nin (1900) Mekteb-i
Mülkiye binasında açıldığına dair209-211

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE DARÜLFÜNUN

*Emre Dölen**

Türkiye’de bir Darülfünun kurma düşüncesi XIX. yüzyılın ortalarında gündeme gelmeye başladı. 1863’de açılan ilk Darülfünun halka açık genel kültür konferansları vermekten öteye gidemedi ve 1865’de sona erdi. 1869’da çıkartılan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nde ilk kez Darülfünun konusunda düzenlemeler getirildi, fakat bundan sonraki iki girişimde de bu düzenlemeler göz önüne alınmadı. İkinci kez 1869’da açılan Darülfünun’un belirli bir ders programı olmakla birlikte bu program da halka açık genel kültür derslerini kapsıyordu ve bu Darülfünun da 1871’de kapatıldı. 1874’deki üçüncü girişim olarak Mekteb-i Sultanî içinde Darülfünun-ı Sultanî açıldı. Şubeleri ile belirli bir ders programı olan ve hukuk ile mühendislik alanlarında diploma veren bu Darülfünun da 1882’de kapandı. Bu üç girişimdeki başarısızlığın en önemli nedenlerinden biri ortaöğrenim görmüş öğrenci bulunamamasıdır.

Darülfünun-ı Şâhâne (1900–1908)

Darülfünun-ı Şâhâne’nin açılışı

Darülfünun-ı Sultanî’nin kapanmasının ardından, 1896 yılına kadar Darülfünun’un yeniden açılması konusunda herhangi bir resmî girişim olmamıştır. Yalnız, dokuz kez sadrazam olmuş ve çeşitli zamanlarda kendisinden görüş istenmiş olan Mehmed Said Paşa (1838–1914) bu konuyu uygun durumlarda dile getirmiş ve hazırladığı lâyhaları II.Abdülhamid’e sunmuştur. Bununla birlikte, dört yıl sonra II.Abdülhamid’in tahta çıkışının 25.yıldönümünde yeni ve gösterişli işler yapılmak istenildiğinden, Darülfünun’un açılması yeniden gündeme gelmiştir. Padişahın onayının alınmasının ardından Maarif Nezâreti tarafından hazırlanan nizamnâme ve ders programları Meclis-i Vükelâ’da okunarak görüşülmüş ve hazırlanan mazbata ekinde Sadrazam Said Paşa’nın 16 Rebiyülahir 1318/30 Temmuz 1316 (12 Ağustos 1900) tarihli arz tezkiresi ile padişaha sunulmuştur.¹ Bu konudaki irade aynı gün çıkmış ve böylece 27 maddelik Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnâmesi ile ekindeki ders programları 12 Ağustos 1900 günü yürürlüğe girmiştir. Bu tarih İstanbul Üniversitesi’nin gerçek kuruluş tarihidir.

Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnâmesi’nin² “en önemli noktası, 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin darülfünuna ilişkin bütün hükümlerini

yürürlükten kaldırmak suretile bu yeni Darülfünunu, her türlü ilmî ve idarî özerklikten yoksun bir yüksek okul durumuna sokan hükmüdür”.³

Darülfünun-ı Şâhâne, Mekteb-i Mülkiye’nin binasına yerleştirilerek⁴ yönetimi bu okulun müdürüne verilmiş ve II.Abdülhamid’in tahta çıkışının yıldönümü olan 18 Ağustos 1316 (31 Ağustos 1900) günü açılmıştır. Açılıştan dönemin Maarif Nâzırı Zühtü Paşa (1833-1902) maarif ve okullar konusunda oldukça uzun bir nutuk söylemiştir.⁵ Darülfünun’un açılmasının basını büyük ölçüde ilgilendirmesi beklenirken basın bu konuya ilgi göstermemiştir.

Darülfünun-ı Şâhâne’nin teşkilâtı ve yapısı

Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnâmesi’ne göre İstanbul’da padişah iradesi ile “Darülfünun-ı Şâhâne namile neharî [gündüzlü] bir darülfünun tesis olunmuştur”. (Md.1). “Darülfünun-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Diniye [Yüksek Din İlimleri]⁶ ve Ulûm-ı Riyâziye ve Tabiiye [Matematik ve Doğa Bilimleri]⁷ ve Edebiyat Şubelerinden mürekkebirdir”.⁸ Darülfünun üç şubeden oluşmuş gibi görünmekle birlikte “Elyevm [şu anda] mevcut olan Mekteb-i Hukuk ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye dahi Darülfünun-ı Şâhâne şubâtından [şubelerinden] madüddur [sayılmıştır]”⁹ (Md.2). “Ulûm-ı Âliye-i Diniye

olunduğu bilinmeyen ve aynı tarihleri taşıyan, iki metnin bulunmasıdır”. Bunlardan birincisi *Düstur*’da ve H.1319(1901) yılına ilişkin *Sâlnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*’de (s.19–23) yayınlanmış ve ikincisi de aynı nizamnâmenin H.1326(1908)de basılmış olanıdır (Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, Milli Eğitim Bak. Yay., 1964, s.54).

³ Faik Reşit Unat, *a.g.e.*, s.54. Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnâmesi’nin 26. maddesi “Maarif Nizamnâmesi’nde Darülfünun’a dair münderic olan mevaddin ahkâmı [maddelerin hükümleri] işbu nizamnâme ile münfeshidir” hükmünü getirmiştir.

⁴ Mekteb-i Mülkiye idadî sınıfları gündüzlüye çevrilerek Mercan’da Hazine-i Hassa’ya ait bir binaya nakledilmiştir. Beş yıl sonra Maarif Nâzırı bir yazı yazarak binanın esaslı bir onarıma gerek gösterdiğini, okula dönüştürülmesi gerektiğini ve bunun da büyük masrafa neden olacağını bildirerek okul olarak inşa edilmiş olan Maarif Nezâreti binası ile Mekteb-i Mülkiye İdadisi’nin karşılıklı yer değiştirmesini önermiştir (BOA, Y.MTV. 274/22, 4 Rebiyülevvel 1323/26 Nisan 1321 (9 Mayıs 1905)).

⁵ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 2.bs., Cilt 3–4, İstanbul, Eser Neş., 1977, s.1216–1218.

⁶ Daha önceki Darülfünun girişimleri sırasında ilâhiyat konuları medreselerin görevi sayılmış ve Darülfünun kapsamı içine alınmamıştır. Burada ilk kez Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi adı altında Darülfünun’da bir ilâhiyat şubesinin açıldığı görülmektedir.

⁷ Ulûm-ı Riyâziye ve Tabiiye Şubesi H.1321(1903) de ikinci sınıftan itibaren “Riyaziye” ve “Tabiiye” olarak iki dala ayrılmıştır (Faik Reşit Unat, *a.g.e.*, s.54).

⁸ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*’nin H.1321(1903) yılına ilişkin 6.cildinin başındaki tarihsel özetden Darülfünun’a bağlı olarak Türkçe, Arapça ve Farsçadan başka Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça dilleri “tedris olunmak üzere bir El sine [Diller] Şubesi teşkil” için 1903’de irade çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu şube açılmamıştır (Faik Reşit Unat, *a.g.e.*, s.54; Osman Ergin, *a.g.e.*, s.1219).

⁹ Bu iki okul Darülfünun’un şubelerinden sayılmakla birlikte yönetimleri Darülfünun’dan bağımsız kalmıştır.

* Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Analitik Kimya Anabilim Dalı, Haydarpaşa/İstanbul.

¹ BOA, DUİ. Mekâtip Dosyası No.58, 16 Rebiyülevvel 1318 (12 Ağustos 1900).

² *Düstur*, 1.Tertip, Cilt 7, Ankara 1941, s.659–664. Bu nizamnâmede zaman içinde bazı değişiklikler yapılmıştır. “Bu nizamnâmenin bir özelliği de elde resmî ve muteber, fakat ne zaman ne yolda tadil

Şubesi'nin müddet-i tahsilîyesi [öğrenim süresi] dört ve Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye ile Edebiyat Şubelerinin müddet-i tahsilîyeleri üçer senedir".¹⁰ (Md.4).

"Üç şubenin bir müdiri olacaktır. Müdür Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin yazısı üzerine "irâde-i seniyye-i hazreti padişahî ile nasb ve tayin buyurulacaktır." (Md.5). "Her şubenin birer müdir muavini ve lüzumu kadar muallim ve memurîn ve hademesi olacak"dır. "Darülfünun muallimleri talim ve tedris edecekleri ulûm [bilimler] ve dürûsda [derslerde] ihtisas-ı tam ile mütehassıs [tam anlamıyla uzman] ve maruf [tanınmış] ve sıfat-ı matlûbe ile müştehir ve mevsuf [istenilen özellikler ile tanınan ve vasıfları taşıyan] bulunmaları meşrutdur [şarttır]." (Md.8). "Darülfünun'a her sene kabul olunacak müteallimînin [öğrencilerin] adedi Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde otuzu, Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye ile Edebiyat Şubelerinde yirmi beşeri tecavüz etmiyecektir". (Md.12). Bu maddeye göre yıllık alınacak toplam öğrenci sayısı 80 olarak sınırlandırılmıştır.

Edebiyat Şubesi'nin yeniden düzenlenmesi

Darülfünun-ı Şâhâne'nin açılışından iki yıl sonra Maarif Nezâreti 24 Temmuz 1318 (6 Ağustos 1902) tarihinde Sadarete bir yazı yazarak bu yıl üçüncü sınıfların açılacağını, öğrenim süresi başlangıçta üç yıl olarak belirlenmiş olmakla birlikte üç senelik öğrenim süresinin Fünûn Şubesi için gerekli olmasına karşılık Edebiyat Şubesi için bu süreye gerek olmadığını, bu nedenle Edebiyat Şubesi'nin derslerinin ekteki programa göre düzenlenmesini ve üçüncü sınıf açılmayarak ikinci sınıfı tamamlayanlara şahâdetnâme verilmesinin uygun olacağını bildirmiştir. Bu konudaki irade 13 Ağustos 1318 (27 Ağustos 1902)'de çıkmıştır. Böylece, Edebiyat Şubesi'nin öğrenim süresi iki yıla indirilmiş ve yeni bir ders programı kabul edilmiştir.¹¹

Ders programlarının yeniden düzenlenmesi

Darülfünun-ı Şâhâne'nin ders programları 22 Mayıs 1904'de yeniden düzenlenmiştir.¹² Darülfünun-ı Şâhâne'de okutulan derslere ve bunların haftalık ders saatlerine bakıldığında her şube için okutulan derslerin o alanda yüzeysel bir genel kültür vermeye yönelik olduğu görülmektedir. Haftalık ders saatleri de

¹⁰ 13 Ağustos 1318 (26 Ağustos 1902) tarihli irade ile Edebiyat Şubesi'nin öğretim süresi iki yıla indirilmiştir.

¹¹ BOA, İ.M.F., 22 Cemaziyelevvel 1320 (27 Ağustos 1902), No.3, lef 2 (Ali İhsan Gencer ve Ali Arslan, *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 2004, s.103-104). Burada II.Abdülhamid dönemine ilişkin ilginç bir durumla da karşılaşmaktadır. Maarif Nâzırı Mehmed Celâleddin Bey (1852-1933) benzer bir yazıyı 18 Temmuz 1318 (31 Temmuz 1902)'de doğrudan Mabeyn-i Hümayûn'a yazarak padişahın onayını almış ve daha sonra bu yazının "alel-usûl Bab-ı Âli canib-i samisinden"de yazılacağını belirtmiştir (BOA, Y.PRK.MF. 4/56, 25 Rebiyülâhir 1320 (1Ağustos 1902)).

¹² BOA, Y.A. RES. 117/76, 9 Mayıs 1320 (22 Mayıs 1904).

son derece az olup Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi için 10-11, Edebiyat Şubesi için 11-13 ve Fünûn Şubesi için 8-10'dur. Cuma ve Pazar günlerinin tatil olduğu ve haftada beş gün öğretim yapıldığı göz önüne alındığında gündelik olarak 2-3 saat ders yapılmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarındaki gelişmeler

İtihat ve Terakki'nin Darülfünun'a bakışı

II.Meşrutiyet'in ardından Darülfünun-ı Şâhâne'nin adı Darülfünun-ı Osmanî olarak değiştirilmiştir.¹³ İkinci önemli gelişme öğrenci sayısındaki sınırlamanın kaldırılmasıdır. Bu heyecan döneminin ardından Darülfünun'un ıslâhı gündeme gelmiştir. Darülfünun'un geliştirilmesi adım adım ve parça parça düzenlemeler yapılarak sürdürülmüştür.

Çağdaş bir Darülfünun oluşturmayı hedefleyen İtihat ve Terakki bunun için kadro düzenlemesi yani tasfiye yoluna gitmek yerine yeni kürsüler kurmak, genç elemanları öğretim kadrosuna almak, yabancı öğretim elemanları getirmek, Avrupa'ya öğrenci göndermek, fakülte dergileri çıkartmak ve ders kitapları yayınlamak gibi yollara başvurmuştur.

Sapanca'da bir "Darülfünun Kolonisi" [kampüs] kurma düşüncesi ortaya atılmış ancak herkes tarafından çok yadırgandığından gündemden kalkmıştır. Buna karşılık, Zeynep Hanım Konağı'nı merkez alıp Koska'daki yangın yerlerini kamulaştırarak bir "Darülfünun Mahallesi" oluşturmak düşüncesi taraftar bulmuş ve Maarif Nâzırı Şükrü Bey tarafından yangın yerindeki bazı arsalar da satın alınmış olmakla birlikte bu girişim sonuçlandırılmamıştır.¹⁴

Meşrutiyet'in ilanını izleyen on yıl içinde 14 Maarif Nâzırı göreve gelmiştir. Bu kadar sık nâzır değişimi sonucunda çoğu kez birbirinden çok farklı ve giderek karşıt görüşlere sahip kişiler kısa sürelerle göreve gelmişler ve Emrullah Efendi ile Şükrü Bey dışındaki hiçbiri kendi görüş ve politikalarını uygulamaya koyabilecek kadar görevde kalamamışlardır. Bu hızlı değişimler sonucunda genelde maarif ve özelde Darülfünun konusunda tutarlı ve sürekli bir politika ortaya konulamamıştır. Bu konuda en büyük zararı henüz doğmakta olan ve kendisinden çok şeyler beklenen Darülfünun görmüştür.

¹³ Darülfünun 1913'den itibaren İstanbul Darülfünunu olarak anılmaya başlanmış, mütareke döneminde yeniden Darülfünun-ı Osmanî adına dönülmüş ve 1922'de TBMM Hükûmeti döneminde tekrar İstanbul Darülfünunu olmuş ve bu ad Darülfünun'un ilga edildiği 1933 yılına kadar değişmemiştir.

¹⁴ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, İstanbul 1998, s.208-209.

Zeynep Hanım Konağı'nın Darülfünun'a tahsisi

II.Abdülhamid tarafından Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağı'nda¹⁵ Müslüman yetim çocuklar için yetimhane ve sanat okulu olarak açılmış bulunan Darü'l-Hayr-ı Âli 8 Ağustos 1325 (21 Ağustos 1909)'da çıkartılan bir kanun ile ilga edilmiştir.¹⁶ Bunun sonucunda Darülfünun Mekteb-i Mülkiye binasında sığıntı olmaktan kurtulmuş ve Ulûm-ı Şer'iyeye, Ulûm-ı Edebiye ve Fünun Şubeleri Zeynep Hanım Konağı'na taşınmıştır. Bu dönemdeki önemli gelişmelerden biri de Darülfünun'da bir kütüphanenin kurulmasıdır. Bu konudaki gazete haberlerinden kütüphanenin 20 Safer 1328 (3 Mart 1910) günü Maarif Nâzırı Emrullah Efendi tarafından törenle açıldığı anlaşılmaktadır.

II.Meşrutiyet'in ardından yapılan büyük toplantılar için yer sıkıntısı ortaya çıkmış, bu tür toplantılar için çeşitli tiyatrolar kullanılmıştır. Böyle toplantıların da yapılabilmesi için Maarif Nâzırı Emrullah Efendi tarafından Zeynep Hanım Konağı'nın yanındaki kapalı manej yeri bir konferans salonuna dönüştürülmüştür. Bu salon Darülfünun ve Üniversite dönemlerinde konferans salonu olarak kullanıldığı gibi çok farklı olay ve toplantılar da burada olmuştur. Salon mimari yapısı ve akustiği bakımından uygun değildir ve bu açıdan sürekli olarak eleştirilmiştir.¹⁷

Maarif Nâzırı Emrullah Efendi ve dönemi

Türk eğitim tarihinin en önde gelen kişilerinden biri olan Emrullah Efendi'nin (1858–1914)¹⁸kuruluşunda basit bir yüksek okul olan Darülfünun'un

¹⁵ Tanzimat döneminin ilk kâgir konaklarından olan bu bina Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı ve Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın (1808-1876) eşi Zeynep Hanım (1825-1884) tarafından 1864'de yaptırılmıştır. Yapımı için 90 000 ve tefrişi için 35 000 altın harcanmıştır. Pamuktan kazanılan paralar ile yapılmış olduğundan halk arasında "Pamuk Sarayı" olarak anılırdı. Abdülaziz dönemindeki (1861–1876) debdebeli yaşantısı ile ün yapan konakta 20–25 araba daima hazır bulundurulur ve mutfağında 30 ahçı çalışırdı. Konak II. Abdülhamid'in iradesi ile Müslüman çocuklar için yetimhane ve sanat okulu olarak açılan Darü'l-Hayr-ı Âli'ye tahsis edilmiş ve 1903–1909 arasında bu amaçla kullanılmıştır. Daha sonra Darülfünun'a tahsis edilen bu bina 1922'de mimar Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından esaslı bir tadilat ve onarımdan geçirilmiş ve 28 Şubat 1942 akşamı meydana gelen bir yangın sonucunda tarihe karışmıştır. Yangından sonra arsası üzerine günümüzdeki İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültelerinin binaları yapılmıştır. Konaktan günümüze ulaşan tek kalıntı 1280 (1864) tarihini taşıyan kitabesidir (M. Baha Tanman, "Zeynep Hanım Konağı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1994, s.549–550; Oktay Aslanapa, *İstanbul Üniversitesi*, Cilt 1, İstanbul 1983, s.43–44).

¹⁶ *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 1, İstanbul 1329(1913), s.648–649; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 349, 20 Şaban 1327, 23 Ağustos 1325 (5 Eylül 1909).

¹⁷ Abdülhak Adnan Adıvar, "Bir salonun tarihi", *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, İstanbul 1945, s.238–241.

¹⁸ Emrullah Efendi 12 Ocak 1910'da kurulan İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde Maarif Nâzırı oldu. Kendisine yöneltilen şiddetli eleştiriler sonucunda 16 Şubat 1911'de istifa etti. Daha sonra 31 Aralık 1911'de kurulan Said Paşa hükümetinde ikinci kez Maarif Nâzırı oldu ve 21 Temmuz 1912'de hükümetin istifası üzerine görevi sona erdi. Bir daha görev verilmeyen Emrullah Efendi 14 Ağustos 1914'de öldü. Cenazesi büyük bir törenle kaldırıldı (Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 30 (1–2), 7–36 (1979–1982); Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1985, s.278–279; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, İstanbul

üniversiteleşmesi yolunda atılan adımlarda çok önemli bir yeri vardır.¹⁹ Oldukça kısa süren Maarif Nâzırlığı sırasında Darülfünun'da önemli düzenlemeleri yapmayı başarmış, hazırladığı bazı düzenlemeleri ise bir yandan dönemin siyasal koşullarına ters düşmesi ve öte yandan da görevden ayrılması nedeniyle gerçekleştirilememiştir.

Emrullah Efendi eğitim alanındaki görüşlerini "Tübâ Ağacı Nazariyesi" ile açıklamıştır. Buna göre, eğitimde yenileşme ve çağdaşlaşma aşağıdan yani ilköğretimden değil, yukardan yani Darülfünun'dan başlamalı ve gelişme yukardan aşağıya doğru yaşama geçirilmelidir. Emrullah Efendi'ye göre insanlığın gelişimi bilimlerin üniversitelerde geliştirilmesi yoluyla olmuştur. Önce bilimsel zihniyeti yerleştirip geliştirmek gereklidir ve bu da Darülfünun'da yapılabilir. Bu teori adını cennette bulunan kökleri yukarda ve dalları aşağıda olan Tübâ Ağacı'ndan almıştır.

*İhtiyat sınıfı*²⁰

II.Meşrutiyet'in ardından öğrenci sayısındaki sınırlamanın kaldırılması üzerine Darülfünun'a ve özellikle Hukuk Şubesi'ne büyük bir öğrenci akını olmuştur. Hukuk Şubesi'ne 1500–2000 dolayında öğrencinin kaydolmasının ardından bu konuda bazı önlemler alınması gerektiği görülmüş ve Darülfünun'a gireceklerin idadî mezunu olmaları koşulu getirilmiştir. Ancak çoğu medrese çıkışlı olan çok sayıda öğrenci öğrenim haklarının ellerinden alınamayacağını ileri sürerek yönetime baskı yapmaya başlamışlardır. Bunun üzerine çoğu medrese çıkışlı bu öğrenciler Arapça, Kitabet ve Hesap sınavlarına tabi tutulmuş, fakat bu sınavlar da bir çözüm olamadığı gibi çeşitli dedikodulara da neden olmuştur.

Maarif Nâzırı Emrullah Efendi bu soruna bir çözüm olarak medrese çıkışlılar ve idadî mezunu olmayanlar için başlangıçta bir yıl süreli olan bir "İhtiyat Sınıfı" [Hazırlık Sınıfı] açmış ve daha sonra bunun süresi iki yıla çıkartılmıştır. İlk yıl bu sınıfa 860 kişi kaydolmuştur

*Yabancı dil öğretimi*²¹

Yabancı dil konusundaki görüşünü "Avrupa dillerini iyi bilmeliyiz" biçiminde ifade eden Emrullah Efendi ilk Maarif Nâzırlığı döneminde (12.1.1910 – 16.2.1911) Darülfünun'da bir Elsine [Diller] Şubesi açmıştır.

1983, Cilt 4, s.1971; Nafi Atuf [Kansu], *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 2, İstanbul 1932, s.63–67; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, s.174–191.

¹⁹ İsmail Hakkı Baltacıoğlu kendisi hakkında "modern bir Darülfünun fikrini ortaya koyan Maarif Nâzırı Emrullah Efendi'dir" değerlendirmesini yapmaktadır (Osman Ergin, *a.g.e.*, s.1225).

²⁰ Mustafa Ergün, *a.g.e.*, s.23–24.

²¹ Mustafa Ergün, *a.g.e.*, s.22–23.

Edebiyat Şubesi'ne bağlı olarak açılan bu bölümde Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Rusça dillerinin öğretilmesi ve isteyenlere bu dillerin edebiyatları konusunda da bilgi verilmesi hedeflenmiştir. Sabah ve akşamları verilen bu derslere öğrenci ve kâtiplerden bin dolayında isteklinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında Arapçaya da önem vererek Darülfünun'daki Tefsir ve Hadis derslerinin Arapça okutulmasını sağlamıştır.

Mekteb-i Hukuk'daki düzenlemeler²²

Emrullah Efendi Avrupa'daki Hukuk okullarında şube bulunmadığını belirterek Mekteb-i Hukuk'daki şubeleri tümüyle kaldırmak istemiş ve ilk aşamada dört olan şube sayısını ikiye indirmiştir. Bu birleştirmeyi Meclis-i Mebusan'da aynı derslerin çeşitli şubelerde verildiğini ve bunları birleştirerek tasarruf yapıldığını söyleyerek savunmuştur. Emrullah Efendi yeni bir program hazırlamayı ve 1200–1300 kişilik büyük sınıflar yapmayı hedeflemiştir.

Darülfünun Marşı

II.Meşrutiyet'in ardından Darülfünun'un yeniden gündeme gelmesi üzerine dönemin coşkulu havası içinde Tevfik Fikret "Darülfünun Marşı için" bir güfte yazmıştır.²³ Bu şiir Darülfünun'un bir aydınlanma ocağı olacağı, cehaleti ve karanlığı yok edeceği beklentisini yansıtmaktadır. Bu güfte o dönemde çok sayıda marş bestelemiş olan Mehmed Zatî [Arca] Bey tarafından bestelenmiş ve notaları basılmıştır.²⁴ Notanın kapağında "Maarif Nezâreti tarafından kabul olunmuştur" kaydı vardır. Marşın hangi yıl bestelendiği ve kabul edildiği konusunda bir bilgi olmamakla birlikte 1913 yılı ortalarında Darülfünun'daki törenlerde çalındığı bilinmektedir.²⁵

²² Mustafa Ergün, *a.g.e.*, s.24–25.

²³ A.Kadir, *Bugünün Diliyle Tevfik Fikret*, 2.bs., İstanbul 1970, s.152. A.Kadir, şiirleri "bugünün dili"ne aktarıncan onları kendine göre yorumlayıp yeniden yazmakta ve böylece şairin söylemek istediğinden çok farklı anlamlar ortaya çıkmaktadır. Tevfik Fikret bu güfede II.Meşrutiyet'in ardından gündeme gelen kavramları ve coşkuyu yansıtmaktadır. Oysa A. Kadir'in yeniden yorumunda (s. 85) bu özellikler tümüyle kaybolmuştur. Fikret'in orijinal güftesi şöyledir:

Yükselmeli, artık yetişir zillet ü zulmet / Parlatmalı her nâsiye bir neyyir-i Fikret / Cehl ölmeli, zulm ölmeli, hak bulmalı kuvvet / Hakkin yüzü güldükçe gülümser beşeriyet... / Gafletlere, zilletlere, zulmetlere lânet! / Sen doğ bize sen doğ bize ey fecr-i hakikat! / Ey fecr-i hakikat, sana azdır bu tahassür; / Âti kılar ancak lemeâtınla tenevvür / Gülsün beşeriyet, şu cehennemleri söndür / Herkes ebedî neş'eli, herkes ebedî hür... / Şirretlere, zulmetlere, zilletlere lânet! / Sen doğ bize sen doğ bize ey fecr-i uhuvvet! (Zillet = alçaklık ; zulmet = karanlık ; nâsiye = alın ; neyyir = güneş ; fikret = fikir ; cheh = cehalet ; beşeriyet = insanlık ; fecr = gün doğumunun aydınlığı ; tahassür = hasret çekme ; âti = gelecek ; lemeât = parlıtlar ; tenevvür = aydınlanma ; uhuvvet = kardeşlik).

²⁴ Mehmed Zatî [Arca], *Darülfünun Marşı*, Mahmud Bey Matbaası, [İstanbul, t.y.].

²⁵ Darülfünun öğrencilerinin 7–8 Ağustos 1913'de yaptıkları Edirne seyahatinin programında gerek İstanbul'da Darülfünun'dan Sirkeci garına gidilirken ve gerekse Edirne'de yapılacak mitingde mızıkanın 'Darülfünun Marşı'nı çalacağı açıkça belirtilmiştir.

Yapısal düzenleme girişimleri

Meclis-i Muallimîn'lerin oluşturulması

II.Meşrutiyet'in başlangıcında etkinlik kazanan "meşveret" [müşaverede bulunma, danışma] kavramının da etkisiyle Darülfünun'un her şubesinde bir Meclis-i Muallimîn [Muallimler Meclisi] oluşturulmuş, bu meclislerin kuruluş ve çalışma esasları ile görev ve yetkilerini belirlemek üzere üç maddelik "Darülfünun Şubelerinde Mecâlis-i Muallimîn'in Vezâifini Mübeyyin Talimat" [Darülfünun Şubelerindeki Muallimler Meclislerinin Görevlerini Belirleyen Talimat] hazırlanarak 8 Kânun-ı evvel 1327 (21 Aralık 1911)'de yürürlüğe konulmuştur.

Teşkilât-ı Esasiye ve İdariye Nizamnâmesi

Darülfünun ve Şuabâtının İnzibatına Dair Nizamnâme tasarısının incelenmek üzere Şûrâ-yı Devlet'e gönderilmesinin hemen ardından Emrullah Efendi tarafından Maarif Nezâreti'nde kurulan özel bir komisyona Darülfünun'un "teşkilât-ı esasiye ve idariyesine" ilişkin bir nizamnâme tasarısı hazırlanmıştır. 14 Mart 1912'de gereği için Sadarate gönderilen bu tasarı [lâyihâ] Emrullah Efendi tarafından yazıldığı açıkça belli olan gerekçesi ile birlikte bir kitapçık olarak da basılmıştır.²⁶

Bu kanun tasarısı hazırlanırken Avrupa üniversitelerinin örnek alındığı belirtilmekle birlikte Darülfünun'un özerkliğinden hiç söz edilmemekte, tam tersine Darülfünun Maarif Nezâreti'ne sıkı bir biçimde bağlanmaktadır. Bu dönemde Darülfünun'da "serbest bir tensikat" yani tasfiye yapılması gerektiğini savunanlar olduğu gibi Darülfünun'a "istiklâl-i tam" yani tam özerklik verilmesini savunanlar da vardır. Kısa bir süre sonra çıkan Balkan Savaşı ve savaşın yarattığı ortam Darülfünun konusundaki girişim ve tartışmaların uzunca bir süre durmasına neden olmuştur.

"Darülfünun'un Teşkilât-ı Esasiye ve İdariyesine Mütteallik Nizamnâme", Teşkilât (Md.1), "Darülfünun Meclis-i Umûmîsi (Md.2–7), "Fakülte Meclis-i Umûmîsi'nin Vezâifi" (Md.8–14). "Fakülte Meclis-i Muallimînleri" (Md.15–

²⁶ *Darülfünun'un Sureti Teşkil ve İdaresine Dair Kaleme Alınan Nizamnâmenin Esbab-ı Mucibesi*. Matbaa-yı Âmiri, İstanbul 1328 (1912). Bu nizamnâme tasarısı *Hak* gazetesinin 20, 21 ve 22 Mart 1912 tarihli 8., 9. ve 10. sayılarında da yayınlanmıştır. "Darülfünun'un teşkilât-ı esasiye ve idariyesi hakkında kaleme alınan lâyihâ" Maarif Nezâreti tarafından 1 Mart 1328 (14 Mart 1912)'de Sadarete sunulmuş ve 4 Mart 1328 (17 Mart 1912)'de görüşülmek üzere Şûrâ-yı Devlet'e gönderilmiştir. BOA, BEO. NDG-G. 393, 4 Mart 1328 (17 Mart 1912). Burada çok uzun bir süre bekleyen lâyihâ nihayet görüşülerek ve bazı ufak değişiklikler yapılarak 8 Muharrem 1332 (7 Aralık 1913) tarihli Şûrâ-yı Devlet mazbatası düzenlenmiştir. Değişen koşullar nedeniyle bu nizamnâme çıkartılamamıştır. BOA, ŞD.228/1, 8 Muharrem 1332 (7 Aralık 1913). [Murat Candemir, "Maarif Nazırı Emrullah Efendi döneminde hazırlanan Darülfünun yönetimi ile ilgili bir nizamnâme layihası (1912)," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 44, 143–168 (2008)].

19), “Fakülte Meclis-i Muallimînlerinin Vezâîfi” (Md.20–23), “Usûl-i Müzakere” (Md.24–26), “Fakülte Reislerinin Vezâîfi” (Md.27) ve “Kâtib-i Umûmilerin Vezâîfi” (Md.28–30) bölümlerinden oluşmaktadır. Buna göre, burada getirilmek istenilen düzenleme yalnız Darülfünun’un ve şubelerinin [fakültelerin] yönetimine ilişkin olup öğretim konusunda herhangi bir hüküm içermemektedir. Bu bakımdan bir çerçeve nizamnâme niteliğindedir.

Nizamnâme tasarısının Darülfünun’un yapısını düzenleyen birinci maddesi, “Dersaadet [İstanbul] Darülfünunu beş fakülteden teşekkül eder. (1) Ulûm-ı Şer’iye Şubesi. Bu şube Ulûm-ı Kelâmiye [Kelâm İlimleri] ve Ulûm-ı Fıkhiye [Fıkıh İlimleri] namlarıyla iki kısmı muhtevîdir. (2) Ulûm-ı Hukukiye Şubesi. (3) Ulûm-ı Tıbbiye ve İspençiyâriye Şubesi. (4) Ulûm-ı Edebiye Şubesi. (5) Fünûn Şubesi. Dışçı Mektebi Ulûm-ı Tıbbiye ve İspençiyâriye Şubesi’ne, vilayât [vilâyetler] Tıbbiye ve Hukuk Mektepleri Dersaadet Darülfünunu’na merbutdur” hükmünü getirmektedir. Burada önemli bazı yenilikler söz konusudur. Darülfünun için “Dersaadet Darülfünunu” adı ve bu madde dışındaki diğer maddelerde “şube” terimi yerine “fakülte” terimi kullanılmaktadır. Ulûm-ı Şer’iye Şubesi iki kısma ayrılmıştır. Eczacılık öğretimi tıp öğretimiyle birleştirilerek Ulûm-ı Tıbbiye ve İspençiyâriye [Tıp ve Eczacılık Bilimleri] Şubesi kapsamına alınmış, buna karşılık dışçılık öğretiminin bu şubeye bağlı ayrı bir Dışçı Mektebi’nde sürdürülmesi öngörülmüştür.

Darülfünun’un yönetimi bir müdir-i umûmîye [genel müdür] verilmiştir. Darülfünun Müdür-i Umûmîsi Maarif Nezâreti’nin önerisi ve Meclis-i Vükelâ’nın [Vekiller Heyeti ; Hükûmet] kararı üzerine padişahın iradesiyle atanır. Kendisine yardımcı olmak üzere Darülfünun mezunlarından ve muallimlik yapmış kişilerden bir “kalem-i mahsus [özel kalem]” oluşturulur. (Md.3). Darülfünun Meclis-i Umûmîsi [Genel Meclisi; günümüzdeki Üniversite Senatosu] Darülfünun Müdür-i Umûmîsi’nin başkanlığında doğal üye olarak Fakülte Reisleri ile her fakültenin Fakülte Meclis-i Muallimîni tarafından üç yıl için seçilen ikişer müderrisden oluşur. (Md.2). Meclis-i Umûmî’nin ilmî [bilimsel], kazaî [yargısal] ve idarî olmak üzere üç görevi vardır. (Md.8). “Her fakültede o fakültenin kürsü müderrislerinden mürekkeb [oluşan] bir Meclis-i Muallimîn [Muallimler Meclisi] teşkil olunur”. Meclis, üyeleri arasından birini gizli oy ve üçte iki çoğunlukla Reis olarak seçer.

Fakülte Reisi Fakülte Meclisi’ne başkanlık eder ve “fakülteyi temsil eder”. Fakülte Meclisi’nin kararlarını uygular ve onaylanması gereken kararları Müdür-i Umûmî aracılığı ile Maarif Nezâreti’ne bildirir. Her fakültede bir Kâtib-i Umûmî [Genel Sekreter] bulunur. “Kâtib-i Umûmî o fakültenin mezunlarından olmak üzere Maarif Nezâreti’nden tayin olunur. Kâtib-i Umûmî doğrudan doğruya Müdür-i Umûmî’nin maiyetindedir”. (Md.28). Darülfünun’un yönetimi

Maarif Nezâreti tarafından önerilip Meclis-i Vükelâ tarafından karara bağlanan ve padişahın iradesi ile atanan bir Müdür-i Umûmî’ye verilmiş olmakla birlikte esas yönetim tümüyle seçilmiş üyelerden oluşan Darülfünun Meclis-i Umûmîsi’ne bırakılmıştır. Fakülteler Fakülte Meclisi ile bu meclis tarafından seçilen Fakülte Reisi tarafından yönetilmektedir. Bununla birlikte, Maarif Nezâreti tarafından her fakülteye idarî işleri yürütmek ve Müdür-i Umûmî’ye karşı sorumlu olmak üzere bir Kâtib-i Umûmî atanması, daha önceki Müdür ve Meclis-i Muallimîn Reisi iki başlılığın bir başka biçimde devamı niteliğindedir. Seçimle işbaşına gelen kişilere güvenemeyen Maarif Nezâreti bunların yanına kendi atadığı Kâtib-i Umûmî’leri koyarak denetimi elde kaçırmamak istemektedir.

Tedrisat-ı Âliye kanun tasarısı (Haziran 1912)

Emrullah Efendi’nin Mart 1912’de hazırlanmış olduğu nizamnâme taslağı tepki ile karşılanmıştır. Nizamnâme taslağı görüşü alınmak üzere Darülfünun’a gönderilmiş ve beğenilmemiştir. Darülfünun’da Meclis-i Muallimînlerin katkısıyla yeni bir tasarı hazırlanarak Maarif Nezâreti’ne sunulmuş ancak bu da Nezâret tarafından reddedilmiştir.²⁷

Bunun üzerine Emrullah Efendi Haziran 1912’de Maarif Nezâreti’nde kendi başkanlığında kurduğu bir komisyona Avrupa üniversitelerinin kanun ve nizamnâmelerini de göz önüne alarak bir kanun tasarısı hazırlatmıştır.²⁸ Emrullah Efendi’nin niyetinin bunu Meclis-i Mebusan’a sevk ederek kanunlaştırmak olduğu anlaşılmaktadır. “Tedrisat-ı Âliye Lâyiha-yı Kanuniyesi” [Yükseköğretim Kanun Tasarısı] başlığını taşıyan bu tasarının Meclis’e gönderilip gönderilmediği konusunda bir bilgi olmamakla birlikte Haziran 1912 sonunda tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kısa bir süre sonra 21 Temmuz 1912’de hükûmetin istifası üzerine Emrullah Efendi Maarif Nâzırlığı’ndan ayrılmış ve bu kanun girişimi de sonuçsuz kalmıştır.

Bu kanun tasarısında Darülfünun temel alınmış olmakla birlikte tüm yüksek öğretim kurumlarının tek bir kanunun şemsiyesi altında toplanması hedeflenmiştir. Bu yaklaşım dönemine göre çok ileri görüşlü bir yaklaşım olmakla birlikte erken ve zamansız bir girişimdir ve dönemin koşulları altında destekçi bulması da mümkün değildir.

Daha önce Maarif Nâzırı Emrullah Efendi’nin başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanmış olan “Darülfünun’un Teşkilât-ı Esasiye ve İdaresine Mûteallik Nizamnâme Lâyihası”nın çeşitli değişikliklere uğraması

²⁷ Ahmed Agayef [Ağaoğlu], “Darülfünun teşkilâtı”, *Hak*, Sayı 103, 24 Haziran 1912.

²⁸ A.A.Adıvar, “Üniversite tarihinden bir yaprak,” *Dur, Düşün*, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1950, s.105-107.

sonucu olduğu anlaşılan “Tedrisat-ı Âliye Lâyiha-yı Kanuniyesi” [Yüksek Öğretim Kanunu Tasarısı] Haziran 1912’de Meclis-i Vükelâ’ya sevk edilmiştir. Yirmi maddeden oluşan bu kanun tasarısı *Hak* gazetesinde yayınlanmıştır.²⁹ Ancak kısa bir süre sonra Emrullah Efendi’nin nâzırlıktan ayrılması üzerine bu kanun tasarısı bir daha ele alınmamıştır.

Hazırlanmış olan kanun tasarısı 20 maddeden oluşmakta ve ayrıntıların düzenlenmesini nizamnâmelere bırakmaktadır. Buna karşılık öğretim kadrosunun maaş ve ücretleri çok ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir. Kanun İstanbul Darülfünunu ile şubelerini, vilâyetlerdeki Hukuk ve Tıp Mekteplerini ve hükûmetçe özel nizamnâmelerle “teşkil ve tesis edilmiş veya edilecek müessesât-ı tahsil-i âliyeyi [yüksek öğretim kurumlarını] ihtiva eder”. (Md.1). Bu madde ile tüm yüksek öğretim kurumlarının tek çatı altında toplanması hedeflenmiştir. İstanbul Darülfünunu Ulûm-ı Şer’iye, Ulûm-ı Hukukiye, Ulûm-ı Tıbbiye, Ulûm-ı Edebiye ve Fünûn Şubelerinden oluşur. Vilâyetlerdeki Tıbbiye ve Hukuk Mektepleri İstanbul Darülfünunu’na bağlıdır. (Md.2).

Darülfünun’un yönetimi Maarif Nezâreti’nin seçimi ve teklifi üzerine padişah iradesi ile atanan bir Müdür-i Umûmî’ye verilmiştir. (Md.3). Her şubede o şubenin kürsü müderrislerinden oluşan bir Meclis-i Müderrisîn vardır. Meclis üyelerinden birini gizli oy ile reis olarak seçer. (Md.7). Şube reislerinin seçim yoluyla göreve getirilmesi kabul edilmiş olmakla birlikte reislik süresi belirsizdir. Meclis-i Umûmî, Darülfünun Müdür-i Umûmî’sinin başkanlığında doğal üye olarak şube meclislerinin reisleri ile her şubenin Meclis-i Müderrisîni tarafından üç yıl için seçilen ikişer kürsü müderrisinden oluşur. (Md.8). Buna göre, Meclis-i Umûmî’nin üye sayısı 16’dır. Müdür-i Umûmî, şube reisleri ve Meclis-i Umûmî’nin görevleri ve yetki dereceleri özel bir nizamnâme ile belirlenir. (Md.9). Burada Meclis-i Müderrisînler unutulmuştur.

Her şubedeki öğretim gerekli sayıda kürsülere bölünmüştür. Kürsülerin sayısı, yeni bir kürsünün kurulması veya mevcut bir kürsünün kaldırılması özel bir nizamnâme ile düzenlenir. (Md.4). Kürsülerin dışında bazı şubelerde bazı konular konferans biçiminde de öğretilir. (Md.5). Öğretim kürsü müderrisleri, müderris muavinleri ve mehazırlar [konferans muallimleri] tarafından yürütülür. (Md.6). Tıp ve Fünûn Şubelerinde bunların yanında “müderris mülâzımları [asistanlar]” da vardır. (Md.10 ve 14). Mülâzımların nasıl seçilip atanacakları özel bir nizamnâme ile düzenlenir. (Md.10). Günümüzdeki öğretim görevlisine karşılık olan mehazır muallimler yani konferans biçiminde ders verenler her şubenin Meclis-i Muallimîni tarafından seçilerek Maarif Nezâreti tarafından atanırlar. (Md.12).

²⁹ “Tedrisat-ı Âliye”, *Hak*, Sayı 109, 17 Haziran 1328 (30 Haziran 1912).

I. Dünya Savaşı öncesindeki düzenlemeler

İnzibat Nizamnâmesi

II.Meşrutiyet’in ardından giderek siyasallaşan öğrenci hareket ve eylemlerini denetim altına almak amacıyla Emrullah Efendi’nin ikinci Maarif Nâzırlığı döneminde 4 Cemâziyelevvel 1330 / 8 Nisan 1328 (21 Nisan 1912) tarihinde “Darülfünun ve Şuabâtının İnzibatına Dair Nizamnâme” başlığı altında bir disiplin nizamnâmesi çıkartılmıştır.³⁰ Bu nizamnâme Mart 1912 başlarında hazırlanmış 12 Mart 1912’de “Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi’nde Maarif Nâzırı Emrullah Efendi hazır olduğu halde müzakere edilmiştir”. (*İkdam*, 13 Mart 1912). Bu nizamnâme daha hazırlanması aşamasından başlayarak İttihat ve Terakki’ye muhalif olanlarca tepki ile karşılanmış, Emrullah Efendi’nin İttihat ve Terakki’nin bir nâzırı olduğu ve bu nizamnâme ile Darülfünun’un ve oradaki muhalefet çalışmalarının baskı altına alınmaya çalışıldığı ileri sürülmüştür.

Darülfünun’un Teşkilât-ı İlmiyesi

Darülfünun’un yeniden düzenlenmesine yönelik olarak Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından 19 Cemâziyelâhir 1331 / 13 Mayıs 1329 (26 Mayıs 1913) tarihinde “İstanbul Darülfünunu’nun Teşkilât-ı İlmiyesi” başlığı altında 65 maddelik bir talimatnâme hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Bu talimatnâme Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından hazırlanarak Darülfünun’a tebliğ edilmiş ve *Takvim-i Vekâyi ve Düstur* gibi devletin resmî yayın organlarında yayınlanmamış olup adı geçen Nezâret tarafından bir kitapçık biçiminde bastırılmıştır.³¹

³⁰ *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 4, İstanbul 1331(1915), s.460–463; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 1114, 12 Cemâziyelevvel 1330, 18 Nisan 1328 (1 Mayıs 1912).

³¹ *İstanbul Darülfünunu – Talimat*. Maarif-i Umûmiye Nezâreti, İstanbul 1329 (1913). Bu talimatname arkasına 8 Nisan 1328 (21 Nisan 1912) tarihli “Darülfünun ve Şuabâtının İnzibatına Dair Nizamnâme” eklenerek 1329(1913) de Maarif Nezâreti tarafından “İstanbul Darülfünunu – Talimat” başlığı altında bir kitapçık biçiminde yayınlanmıştır. Talimatnamenin sonunda bir tarih bulunmadığından bir çok yazar tarafından bunun da aynı tarihte çıkartılmış olduğu yanlışına düşülmüştür [Mehmed Ali Aynî, *Darülfünun Tarihi*, [1.bs.] İstanbul 1927, s. 35 (3.bs., yay.haz. A. Kazancıgil, İstanbul, Kitabevi, 2007, s.37); Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, İstanbul 1943, s.24; Osman Ergin, s.1225; Cengiz Orhonlu, “Edebiyat Fakültesinin kuruluşu ve gelişmesi (1901–1933) hakkında bazı düşünceler”, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, s.61. Bu yanlışlığa ilk işaret eden Faik Reşit Unat olmuştur (Faik Reşit Unat, *a.g.e.*, s.55, dipnot 18). İnzibat Nizamnâmesi’nde “Meclis-i Muallimîn” teriminin (Md.1, 8, 9, 10, 12, 13 ve 14) kullanılmasına karşılık “Talimat”da “Meclis-i Müderrisîn” (Md.36 ve 47), “Müdreris” (Md.40, 41, 42, 50 ve 52) ve “Müdreris Muavini” (Md.51) terimlerinin kullanılmış olması, İnzibat Nizamnâmesi’nde “Darülfünun Meclisi’ne ve bu meclisin teşkiline kadar Meclis-i Maarif’e müracaat” (Md.12) denilmesine karşılık “Talimat”da “Darülfünun Meclis-i Umûmîsi”nden (Md.36) söz edilmesi “Talimat”ın İnzibat Nizamnâmesi’nden daha sonra hazırlandığını ve bu iki tarih arasında bazı değişikliklerin ortaya çıkmış olduğunu göstermektedir. Darülfünun-ı Osmanî’nin 1336–1337 (1920–1921) yılına ilişkin *Talebe Rehberi*’nin “Tedrisat ve İmtihanlar” bölümünde “Talimatnâme, Madde – 40, 41, 42, 44, 61 ve 51” ve “Ücûrat-ı Tedrisiye” bölümünde de “Talimatnâme,

Talimatnâme doğrudan doğruya eğitim ve öğretimi düzenlemeye yönelik olup genel olarak idarî teşkilât konusunda herhangi bir hüküm içermemektedir. Bu açıdan en önemli maddesi birinci madde olup bu maddeye göre “İstanbul Darülfünunu beş şubeden teşekkül eder : 1. Ulûm-ı Şer’iyye Şubesi, 2. Ulûm-ı Hukukiye Şubesi, 3. Ulûm-ı Tıbbiye Şubesi, 4. Fünûn Şubesi, 5. Ulûm-ı Edebiye Şubesi. Eczacı Mekteb-i Âlisi’yle Dişçilik Mekteb-i Âlisi Ulûm-ı Tıbbiye Şubesi’ne, vilayât tıbbiye ve hukuk mektepleri İstanbul Darülfünunu’na merbutdur [bağlıdır]”. (Md.1).

Talimatnâmenin “Tedrisat [öğretim]” arabaşlığını taşıyan bölümünde sırasıyla bütün şubelerde okutulacak dersler ile bunların haftalık ders saatleri gösterilmiştir. Dersler imtihan bakımından takımlara bölünmüştür. Bir takımı oluşturan derslerin imtihanları bu derslerin müderrislerinden oluşan bir kurul tarafından yapılır. Sömestre [şuhûr-ı dersiye] sistemi ve devam zorunluluğu getirilmiştir. Öğrenciler bir sömestre içinde okunan derslerin üçte birine devama mecburdurlar.

“Ulûm-ı Şer’iye, Ulûm-ı Hukukiye ve Ulûm-ı Edebiye Şubelerinin son sınıf imtihanlarını veren efendilere icazetnâme [diploma]” ve belirtilen derslerden “son sınıf imtihanı ile beraber rûûs imtihanı verenlere rûûs verilir”.³²

Madde – 21, 22, 23, 32 ve 28” zikredilerek “Talimat”ın ilgili maddeleri verilmekte (s.8–10) fakat bir tarih belirtilmemektedir. Buna karşılık Darülfünun-ı Osmanî’nin 1337–1338 (1921–1922) yılına ilişkin *Talebe Rehberi*’nde giriş imtihanları hakkında bilgi verilirken “19 Cemâziyelâhir 1331, 13 Mayıs 1329 [26 Mayıs 1913] tarihinde tanzim olunan nizamnâmeye 12 Safer 1338 ve 15 Teşrin-i sani 1335 [15 Kasım 1919] tarihli zeyl”den söz edilerek bu “Talimat”a atıf yapılmakta ve ilgili bölümlerde (s.8–11) yukarıda belirtilen maddeleri verilmektedir. İstanbul Darülfünunu’nun 1338–1339 (922–1923) yılına ilişkin *Talebe Rehberi*’nde “15 Teşrin-i sani 1335 [15 Kasım 1919] tarihli Muvakkat Talimatnâme Zeyli”nden söz edilmekte (s. 6 ve 8) ve “Talimat”ın yukarıda belirtilen aynı maddeleri verilmektedir. (s.9–13). 1339–1340 (1923–1924) yılına ilişkin *Talebe Rehberi*’nde de “Talimat”ın aynı maddeleri verilmektedir. (s.8–12). 1340–1341 (1924–1925) yılına ilişkin *Talebe Rehberi*’nde “Talimat”ın aynı maddeleri verilmekle birlikte (s.6–9) bundan “15 Mayıs [1]329 [28 Mayıs 1913] tarihli talimatnâme” olarak söz edilmekte ve aynı durum ve tarih 1341–1342 (1925–1926) yılına ilişkin *Talebe Rehberi*’nde de tekrarlanmaktadır (s.6–9). Bundan sonraki Talebe Rehberlerinde “Talimat”dan söz edilmemektedir. Sonuç olarak, bu “Talimat”ın Maarif Nezâreti tarafından “muvakkat [geçici]” nitelikte olmak üzere 26 Mayıs 1913’de hazırlanarak muhtemelen 28 Mayıs 1913’de Darülfünun’a tebliğ edilmiş olduğu ve imtihanlar ile ücretlere ilişkin hükümlerinin 1926 yılına kadar uygulandığı görülmektedir.

³² Rûûs kelimesi idarî anlamda devletten maaş alan her türlü devlet memuruna verilen atama belgesi için kullanılır. Buna karşılık ilmiye alanında başka bir anlamı vardır. Medrese öğrenimini bitirip “icazetname” [diploma] alanlara “mülâzim” adı verilir. Bunlar yedi yıllık mülâzemet süresini tamamladıktan sonra imtihana girerler ve başarılı oldukları takdirde kendilerine “rûûs” verilir. İbtida-yı Hariç medreselerine müderris olarak atanırlardı (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, İstanbul 1993, s.71). Bu talimatnâmede sözü edilen rûûs’un ne anlama geldiği açık değildir. Bu lisansüstü bir dereceye karşılık gelmekle birlikte henüz medrese terminolojisindeki anlamından kurtulamamış olduğu görülmektedir. Buradaki şartlara bakıldığında rûûsün doktoradan daha çok yüksek lisans derecesine karşılık olduğu söylenebilir. Bu konudaki açıklık 11 Teşrin-i evvel 1335 (Ekim 1919) tarihli Darülfünun-ı Osmanî Nizamnâmesi ile getirilmiştir (*Düstur*, 2.Tertip, Cilt 11, İstanbul 1928, s.401–409). Bu nizamnâmenin 3. maddesine göre, “Hukuk, Edebiyat, Fünun Medreselerinde tahsil mertebe-i ulûda [ilk basamakta] mezuniyet (lisans) rûûsile [diploması ile] hitama [sona] erer. Mezunlar meyanında [arasında] arzu edenler doktora şeraitini [şartlarını] ifa ile icazet (doktora) rûûsu [diploması] alırlar”.

“Ulûm-ı Tıbbiye Şubesi dört rûûs ve Fen Şubesi Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye kısımları birer sınıf imtihanile ikişer rûûs imtihanına tabidir. Ulûm-ı Tabiiye Şubesi’nde son doktoradan [ikinci rûûs imtihanından] sonra tertib olunacak nizamnâme mucibince bir de tahrirî [yazılı] imtihan (tez) yapılır”.

Bu talimatnamenin Darülfünun’un bir yüksek okuldan bir üniversiteye doğru gelişiminde önemli bir basamak olduğu söylenebilir.

Bakalorya sınavı

Başlangıcından beri Darülfünun’un en önemli sorunlarından biri belirli bir düzeyde orta öğrenim görmüş öğrenci bulunamamasıdır. Darülfünun’a girebilmek için sultanî veya idadî mezunu olmak veya bu derecede bilgi sahibi olduğunu bir sınavla kanıtlamak zorunlu olmakla birlikte sultanî ve idadîlerin düzeyleri birbirinden çok farklı olduğu gibi yapılan giriş sınavları konusunda da çeşitli tartışmalar yapılmaktadır. Bu farklılıkları gidermek ve alınan öğrencilerin bilgilerinin eş düzeyde olmasını sağlamak için 26 Mayıs 1913’de “Mülâzemet Rûûsu [Bakalorya] İmtihanları Hakkında Nizamnâme” çıkartılmıştır.³³

Burada günümüzdeki üniversite giriş sınavı sistemine benzer bir sistem getirilmektedir. Sınav soruları Darülfünun tarafından hazırlanmakta, sınavlar bütün ülkede aynı gün ve saatte yapılmakta ve cevap kâğıtları gene Darülfünun tarafından değerlendirilmektedir. Sınavlarda başarılı olarak mülâzemet rûûsu alanlar Darülfünun’un ilgili fakültelerine sınavsız olarak kabul edilmektedir. Darülfünun’a kabul edilecek öğrencilerin düzeyini yükseltmeye yönelik olan bu girişim dönemin koşulları içinde yaşama geçirilememiş ve bu sorun 1920’li yılların sonlarına kadar gündemde kalmıştır. Bu dönemde sultanî, idadî ve lise mezunları ile bu derecede bilgi sahibi olduğunu bir sınavla kanıtlayanlar Darülfünun’a öğrenci olarak alınmışlardır.

Müderris Muavinleri Talimatnâmesi

Müderris muavinlerinin görevlerini belirlemek üzere hazırlanan “Darülfünun Kürsü Müderrisleri Muavinlerinin Vezâifine Dair Talimatnâme” 30 Kânun-ı sani 1329 (12 Şubat 1914)’de yürürlüğe konulmuştur.³⁴ Yedi maddelik bu talimatnâme müderris muavinlerinin görev ve yetkilerini oldukça ayrıntılı bir biçimde tanımlamakla birlikte müderris muavinlerinin seçimi ve atanmaları konusunda herhangi bir hüküm içermemektedir.

Burada rûûs kelimesi diploma karşılığı olarak kullanılmış lisans diploması “mezuniyet rûûsu” ve doktora diploması “icazet rûûsu” olarak adlandırılmıştır.

³³ *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 5, İstanbul 1332(1916), s.498–501; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 1479, 24 Cemâziyelâhir 1331, 19 Mayıs 1329 (26 Mayıs 1913).

³⁴ Bu talimatnâmenin de Meclis-i Maarif tarafından onaylandıktan sonra Maarif Nezâreti’nin emri ile yürürlüğe konulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Darülfünun Fahrî Muallimliği

21 Kânun-ı evvel 1329 (3 Ocak 1914) tarihinde “Darülfünun Fahrî Muallimliği İhdasına Dair Nizamnâme” çıkartılmıştır.³⁵ Bu nizamnâmenin birinci maddesi ile “Darülfünunlarda vezâif-i talimiyede [öğretim görevinde] hizmet-i bergüzidesi [seçkin hizmeti] sebk eden [geçen] muallimîne hizmet-i talimiyeden infisal ettikleri [ayrıldıkları] zaman Darülfünun Fahrî Muallimliği unvanı tevcih olunur” hükmü getirilmiştir.

Ulûm-ı Şer’iye Şubesi’nin kapatılması

Şükrü Bey’in Maarif Nâzırlığı döneminde bir yandan medreselerin ıslâhına girişilmiş ve öte yandan da Darülfünun’un Ulûm-ı Şer’iye Şubesi kapatılmıştır. Bu Darülfünun’un laikleştirilmesi yönünde atılmış önemli bir adımdır.

Ulûm-ı Şer’iye Şubesi’nin kapatılması ile doğacak boşluğu doldurmak ve şer’i hukuku uygulayacak olan kadıları yetiştirmek üzere 21 Kânun-ı evvel 1329 (3 Ocak 1914)’de çıkartılan “Medresetü’l-Kuzât Nizamnâmesi” ile Makam-ı Meşihat-ı İslâmiye’ye yani Şeyhülislâmlığa bağlı olarak Medresetü’l-Kuzat kurulmuştur.³⁶

Kadı ve vaiz yetiştirmek üzere açılan yüksek okulların ardından orta derecedeki medreseler ele alınmış ve bunların ıslâhı konusundaki girişimler Şeyhülislâm ve Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi döneminde sonuca ulaşmıştır. 18 Eylül 1330 (1 Ekim 1914)’de “İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi” çıkartılarak³⁷ medreselerin teşkilât, idare, öğretim yöntemleri ve dersleri yeniden düzenlenmiştir. Bu nizamnâme ile din ile ilgili derslerin yanına fen ve sosyal bilimlere ilişkin dersler konulmuştur. Bu düzenlemeler ile öğrencilik, sınavlar, sınıf geçme, diplomalar, dersler konusunda bir sistem getirilmeye ve medreselere “okul” niteliği kazandırılmaya çalışılmıştır.

Medreselerin ıslâhı ile bir yandan aydın ve bilgili din adamı yetiştirmek hedeflenirken öte yandan da Darülfünun açısından lise ve medrese mezunlarının bilgi düzeylerinin eşitlenmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile getirilen ders programına bakıldığında dinî ilimlere ilişkin derslerin yanında idadîlerde okutulan fen ve sosyal bilim derslerinin de programa alındığı ve böylece günümüzdeki İmam Hatip Liselerine benzer nitelikte bir dinî lisenin hedeflendiği görülmektedir. Böylece bir yandan ilk, orta

³⁵ *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 6, İstanbul 1334(1918), s.145; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 1690, 7 Safer 1332, 24 Kânun-ı evvel 1329, (6 Ocak 1914).

³⁶ *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 6, İstanbul 1334(1918), s.146–150; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 1693, 10 Safer 1332, 27 Kânun-ı evvel 1329 (9 Ocak 1914).

³⁷ *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 6, İstanbul 1334(1918), s.1325–1330; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 1961, 20 Zilkade 1332, 27 Eylül 1330 (10 Ekim 1914).

ve yüksek öğretimi çağdaş temellere oturtmak yönünde çaba harcanırken öte yandan da bazı düzeltmelerle medrese sistemi ve zihniyeti de bunun yanında sürdürülmüştür. Bu ikili yapıya Cumhuriyet’ten sonra 3 Mart 1340 (1924) tarihinde çıkartılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile son verilmiş, bütün medreseler Maarif Vekâleti’ne bağlanmış ve kısa bir süre sonra da kapatılmışlardır.

Şeyhülislâm Hayrullah Efendi tarafından Selimiye Camii yakınında medrese olarak inşa ettirilmiş olan binada bu medreselerin üzerine öğretim süresi iki yıl olan ve üç şubeden oluşan Medresetü’l-Mütehassısın açılmıştır. Daha sonra öğretim süresi üç yıla çıkartılarak şubelerde bazı değişiklikler yapılmıştır.³⁸ Bu okulun kuruluşunun ardından Darülfünun’un Ulûm-ı Şer’iye Şubesi’nin devamına gerek kalmadığından bu şube ilga edilmiştir.

İttihat ve Terakki iktidarı tarafından yapılan bu düzenlemeler Darülfünun’un üniversiteleştirilmesi yolunda atılmış önemli adımlardır. Ulûm-ı Şer’iye Şubesi kapatılarak dinî ilimlerin öğretimi Darülfünun dışına çıkartılmış ve bu alanda açılan yüksek okullara aktarılmıştır. Bunda özellikle Fransız üniversitelerinin örnek alınmasının etkisi vardır. Bununla birlikte, Hukuk Şubesi’nde İslâm hukukuna dayanan ve geçerli olan hukuk ile ticaret hukuku ve uluslararası hukuk gibi Avrupa’dan alınmış olan laik hukuk yan yana okutulmaktadır.

Ziya Gökalp ve Darülfünun

Şükrü Bey Maarif Nâzırı olduktan sonra Darülfünun’u düzeltmek için öncelikle Ziya Gökalp’in muallim olarak Darülfünun’a girmesi konusunda ısrarcı olmuş ve buna önce karşı çıkan Ziya Gökalp daha sonra Talât Bey’in de ısrarı karşısında kabul etmiştir. İttihat ve Terakki’nin Merkez-i Umûmî üyesi yani üst düzey yöneticilerinden olan Ziya Gökalp’in Darülfünun’da muallim olarak bulunması bu cemiyet için önem taşımaktadır. Teklifi kabul etmesinin ertesi günü Şükrü Bey’i ziyaret eden Ziya Gökalp Darülfünun konusundaki düşüncelerini ortaya koymuştur.³⁹ Maarif Nâzırı Şükrü Bey de Ziya Gökalp Darülfünun’da bulunduğu sürece oraya müdahale etmeyeceğini belirtmiştir.

Ziya Gökalp’in Edebiyat Fakültesi’ndeki hocalığı 1913–1919 arasında altı yıl sürmüştür. Bu süre içinde İttihat ve Terakki’den kaynaklanan siyasal gücünü karşıt görüşlülerin Darülfünun’a muallim olarak alınmasını engellemek veya kendisini eleştirenleri susturmak gibi konularda hiç kullanmamıştır. Buna karşılık önemli etkileri olmuş ve bu etkilerin önemli bir bölümü daha sonraki

³⁸ Mehmed Ali Aynî, a.g.e., s.48.

³⁹ Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, 2.bs., Yay.haz. Aykut Kazancıgil ve Cem Alpar, İstanbul 1984, s.101–102.

dönemlerde de etkin olmuştur. Ziya Gökalp'ın etkileri aşağıdaki gibi sıralanabilir.⁴⁰

1. Darülfünun'un özerkliğine, düşünce özgürlüğüne saygı göstermiş ve bu kavramların yerleşmesi için çaba göstermiştir.

2. İlk kez Darülfünun eğitiminin bir sistem içinde ele alınmasını savunmuş, bir millî amacın gerekli olduğunu ileri sürmüştür. *Gene ilk kez yalnız bilimsel araştırmanın memlekete ait gerçekleri ortaya çıkaracağını savunmuş ve Darülfünun'un en önemli görevinin öğretim olduğu kadar araştırma olduğunu ısrarla vurgulayan ilk düşünür olmuştur.*

3. Millî kültür kavramının Edebiyat Fakültesi'nde biçimleneceğine inanmış ve bu fakültenin güçlenmesi için önemli atılımlar yapmıştır. Edebiyat Fakültesi, Ziya Gökalp'ın üniversite sisteminin ve kültür anlayışının belkemiğidir.

4. Darülfünun yayınlarının, fakülte dergilerinin ve ders kitaplarının yayınlanmasına büyük destek vermiştir.

5. Çok sayıda gencin lisansüstü öğrenim görmek üzere Avrupa ülkelerine gönderilmesini sağlamıştır.

Darülfünun'un durumu

II.Meşrutiyet döneminde Darülfünun'u geliştirmek ve çağdaşlaştırmak sürekli olarak gündemde kalmış ve bu doğrultuda düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır. Darülfünun'un teşkilâtı ve işleyişi konusunda bütüncül bir kanun veya nizamnâme çıkartılamamış ve bu konudaki çabalar çoğu kez siyasal nedenlerle sonuçsuz kalmıştır. Tıp Fakültesi kendi nizamnâmesini yaparak ayrıcalıkları ile adeta Darülfünun içinde ayrı bir Darülfünun haline gelmiştir. Birbirinden bağımsız olarak yapılan düzenlemeler, alınan kararlar ve *de facto* olarak ortaya çıkan yapılanmalar sonucunda bütünlükten yoksun bir Darülfünun yapısı ortaya çıkmıştır.

II.Meşrutiyet dönemi için Darülfünun'un öğrenci ve mezun sayıları konusunda düzenli istatistik bilgileri olmadığı gibi olan istatistikler de farklı yaklaşımlarla hazırlanmıştır. 1912–1913 ders yılına ilişkin bilgiler aşağıda verilmiştir.

1. Öğrenci yığılması Hukuk Şubesi ve buna bağlı vilâyet hukuk mektepleri, Tıp Fakültesi ile buna bağlı Dişçi ve Eczacı Mektepleri, Ulûm-ı Şer'îye Şubesi ve Ulûm-ı Edebiye Şubesi sırasını izlemektedir. 1912–1913 ders yılında toplam öğrenci sayısı 5563'dür. Hukuk Şubesi ve bağlı okullarda 2964

⁴⁰ Mehmet Emin Erişirgil, a.g.e, s.102; dipnot 34 (A. Kazancıgil'in notu).

öğrenci (% 53,28) ve Tıp Fakültesi ile bağlı okullarda 1835 öğrenci (% 32,98) bulunmaktadır. Buna göre, toplam öğrencinin % 86,26'sı hukuk, tıp, eczacılık ve dişçilik alanlarında öğrenim görmektedir. Bu durum Darülfünun'un hukuk–tıp eksenli bir kurum haline gelmiş olduğunu göstermektedir.

2. Öğrenci sayısının çokluğuna karşılık verim çok düşüktür. 1912–1913 ders yılında 5563 öğrenciye karşılık 801 mezun (% 14,39) ve 1913–1914 ders yılında 4364 öğrenciye karşılık 457 mezun (% 10,47) verilmiştir. Tıp dışında öğrenim süresinin üç yıl olduğu göz önüne alınırsa verimin düşüklüğü açıkça görülmektedir. Bazı bölümler için verim bu ortalamadan çok daha altındadır. Örneğin, 1912–1913 ders yılında eczacılık için % 4,19 düzeyindedir.

3. 1913–1914 ders yılında Rum, Ermeni, Musevi ve diğer azınlıkların toplam sayısı 981 olup oranı % 22,48 düzeyindedir. Bununla birlikte bu oran Hukuk Şubesi ve bağlı okullarda % 24,33, Askerî Tıbbiye öğrencileri dışında tutulduğunda Tıp Fakültesi ve bağlı okullarda % 33,46 düzeyindedir. Bu durum azınlıkların birinci olarak tıp ve ikinci olarak hukuk alanlarını tercih ettiğini göstermektedir.

Tıp Fakültesi'nin kurulması⁴¹

II.Meşrutiyet'in başında tıp öğretimindeki durum

II.Meşrutiyet'in ilân edildiği tarihte Türkiye'de hekim ve eczacı yetiştiren üç tane tıp okulu bulunmaktadır. Bunların birincisi orduya hekim yetiştirmek üzere 14 Mart 1827'de Tıphâne-i Âmire adıyla açılıp çeşitli aşamalardan geçtikten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne adını alan askerî tıp okuludur. Bu okul 1903'den beri kendisi için özel olarak inşa edilmiş olan Haydarpaşa'daki binaya yerleşmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne bir askerî okul olarak Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti'ne bağlıdır. İkincisi sivil hekim yetiştirmek üzere 1 Mart 1867'de açılmış bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'dir. Bu okul başlangıçta Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin içinde iken zamanla gelişmesi sonucunda önce Ahırkapı'ya ve ardından 1894'de Maarif Nezâreti tarafından 4000 altına satın alınan Kadırga Meydanı'ndaki Menemenli Mustafa Paşa Konağı'na taşınmış olup öğretimini burada sürdürmektedir. Üçüncüsü ise 31 Ağustos 1903'de Şam'da açılmış olan Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi'dir. Bunların yanında askerî hekimlerin klinik becerilerinin artmasını sağlamak amacıyla 30 Aralık 1898'de açılmış bulunan ve günümüzdeki Gülhane Askerî Tıp Akademisi'nin temelini oluşturan Gülhane Serriyât Hastahanesi vardır.

⁴¹ Ekrem Kadri Unat ve Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi): 1867–1909*, İstanbul 1990, s.65–77; Cemil Topuzlu, *İstibdat–Meşrutiyet–Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 1982, s.75–82; Ayten Altıntaş, “Eczacı Sınıfı'ndan Eczacı Mektebi'ne,” *IV.Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri*, İstanbul 2000, s.1–22.

Tıp Fakültesi'nin kurulması

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin muallimleri ve muallim muavinleri Meşrutiyet'in ilân edildiği 24 Temmuz 1908 günü okulda toplanarak okulun ıslâh edilmesi ve eksikliklerinin hızla tamamlanması konusunda Harbiye Nezâreti'ne yazılar yazmışlardır.⁴² Tıbbiye Nâzırı Hüsnü Paşa'yı tanımayarak onun yerine Mazhar Paşa'yı seçmişler ve “derhal arz olunup iradesi çıkarılmak üzere keyfiyeti Harbiye Nezâreti'ne” bildirmişlerdir.⁴³ Usulsüz olan bu dayatma günün siyasal ortamı içinde kabul edilmiş ve “mektebin ıslâh, tanzim ve levazımının ikmâlî meselesi”nin çözümü Harbiye Nezâreti tarafından okula bırakılmıştır.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ıslâhı ve yeni bir kadro yapılması konusunda Dr. Cemil [Topuzlu] Paşa ile birlikte davranan Dr. Süleyman Numan Paşa ve Dr. Asaf Derviş Paşa bu girişimin sonuçsuz kalması üzerine Maarif Nâzırı ile görüşerek Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi fakülte haline getirmek ve yeni bir kadro yapmak konusunda yetki almışlardır. Aynı zamanda Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de de hocalık yapan Dr. Süleyman Numan, Dr. Ziya Nuri [Birgi] ve Dr. Asaf Derviş Paşalar Dr. Cemil Paşa'ya konuyu açarak kendisinin de bu okula geçmesini ve hep birlikte ıslahât ve kadro meselesini çözmeyi önermişlerdir. Dr. Cemil Paşa'nın öneriyi kabul etmesi üzerine adı geçenler ve daha birkaç muallimin katılmasıyla yapılan toplantıda okulun adının fakülte olarak değiştirilmesi, fakültenin başına seçimle gelen kişiye “duvayyen” adının verilmesi ve yeni bir kadro yapılması konusunda anlaşmaya varmışlardır. Bu kararlarını ve kadro önerilerini Maarif Nezâreti'ne bildirmişler ve bunların gereği yerine getirilmiştir.⁴⁴

Bu gelişmeler üzerine 5 Teşrin-i sani 1324 (18 Kasım 1908) Çarşamba günü “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin bilcümle muamelât-ı fenniye ve idariyesinin Maarif Nezâreti'ne rabt ve ilhakı üzerine mektebin Kadırga'daki binasında Maarif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesinin emri ile muallimîn bil-içtima ilk müzakerâtda bulunmuşlardır”. Bu toplantıda okulun kurucusu olan Kırımli

⁴² Cemil Topuzlu, *a.g.e.*, s.73–75.

⁴³ Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Mekâtib-i Askeriye Nezâreti'ne bağlıdır. Nâzır Zeki Paşa'ya bağlı olarak Bahriye Feriki Hüsnü Paşa Mekteb-i Tıbbiye Nâzırı, Süvari Miralay Esat Bey Müdür ve Miralay Hacı Zühtü Bey de Dahiliye Müdürü olarak görev yapmaktadırlar. Olaylar sonucunda Miralay Esat Bey 6 Ekim 1908'de açığa çıkarılmış ve bütün yetkiler Nâzır Hüsnü Paşa'ya verilmiştir. Ancak, 10 Ekim 1908'de okul Mekâtib-i Askeriye Nezâreti'nden ayrılarak askerî açıdan Harbiye Nezâreti'ne bağlı kalmak üzere yeniden oluşturulan Mekâtib-i Tıbbiye-i Şâhâne ve Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti'ne bağlanmış ve Nâzırlığa muallimlerin isteği doğrultusunda Muallim Dr. Hayreddin Paşa 20 Ekim 1908 tarihli irade ile tayin edilmiştir (Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt 2, İstanbul 1976, s.109).

⁴⁴ Cemil Topuzlu, *a.g.e.*, s.75–76. Yeni bir kadro yapılması bazı muallimlerin kadro dışı bırakılması yani tasfiye anlamına gelmektedir. Buna göre, bu dönüşüm sırasında yapılan yeni kadro Darülfünun'daki ilk tasfiyedir.

Aziz Bey teşekkürle anıldıktan sonra “Darülfünun'un şubesi olan Mekteb-i Tıbbiye'nin Tıp Fakültesi namıyla tevşimine [adıyla adlandırılmasına] ve ârâ-yı tam [oybirliği] ile Serriyât-ı Hariciye [Cerrahî Kliniği] Muallimi Müşir Devletlü Cemil [Topuzlu] Paşa hazretlerinin Tıp Fakültesi riyasetine” seçilmesine, Fakülte'deki öğretimin 8 Teşrin-i sani 1324 (21 Kasım 1908) günü başlatılmasına ve bunun günlük gazetelerde ilân edilmesine karar verilmiştir.⁴⁵

Tıp Fakültesi'nin kurulmasıyla birlikte kendine özgü bir yönetim biçimi de oluşmaya başlamıştır. Öncelikle muallimler toplanarak Meclis-i Muallimîn'i oluşturmuşlar ve fakülte reisini seçmişlerdir. Öğretim elemanlarının kendi aralarında muallim-i evvel [Ord. Prof.], muallim-i sani [Prof.], muallim muavini [Doç.], müdavim [Asis.] ve müdavim muavini [Asis. Adayı] olarak kademelendirilmesi yapılmıştır. Meclis-i Muallimîn 18 Kasım 1908 – 29 Haziran 1909 tarihleri arasında 32 kez toplanmış ve yalnız 13 Aralık 1908 tarihli toplantıda çoğunluk sağlanamamıştır. Bununla birlikte mazeretsiz olarak toplantıya katılmayanların maaşlarından 1/10 oranında kesinti yapılmıştır.

Meclis-i Muallimîn 9 Mayıs 1325 (22 Mayıs 1909) tarihli toplantısında çerçeve niteliğindeki “Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi Nizamnâmesi” hazırlanarak kabul edilmiştir.⁴⁶ Bu gelişmeler sonucunda Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnâmesi'nin bütünlüğü bozulmuş ve Tıp Fakültesi ayrıcalıklı bir duruma gelmiştir. Diğer birimler “şube” olarak adlandırılırken tıp birimi “fakülte” olmuş, burada karar yetkisine sahip olup önceleri Cemiyet-i Muallimîn ve daha sonra Meclis-i Muallimîn olarak anılan bir kurul oluşmuş, şubeler önceleri atanmış “müdür muavini” veya daha sonra “müdür”ler ile yönetilirken Tıp Fakültesi'nin yöneticisi olan “reis” Meclis-i Muallimîn tarafından seçilmiştir. Bütün bu *de facto* gelişmeler Maarif Nezâreti tarafından da kabul edilmiştir.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Tıp Fakültesi'ne katılması

Tıp Fakültesi'nin kurulmasından kısa bir süre sonra Meclis-i Muallimîn 23 Teşrin-i sani 1324 (6 Aralık 1908) tarihinde “Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ile Fakülte'nin tevhidine [birleştirilmesine] ve her iki mektebin muallimîninden mürekkebe [muallimlerinden oluşan] bir komisyonun teşkili ve husus-ı mezkûrun [adı geçen hususun] Maarif-i Umûmiye Nezâreti'ne ışarına [yazılmasına]” karar vermiştir. Bu karar ile iki okulun birleştirilmesi girişimi resmen başlatılmıştır. Bu girişim sonucunda 1325 (1909) yılına ilişkin Muvazene-i Umûmiye

⁴⁵ *Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi Cemiyet-i Muallimîn Mukarrerât ve Zabıt Defteri*. 24 Şevval 1326, 5 Teşrin-i sani [Kasım] 1324, 18 Teşrin-i sani 1908, s.1. Dr. Ziya Nuri [Birgi] Paşa'nın elinde bulunan bu defter yıllar sonra kendisi tarafından Ord.Prof.Dr. Süheyl Ünver'e verilmiş olup halen Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı kitaplığında (No.549) bulunmaktadır. Bu defter 419 sayfa olup 18 Kasım 1908 – 11 Mart 1914 tarihleri arasındaki karar ve zabıtları içermektedir. Bundan sonra bu defter kısaca *Zabıt Defteri* olarak anılacaktır.

⁴⁶ *Zabıt Defteri*, s.76.

Kanunu'nun 28.maddesinde “Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, Tıbbiye-i Mülkiye'ye kalb olunacağından [dönüştürüleceğinden] 1325 senesi Eylülünden itibaren [14 Eylül 1909] Tıbbiye-i Askeriye'nin mahsusât-ı mülkiyesinin [sivil ödeneğinin] Maarif-i Umûmiye bütçesine nakledileceği” hükmü getirilmiştir. Bu durumun Maarif Nezâreti'nin 10 Ağustos 1325 (23 Ağustos 1909) tarihli yazısı ile Fakülte'ye bildirilmesi üzerine her iki okulun muallimlerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur. 5 Eylül 1909 günü toplanan Meclis-i Muallimîn komisyonunun kararlarını kabul ve “yeniden heyet-i muallimîni teşkil” etmiştir.⁴⁷

Gene bu toplantıda “Askerî ve Mülkî Tıp Fakültelerinin tevhidine memur komisyonun” önerileri doğrultusunda Haydarpaşa'daki okul binası ile karşısındaki kliniklerde bulunan her türlü alet ve malzeme ile inşaat malzemesinin Maarif Nezâreti'ne devredilmesine, buna karşılık askerî tıp öğrencilerinin okul içinde kendilerine ayrılan yerde kalmalarına, Haydarpaşa'da eczacılık öğrenimi gören askerî öğrencilerin Kadırga'da kurulan Eczacı Mektebi'nde öğrenimlerini sürdürmelerine ve bunlara kalmaları için Harbiye Nezâreti tarafından bir bina tahsis edilmesine karar verilmiştir. Ayrıca, komisyonun “Fakülte heyet-i talimiyesi ile Eczacı Mektebi muallimîni ittifak-ı ârâ [oybirliği] ile” seçerek oluşturduğu kadro onaylanmış ve “Dışçı ve Hastabakıcı Kadın Mektepleri muallimlerinin intihabı [seçimi]” komisyonun önerisi doğrultusunda “Fakülte heyet-i muallimîninin teşkiline” ertelenmiştir.⁴⁸

Şûrâ-yı Askerî kararı ile kurulan “Mekteb-i Tıbbiye Tensik Komisyonu” Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Tıp Fakültesi'ne katılmasına ve bunu sağlayabilmek için Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne kadrosunda bulunanların “yeniden intihab olunmak üzere kadro haricine” çıkarılmasına karar vermiş ve bu karar 30 Ağustos 1325 (12 Eylül 1909) tarihli irade ile onaylanmıştır. Bu karar Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dairesi'nin 7 Ekim 1909 tarihli yazısı ile Dahiliye Nezâreti'ne bildirilmiştir. Dahiliye Nezâreti de 19 Ekim 1909'da Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Riyaseti'ni bu konuda bilgilendirmiştir.⁴⁹ 8 Tıp Fakültesi'nin kadrosunu oluşturmak için uzun süredir yapılan çalışmalar 12 Eylül 1909 tarihli iradenin ardından yaşama geçirilebilmiştir.

⁴⁷ *Zabıt Defteri*, s.98. Cemil Paşa anılarında 1909 yılı bütçesinin müzakeresi sırasında Maliye Nâzırı Cavid Bey'in bir emrivaki ile birleşmeden hiç söz etmeden ve “mebuslar bile farkına varama”dan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ödeneğini Tıp Fakültesi'ne aktararak birleşmeyi gerçekleştirdiğini yazmaktadır (Cemil Topuzlu, *a.g.e.*, s.76. Cemil Paşa'nın verdiği bu bilgi daha sonraki kaynaklarda aynen aktarılmış olmakla birlikte bunun böyle olmadığı, bütçe kanununa özel bir maddenin konulmuş olduğu ve böyle bir maddenin kimsenin haberi olmadan Meclis'den geçirilebilmesinin de mümkün olamayacağı açıktır.

⁴⁸ *Zabıt Defteri*, s.88-89. Bu tensikât komisyonu İsmail Müfit Bey'in başkanlığında Salih Zeki ve Mehmed Sami Beyler ile Fakülte'yi temsilen Besim Ömer [Akalm] ve Esat [Işık] Paşalardan oluşmaktadır. Son iki üyenin istifasına rağmen komisyon çalışmasını sürdürerek kadroyu hazırlamıştır (Ziya Cemal Büyükkaksoy, “Türk dişhekimliği tarihi,” *Türk Diştabipleri Albümü*, İstanbul 1951, s.10).

⁴⁹ BOA, DH.MUİ. 23-1/54, 4 Şevval 1327 (19 Ekim 1909).

Bütün bu gelişmelerden anlaşıldığına göre, Tıp Fakültesi ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne muallimlerinden oluşan komisyonun hazırladığı rapor ve kadro Tıp Fakültesi Meclis-i Muallimîni tarafından görüşülerek kabul edilmiştir. Gerek kadronun oluşturulması ve gerekse kabulünden sonra bu konuda basına da yansıyan sert eleştiriler ve tartışmalar olmuştur. Bunun üzerine Maarif Nâzırı olaya el koymuş Cemil Paşa ile Hasan Rıza Paşa kadroya son biçimini vermiştir. Böylece Darülfünun'daki bu ikinci ve büyük tasfiye de birkaç kişinin kişisel kanaatlerine göre yapılmış ve dışardan bazı kişiler kadroya alınırken hocaların çok büyük bir bölümü kadro dışı bırakılarak tasfiye edilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Tıp Fakültesi ile birleştirilmesi ile oluşturulan yeni kadrodaki muallimler 15 Eylül 1325 (28 Eylül 1909) günü ilk toplantılarını yapmışlardır.⁵⁰

Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin kurulması

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi (Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye) ile birleştirilerek Tıp Fakültesi oluşturulurken burada askerî ve sivil öğrencilerin birlikte öğrenim görmeleri ve askerî öğrencilerin kalmaları için Harbiye Nezâreti tarafından bir bina sağlanması öngörülmüştür. Bununla birlikte, sivil Tıp Fakültesi'ndeki eğitim ve öğretime güven duymadıkları anlaşılan askerî makamlar Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne geleneğini sürdürerek Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'yi kurmuşlardır. Burası sadece askerî tıp öğrencilerinin kalması için bir yer olmayıp aynı zamanda eğitim ve öğretimin de yapıldığı bir okuldur.

Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye için hazırlanan talimat-ı dahiliye (iç yönetmelik) 1 Şubat 1325 (14 Şubat 1910)'da onaylanmış, ancak oldukça uzun bir süre sonra 13 Teşrin-i sani 1326 (26 Kasım 1910)'da yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.⁵¹ Bu gecikmenin nedeni talimat-ı dahiliyeye dayanak oluşturan Teşkilât-ı Sıhhiye-i Askeriye Nizamnâmesi'nin çıkartılmasının beklenmesidir. Bu nizamnâme 25 Ağustos 1326 (7 Eylül 1910)'da onaylanmış ve 6 Teşrin-i sani 1326 (19 Kasım 1910)'da yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.⁵²

*Eczacı Mektebi'nin kurulması*⁵³

Eczacılık öğretimi 1839'dan beri Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ve 1867'den beri Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye içinde birer sınıf olarak sürdürülmektedir.

⁵⁰ Doğum öğretiminin asker ve sivil öğrenciler için mecburî olmasına, bu öğretimin Dr. Besim Ömer [Akalm] Paşa'nın yönetiminde olan Kadırga'daki doğum kliniğinde yapılmasına ve buranın adının Serriyât-ı Vilâdiye ve Kabile Mektebi'ne dönüştürülmesine karar verilmiştir.

⁵¹ *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 2, İstanbul 1330 (1914), s.89-107.

⁵² *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 2, s.676-687.

⁵³ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniv Eczacılık Fak. Yay. No.47, İstanbul 1985, s.248-258.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Tıp Fakültesi'ne dönüşmesinin ardından "Tıp Fakültesi Eczacı Sınıfı" olarak öğretim sürdürülmüştür. Bununla birlikte Tıp Fakültesi kurulur kurulmaz Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin açılması gündeme gelmiş ve bunun için 1325 (1909) malî yılı bütçesine ödenek konulması istenmiştir. Talep edilen bu ödeneğin ayrıntılı dökümünün Maarif Nezâreti Meclis-i İlmiye Reisi Emrullah Efendi tarafından istenmesi üzerine Meclis-i Muallimîn'in 9 Teşrin-i sani 1324 (22 Kasım 1908) günü yaptığı toplantıda bu döküm hazırlanarak Maarif Nezâreti'ne gönderilmiştir.⁵⁴ Bu konuda 1325 [1909] malî yılı bütçesine ödenek konulmuştur.

Tıp Fakültesi ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'yi birleştirmek üzere kurulan komisyon Haydarpaşa'da öğrenim gören askerî eczacılık öğrencilerinin Kadırga'daki Eczacılık Mektebi'nde öğrenimlerini sürdürmelerine ve bu öğrencilerin kalmaları için Harbiye Nezâreti tarafından bir bina tahsisine karar vermiş ve "Eczacı Mektebi muallimîni ittifak-ı ârâ [oybirliği] ile intihab eylemiş"dir. Komisyonun bu kararları Meclis-i Muallimîn'in 23 Ağustos 1325 (5 Eylül 1909) tarihli toplantısında kabul edilmiştir.⁵⁵

Eczacı Mektebi Meclis-i Muallimîni 22 Eylül 1325 (5 Ekim 1909) günü ilk toplantısını yaparak Server Hilmi [Büyükaksoy] Bey'i Reis olarak seçmiştir. Böylece Eczacı Mektebi bu tarihte fiilen faaliyete geçmiştir.

İki tıbbiyenin birleştirilmesiyle oluşturulan Tıp Fakültesi Haydarpaşa'ya taşınınca Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den boşalan Kadırga'daki Menemenli Mustafa Paşa Konağı'na yeni kurulan Eczacı, Dişçi ve Kabile Mektepleri yerleştirilmiş ve bunlar "Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi ve Kabile ve Hastabakıcı Mektepleri" adı altında bir müdürün yönetimine verilmiştir. Bu okullar bazı derslerin ortak okutulması ve bir müdürle yönetilmesi yoluyla tasarruf sağlamak amacıyla biraraya getirilmiştir. Maarif Nezâreti tarafından bu okulların idare müdürlüğüne 16 Eylül 1325 (29 Eylül 1909)'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eski hocalarından Dr. Mustafa Münif [Karaoçun] Paşa atanmıştır.⁵⁶

⁵⁴ Zabıt Defteri, s.8.

⁵⁵ Zabıt Defteri, s.98-99.

⁵⁶ Dr. Mustafa Münif [Karaoçun] Paşa 16 Eylül 1325 (29 Eylül 1909) – 17 Kânun-ı sani 1332 (3 Ocak 1917) arasında müdürlük yapmıştır. Kendisini Dr. Mazhar Hüsnü [Dural] Bey, 5 Şubat 1332 (18 Şubat 1917 – 15 Haziran 1336 (1920) ve Dr. Server Hilmi [Büyükaksoy] Bey, 17 Haziran 1336(1920) – 1 Nisan 1930 ve diğer müdürler izlemiştir. Turhan Baytop, *a.g.e.*, s.258.

Dişçiler Mektebi'ni kurma girişimi⁵⁷

Saray hekimlerinden Miralay Mustafa Behçet Bey Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki eczacılık sınıfının ıslâhı ve ayrıca dişçilik sınıfının açılması konusunda hazırladığı lâihayı Aralık 1894'de padişaha sunmuştur. Bu lâiha Sadarete gönderilmiş ve 9 Aralık 1894 günlü Meclis-i Vükelâ toplantısında gündeme alınarak görüş alınmak üzere Maarif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Aradan uzunca bir süre geçtikten sonra Umum Mekâtib-i Askeriye Nâzırı Zeki Paşa 8 Ekim 1902 tarihli yazısında Dişçi Mektebi'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin bir şubesi olarak kurulması gerektiğini, bunun için gerekli olan beş hocaya ödenecek aylık 2500 kuruş maaş ile daimi masrafların öğrencilerden alınacak ücretlerle karşılanmasının mümkün olmadığı ve Tıbbiye Nezâreti'nde de bunun karşılığının bulunmadığını bildirmiştir. Zeki Paşa'nın yazısı 4 Şubat 1903 günü Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesi'nde görüşülmüş, okula gündüzlü ve sivil öğrencilerin devam edeceği göz önüne alınarak Dişçi Mektebi'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye içinde bir şube olarak kurulmasının uygun olacağına ve öğrencilerden alınacak ücret yeterli oluncaya kadar masrafların Maarif Nezâreti bütçesinden karşılanmasına karar verilmiştir. Buna karşılık Maarif Nezâreti 7 Nisan 1903 tarihli yazısı ile bunun için Nezâret bütçesinden karşılık bulunamayacağını, gerekli ödeneğin başka kaynaklardan sağlanması gerektiğini, Tıbbiye-i Mülkiye öğrencilerinden ücret alındığına göre bunun bir şubesi olan dişçi öğrencilerinden de ücret alınarak gerekli 2500 kuruşun karşılanabileceğini bildirmiştir.

Dişçi Mektebi'nin kurulması

Tıp Fakültesi Reisi Dr. Cemil [Topuzlu] Paşa ile Dr. Halid Şazi Bey'in çalışmaları ve Emrullah Efendi'nin de yardımı sonucunda 16 Eylül 1325 (29 Eylül 1909)'de Dişçi Mektebi resmen teşekkül etmiştir. Meclis-i Muallimîn'in 23 Eylül 1325 (6 Ekim 1909) günü toplantısında Dr. Halid Şazi Bey Dişçi Mektebi Müdürlüğüne ve Emraz-ı Mütenevvia-yı Esnan Muallimliğine tayin edilmiştir. Bununla birlikte, 16 Eylül 1325 (29 Eylül 1909)'da Maarif Nezâreti tarafından Eczacı ve Dişçi Mektepleri Müdürlüğüne Dr. Mustafa Münif Paşa atanmış olduğundan Dr. Halid Şazi Bey resmen müdür olamamış, Dişçi Mektebi Meclis-i Muallimîni'ne başkanlık etmiştir. Aynı toplantıda Dişçi Mektebi'nin diğer muallimlerini seçmek üzere Dr. Mazhar Paşa'nın başkanlığında Dr. Orhan Abdi [Kurtaran], Dr. Tevfik Receb [Örensoy], Dr. Halid Şazi ve Dr. Tevfik Vâcid Beylerden oluşan bir komisyon kurulmuştur.⁵⁸ Dişçi Mektebi Muallimler Meclisi ilk toplantısını Dr. Halid Şazi Bey'in

⁵⁷ Nuran Yıldırım, "İstanbul'da «Dişçiler Mektebi» kurma çabaları ve Dişçi Mektebinin açılışı," *Toplumsal Tarih*, Sayı 146, Şubat 2006, s.38-43.

⁵⁸ Zabıt Defteri, s.110.

başkanlığında 15 Teşrin-i evvel 1325 (28 Ekim 1909) günü yapmış ve toplantıya komisyon tarafından seçilmiş olup halen tayinleri yapılmamış muallimler Hüseyin Talât [Sayman] Bey⁵⁹ ile Terziyan⁶⁰ ve Manuk Leon⁶¹ Efendiler katılmıştır. Bu muallimlerin tayinleri 26 Teşrin-i evvel 1325 [8 Kasım 1909] da yapılmıştır.

Dişçi Mektebi Meclis-i Muallimîni'nin bu ilk toplantısında müfredat ile haftalık ders dağılım programı yapılmış, Hikmet [Fizik], Kimya, Nebatat [Botanik] ve Hayvanat [Zooloji] derslerinin Eczacı öğrencileri ile ortak olarak okutulmasına karar verilmiştir. Bu dönemde okulun öğretim süresi iki yıldır.

*Tıp Fakültesi Nizamnâmesi*⁶²

Tıp Fakültesi için 4 Mart 1916'da "Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnâmesi" adı altında 85 maddelik ayrıntılı bir nizamnâme hazırlanmıştır. Bu nizamnâme ile Tıp Fakültesi Darülfünun içinde diğer fakültelerden farklı bir yapı ve bağımsızlık kazanmıştır. Bu farklılık ve ayrıcalıklar 1909'dan beri varolmakla birlikte bu nizamnâme ile çok daha genişlemiş ve hukuksal temele oturmuştur.

Bu nizamnâmeye göre, Tıp Fakültesi tıp, eczacılık, dişçilik ve ebelik öğretimi yapan ve bu alanlarda diploma verme yetkisine sahip olan tek kurumdur. (Md.1). Askerî Tıbbiye öğrencilerinin öğretim ve sınavları da Fakülte'nin kurallarına göre Fakülte'de yapılır. (Md.2). Eczacı ve Dişçi Şubeleri ile vilâyetlerdeki Tıbbiye Mektepleri Tıp Fakültesi'ne bağlıdır. (Md.3). Tıp Fakültesi tıp konularında görüş bildirmeye, kendine mahsus mühürü kullanmaya, laboratuvar ve kliniklerde çalışan hekimlere çalışma derecelerine göre Meclis-i Müderrisîn kararı ile belge veya ihtisas vesikası vermeye, eşya ve malzeme bağışlarını doğrudan kabul etmeye yetkilidir. (Md.5). Buna göre, Tıp Fakültesi tüzel kişiliğe de sahiptir.

Înâs Darülfünunu

Hanımlara mahsus serbest dersler

II.Meşrutiyet'in ardından sayıları artan İnâs İdadî ve Sultanîleri [Kız Liseleri] ile Darülmualimât'a [Kız Öğretmen Okulu] kadın öğretmen yetiştirme

⁵⁹ Müfredat-ı Tıp, Fenn-i Tedavi-i Esnan, İptal-i His ve Hıfzıssıhha Muallimi. 1933'de Üniversite'den dışlanıncaya kadar görevini sürdürmüştür.

⁶⁰ Ameliyat-ı Sinniye Tatbikat ve Nazariyatı Muallimi.

⁶¹ Manuk Leon Efendi 1327(1912)'de ihtida ederek Mustafa Nihat adını almıştır. Teşrih, Fizyoloji ve Ensac Muallimi.

⁶² *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 8, İstanbul 1928, s.441-459; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 2467-2473, 1-7 Mart 1332 (14-20 Mart 1916).

sorunu gündeme gelmiştir.⁶³ Bunun yanında, orta öğrenim görmüş olan kızların yüksek öğrenim görme istekleri de giderek artmış ve toplumsal bir baskı oluşturmaya başlamıştır.

Maarif Nâzırı Şükrü Bey'in döneminde (1913-1917) kızların da Üniversite düzeyinde öğrenim görebilmelerinin yolları aranmaya başlandı. Bu amaçla, Süleyman Paşazâde Sami Bey ile İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] Bey Darülfünun'da "Hanımlara mahsus serbest dersler" açılması konusunda hazırladıkları öneriyi Şükrü Bey'e sundular. Öneri olumlu bulunarak derhal uygulamaya konuldu ve 25 Kânun-ı sani 1329 (7 Şubat 1914) günü⁶⁴ Darülfünun konferans salonunda kızlar ve kadınlar için serbest konferanslara başlanıldı.⁶⁵

Înâs Darülfünunu'nun açılması

Serbest derslerin yarattığı ortamdan yararlanan Darülmualimât mezunu kızlar Maarif Nezâreti'ne başvurarak kendilerine yükseköğrenim olanağı sağlayacak bir İnâs Darülfünunu açılmasını istediler. Kız İdadîleri ile Darülmualimâtların artan kadın öğretmen gereksinimini de göz önüne alan Maarif Nezâreti tarafından serbest dersler kaldırılarak "Înâs Darülfünunu" adı altında bir yüksek okul kuruldu. İnâs Darülfünunu, Darülfünun binası olan Zeynep Hanım Konağı'nın bir bölümünde 29 Ağustos 1330 (12 Eylül 1914)'de resmen açıldı.⁶⁶ İnâs İdadîleri ile Darülmualimât mezunları ilk öğrenciler oldular. Bu öğrencilerin çoğu Darülmualimât'ta parasız yatılı olarak öğrenim görüyorlardı.

Öğrenim süresi üç yıl olan İnâs Darülfünunu'nun Edebiyat, Riyaziyat ve Tabiiyat olmak üzere üç şubesi vardı.⁶⁷ İnâs Darülfünunu Darülmualimât-ı

⁶³ Bu dönemde Darülmualimîn [Erkek Öğretmen Okulu] ile Darülmualimât'lara [Kız Öğretmen Okulu] öğretmen ve maarif örgütüne müfettiş yetiştirmek üzere Darülmualimîn-i Âliye [Erkek Yüksek Öğretmen Okulu] ile Darülmualimât-ı Âliye [Kız Yüksek Öğretmen Okulu] açıldı. Başlangıçta derslerin bir bölümü Darülfünun ile ortak. Bunlar 1911'de ayrı birer okul durumuna getirildiler. Darülmualimîn-i Âliye 1914'de Darülfünuna devredildi (Faik Reşit Unat, *a.g.e.*, s.35).

⁶⁴ Bu tarih, Hasan Ali Koçer (*Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1970, s.203) ve Faik Reşit Unat [*a.g.e.*, s. 57] tarafından 5 Şubat 1914 olarak verilmektedir.

⁶⁵ İsmail Hakkı Baltacıoğlu anılarında bu girişimin bütünüyle kendi düşüncelerinden doğduğunu ileri sürmektedir (İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s.222-223). Ancak, bu döneme genel olarak bakıldığında, kızlara, yükseköğretim yolunun açılması konusunun çeşitli yayın organlarında tartışmaya açılmış olduğu görülmektedir. Buna göre, Sami Bey ile İsmail Hakkı Bey geliştirdikleri çözümle olayı başlatmış olmaktadır.

⁶⁶ Faik Reşit Unat, *a.g.e.*, s.35. Bu tarih Nafi Atuf [Kansu] (*a.g.e.*, s. 84), Osman Ergin (*a.g.e.*, s.1553), Yahya Akyüz (*a.g.e.*, s.251) ve Şefika Kurnaz (*Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, 2.bs., İstanbul 1997, s.80) tarafından yanlış bir biçimde 1915 olarak verilmektedir.

⁶⁷ *Tanin* gazetesindeki bir makalede 1914'de açılmış olan İnâs Sanayi-i Nefise Mektebi de İnâs Darülfünunu'na bağlı dördüncü şube olarak gösterilmektedir (Osman Ergin, *a.g.e.*, s.1559). Bu okul 1921'de Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi haline getirilmiştir (Şefika Kurnaz, *a.g.e.*, s.81).

Âli'ye (Kız Yüksek Öğretmen Okulu) bağlı olmakla birlikte ayrı bir müdürü vardı. Okulun yönetim kadrosu bir müdür, bir müdire, bir kâtip, bir inzibat memuru ve beş hademedden oluşuyordu. Okulun müdürlüğü Mehmed Ali Nazimâ Bey (1861–1935) tarafından yürütülmüştür.⁶⁸

Kızların dersaneleri ayrı olmakla birlikte Darülfünun'un erkek öğrencileri ile aynı kapı, mediven ve koridorları kullanıyorlardı. Bu durumun hoş görülmemesi ve hazmedilememesi sonucunda İnâs Darülfünunu 1916'da Cağaloğlu'nda bulunan eski Hukuk Mektebi binasına taşındı.⁶⁹ İnâs Darülfünunu'ndaki dersler genellikle Darülfünun hocaları tarafından verilmekteydi.

İnâs Darülfünunu ilk mezunlarını 1333 (1917) yılında vermiştir. Bunlar Edebiyat Şubesi'nden 7, Tabiiyat Şubesi'nden 8 ve Riyaziyat Şubesi'nden 3 olmak üzere toplam 18 kız öğrencidir.⁷⁰

İnâs Darülfünunu'nun erkeklerin öğrenim gördüğü İstanbul Darülfünunu'nun kızlara mahsus olarak açılmış paralel bir bölümü olduğu görüşü çeşitli yazarlarca ısrarla savunulmuş ve halen de savunulmaktadır.⁷¹ Oysa eldeki bilgi ve belgeler bu görüşün geçerli olmadığını göstermektedir.

İnâs Darülfünunu'nun şubeleri ile İstanbul Darülfünunu'nun bunlara karşılık olan şubelerinde okutulan dersler arasında önemli farklar vardır. Bu iki okulun programları karşılaştırıldığında aralarında bir paralellik olmadığı, İnâs Darülfünunu'nda öğretmenliğin hedeflendiği, bütün bölümlerde Fenn-i Terbiye [Pedagoji] dersinin ve diplomada belirtilmemekle birlikte Kavanîn-i Cârîye [Yürürlükteki Yasalar] dersinin okutulduğu görülmektedir. İnâs Darülfünunu'nun diplomalarında “inâs mekâtib-i sultâniyesinde muallimelik etmeğe iktisab-ı ehliyet eylemek”den söz edilmesi bu okulun Darümuallimât'ın yüksek kısmı olduğunun kanıtıdır. Sonuç olarak, İnâs Darülfünunu'nu bağımsız bir okul ve giderek bir darülfünun olarak kabul etmek mümkün değildir. Diplomalarında mezunlarına kız liselerinde öğretmenlik yapma yetkisi veren,

⁶⁸ Zehra Celâsin, “Türk kadınlarının ilk yüksek tahsil merhalesi: İnâs Darülfünunu,” *Kadın Gazetesi*, Yıl 8, Sayı 408, 24 Eylül 1955, s.7. İnâs Darülfünunu diplomalarında “İnâs Darülfünunu Müdürü” olarak “Seyyid Mehmed Ali Nazima” mühürü bulunmaktadır.

⁶⁹ Osman Ergin, *a.g.e.*, s.1561; Necdet Sakaoglu, “İnâs Darülfünunu,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1994, s.170. “Bir müddet sonra kızların erkeklerle bir kapıdan Darülfünun'a girmeleri hoş görülmediği zan olduğundan kızlara mahsus sınıflar Cağaloğlu'nda bir binaya kaldırılmıştır.” (Mehmed Ali Aynî, *a.g.e.*, s.49).

⁷⁰ Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s.251. İlk mezunlar için farklı sayılar verilmektedir. Bu konuda *Türk Kadını*'nda (Cilt 1, Sayı 4, 4 Temmuz 1334(1918), s. 62) sırasıyla 8, 9 ve 3 sayıları ve *Bilgi Yurdu Işığında* da (Yıl 1, Sayı 6, 15 Eylül 1333(1917), s.94–95) sırasıyla 4, 7 ve 3 sayıları verilmektedir (Şefika Kurnaz, *a.g.e.*, s.81, dipnot 31).

⁷¹ Ali Arslan ve Özlem Akpınar, “İnâs Darülfünunu (1914–1921),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 6, Sayı 2, 2005, s.225–234.

programları çok farklı olan, pedagoji yanında yöneticilikle ilgili yürürlükteki yasalar ve yazışma kuralları gibi dersler içeren ve ayrı bir bütçesi olmayan İnâs Darülfünunu bağımsız bir okul olmayıp Darümuallimât'ın zaman zaman ayrı bir müdür ile yönetilen yüksek kısmından başka bir şey değildir.

Mondros Mütarekesi'nin ardından savaş sırasında el konularak Türk okullarının yerleştirilmiş olduğu yabancı okulların binalarının geri verilmesi önemli bir bina sıkıntısı yaratmıştır. Bunun sonucunda Ticaret Mektebi İnâs Darülfünunu'nun bulunduğu Cağaloğlu'ndaki binaya taşınırken İnâs Darülfünunu da 1334–1335 [1918–1919] ders yılının ortasında yeniden Zeynep Hanım Konağı'na taşınarak yönetimi Darülfünun'a devredilmiştir.⁷²

İnâs Darülfünunu'nun sonu

1919'da İnâs Darülfünunu'nun Darülfünun'a katılacağına ilişkin olarak basında çıkan haberler dönemin Maarif Nâzırı Ali Kemal Bey tarafından yalanlanmış ve Darülfünun müderrislerinin öğleden sonraları İnâs Darülfünunu'nda ders vermeyi sürdürecekleri belirtilmiştir.⁷³ Buna karşılık, İnâs Darülfünunu, Darülfünun'a bağlanınca Maarif Nezâreti o yıl mezun olacak öğrenciler için buldukları koşullarda mezun olma veya seçecekleri Darülfünun şubelerine geçerek buradan mezun olma hakkı tanımıştır. Öğrencilerin çoğu mevcut haklarından yararlanarak İnâs Darülfünunu'ndan mezun olmakla birlikte Edebiyat Şubesi'nin son sınıfında bulunan Şükûfe Nihal (Başar, 1896–1973) Hanım Coğrafya Şubesi'ni seçerek aynı yıl buradan mezun olmuştur.⁷⁴

İnâs Darülfünunu'nun Darülfünun'a bağlanmasıyla birlikte kız-erkek ayrımı ortadan kalkmadı. Aynı dersler öğleden önce erkeklere ve öğleden sonra da kızlara anlatılıyordu. “Yalnız bunlardan merhum Faik Sabri [Duran] Bey, Coğrafya bölümünün ayrı durumundan faydalanarak ve kapıya da bir nöbetçi koyarak, dersleri birleştiriyordu”⁷⁵

Bir yandan ilerici hocaların davranışları ve öte yandan Sakarya Savaşı sırasında 16 Temmuz 1921'de Ankara'da toplanan Maarif Kongresi'nde erkek ve kadın öğretmenlerin ayrı oturmalarına Mustafa Kemâl Paşa'nın karşı çıkmasının

⁷² Zehra Celâsin, *a.g.e.*, s.7. Darülfünun kâtibi İsmail Hakkı [Sunata] Bey anılarında İnâs Darülfünunu'nun Darülfünun içinde “bir harem dairesi şeklinde” olduğunu, öğleden önce erkek öğrencilerin okuduğunu, öğleden sonra erkekler çıkınca kızların “çarşafı ve yüzleri açık olarak” derslere girdiklerini yazmaktadır (İsmail Hakkı Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, İstanbul 2006, s.23).

⁷³ Necdet Sakaoglu, *a.g.e.*, s.170.

⁷⁴ Zehra Celâsin, *a.g.e.*, s.7. Ancak, 1920–1921 ders yılında Şükûfe Nihal'e ek olarak Kimya'dan dört ve 1921–1922 ders yılında da Kimya'dan üç ve Tabii İlimler'den sekiz kız öğrencinin mezun olmuş olması, bu tür geçişlerin daha çok sayıda olduğunu göstermektedir.

⁷⁵ Zehra Celâsin, *a.g.e.*, s.7.

İstanbul'da yankılanması sonucunda kız öğrenciler kendilerine ayrılan ders saatlerini boykot ederek erkeklerle birlikte derslere girmeye başlamışlardır. Bu durumun Darülfünun Divanı tarafından 16 Eylül 1921'de onaylanmasıyla 1919'daki birleşme sonucunda fiilen ortadan kalkmış olan İnâs Darülfünunu hukuken de sona ermiştir⁷⁶. Böylece, 1921–1922 ders yılından başlayarak Edebiyat, Fen ve Hukuk Fakültelerinde karma eğitime geçilmiş ve bunu 1922–1923 ders yılında Tıp Fakültesi izlemiştir.

Darülfünun'da Alman hocalar (1915–1918)

Türk Eğitim sistemini Almanlaştırma çabaları

I.Dünya Savaşı'nın öncesinde Almanya Osmanlı Devleti ile XIX. yüzyıl sonlarından itibaren gelişen ilişkilerini daha da ilerletmeye başlamıştır. Daha önceki yıllardaki ekonomi, askerlik ve eğitim alanındaki ilişkilerin olumlu sonuçlarını da göz önüne alarak özellikle eğitim alanını güçlü bir etkileme aracı olarak belirlemiştir. Bir yandan Osmanlı ülkesi içinde Almanlara yaşam alanları açmak için demiryolu ve tarım alanında projeler geliştirilirken öte yandan da İstanbul'da bir "Alman Üniversitesi" kurulması için ön çalışmalar yapıp raporlar hazırlanmıştır.

I.Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen ardından Enver Paşa'nın girişimi sonucunda modern Alman eğitiminden yararlanma kararı alınmıştır. Almanya tarafından da Türk eğitim sistemini Almanlaştırma hedeflendiğinden bu iki istemin çakışması sonucunda Alman Dışişleri Bakanlığı ile mutabakat sağlanmıştır.

Savaşın başlamasından kısa bir süre sonra Alman Dışişleri Bakanlığı Eğitim Dairesi'nde görevli olup Bürkeş'de bulunan 40 yaşlarındaki Prof. Dr. Franz Schmidt bir "Alman Eğitim Enstitüsü" kurmak üzere Türkiye'ye gönderildi ve 1 Mart 1915'de Maarif Nezâreti Müşaviri olarak görev başladı. Alman Büyükelçisi Baron von Wangenheim ile Başkonsolos Heinrich Mordtmann'ın büyük desteğine sahip olan Schmidt, Maarif Nâzırı Şükrü Bey ile uyum içinde çalışmaya başladı. Hemen Türkçe öğrenmeye başlayan Schmidt'in asıl görevi Türk eğitim sisteminde yerleşmiş olan Fransız öğretim yöntemleri yerine Alman eğitim sistemini yerleştirmektir. Oluşturduğu ekibiyle birlikte Türk eğitim sisteminin her kademesi üzerinde etkili olmaya çalıştı.⁷⁷

⁷⁶ Faik Reşit Unat (a.g.e., s.57), İnâs Darülfünunu'nun 1920'de lağvedildiğini belirtmektedir.

⁷⁷ Şükrü Bey'in 9 Aralık 1917'de Maarif Nâzırlığı'ndan ayrılması üzerine en önemli müttefikini kaybeden Dr. F.Schmidt kendisi hakkında uzun ve övücü bir yazı yazarak maarif alanında yaptıklarını ve Almanya ile işbirliğindeki önemini vurgulamıştır (F.Schmidt, "Şükrü Bey Efendi", *Tedrisat Mecmuası*, Yıl 9, Sayı 43, 1334(1918), s.2–5). Ahmet Şükrü Bey (1875-1926) İzmir suikastına karşın İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleriyle birlikte İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak idama mahkum olacaktır.

Almanlaştırmaya eğitimin üst kademelerinden başlanmasının daha çabuk sonuç vereceğini düşünen Schmidt dönemin Maarif Nâzırı Şükrü Bey'i kolayca ikna ederek Almanya'dan öğretim elemanları getirilmesi konusunda anlaştı. Ayrıca, ünlü kişiler yerine düzenli eğitim verebilen ve bilimsel yeterliliğini kanıtlamış 30–35 yaşlarındaki genç öğretim elemanlarının daha yararlı olacağını da kabul ettirdi. Schmidt tarafından yürütülen görüşmeler sonucunda Ağustos 1915'de isimler saptanarak bunlarla anlaşmaya varıldı. Darülfünun'da da yabancı öğretim elemanlarının getirilmesi konusunda bir istek vardı. Ancak, bunların değişik ülkelerden ve ihtiyaç duyulan alanlarda olması, böylece tek bir ülkenin egemenlik kurmasının da önlenmesi isteniyordu. Fakat dönemin koşulları içinde Darülfünun'un eğilim ve istekleri göz önüne alınmadı.⁷⁸

Alman öğretim elemanlarının gelişi

Darülfünun Edebiyat, Fen ve Hukuk Fakültelerine Alman öğretim elemanları getirilmiştir. Tıp Fakültesi'ne gelen olmamıştır. Burada Tıp Fakültesi hocalarının karşı çıkışlarının ve dirençlerinin etkili olduğu da düşünülebilir. Alman öğretim elemanlarının gelişi ve atanmaları beş aşamada olmuştur.

I. Birinci grubu oluşturan on bir müderrisin Darülfünun'da görevlendirilmesine ilişkin irâde-i seniyye 31 Ağustos 1331 (13 Eylül 1915)'de çıkmıştır.⁷⁹ Bu müderrisler ile beş yıl altı ay süreli olarak 14 Teşrin-i evvel 1331 (27 Ekim 1915)'de sözleşmeler yapılmıştır.⁸⁰ Birinci grubu oluşturan müderrislerin adları aşağıda verilmiştir.

1. Dr. Gustav Fester (Frankfurt/Main'da privat doçent; Kimya-yı Smaî Müderrisi).
2. Dr. Kurt Hoesch (Berlin/Charlottenburg Teknik Okulu'nda privat doçent; Kimya-yı Uzvî [Organik Kimya] Müderrisi).
3. Dr. Walther Penck (Leipzig Üniversitesi'nde privat doçent; Tabakat [Jeoloji] ve Maadin [Mineroloji] Müderrisi).
4. Dr. Erich Leick (Greifswald Üniversitesi'nde privat doçent kadrosunda profesör; Nebatat [Botanik] Müderrisi).
5. Dr. Erich Obst (Hamburg Üniversitesi'nde [Kolonialinstitut] privat doçent; Coğrafya Müderrisi).

⁷⁸ İstanbul'da yayınlanan *Hilâl* gazetesi Darülfünun'da yapılan düzenlemeler ve Alman öğretim üyelerinin gelişi konusunda Fransızca olarak çokkulu haberler çıkmıştır. Örneğin 6 Temmuz 1915'de "La réorganisation de l'Université [Üniversite'nin yeniden organizasyonu]", 31 Ağustos 1915'de "Devant l'ère nouvelle [Yeni çağın önünde]" ve 6 Ekim 1915'de "Les professeurs allemands à l'Université de Constantinople [Alman profesörler İstanbul Üniversitesi'nde]" başlıklı yazılar çıkmıştır (Horst Unbehaun, *Dokumentationsband zum DFG – Projekt "Türkische Hochschulwesen"*, Bamberg 1991 (Yayınlanmamış proje raporu), s.12–15).

⁷⁹ BOA, İ.MM. 17, 4 Zilkade 1333 (13 Eylül 1915).

⁸⁰ Maarif Nezareti ile mekteplerde istihdam edilmekte olan Almanlara ait 1 Ocak 1918 tarihli listesinde sözleşme süreleri 5 yıl 6 ay olarak verilmiştir. BOA, MF.HUS. 21/44, 18 Rebiyülevvel 1336 (1 Ocak 1918).

6. Dr. Friedrich Gunther Jacoby (Greifswald Üniversitesi'nde privat doçent kadrosunda profesör; Felsefe Müderrisi).
7. Dr. Georg Anschütz (Hamburg Üniversitesi'nde privat doçent; Fenn-i Terbiye [Pedagoji] ve İlm-i Rûh-ı Tecrübî [Deneysel Psikoloji] Müderrisi).
8. Dr. Gotthelf Bergsträsser (Leipzig Üniversitesi'nde privat doçent; Mukayeseli El sine-i Sâmiye [Karşılaştırmalı Semitik Diller] Müderrisi).
9. Dr. Friedrich Wilhelm Carl Giese (Berlin'de El sine-i Şarkıyye Mektebi [Doğu Dilleri Okulu] Türkçe muallimi profesör; Ural–Altay Lisanları Müderrisi).
10. Dr. Carl Ferdinand Friedrich Lehmann–Haupt (Berlin Üniversitesi'nde profesör; Tarih-i Akvam-ı Kadîme [Eski Kavimler Tarihi], Yunan ve Roma Tarihi Müderrisi).
11. Dr. Walther Schönborn (Tübingen Üniversitesi'nde profesör; Hukuk-ı Amme [Kamu Hukuku] Müderrisi).

II. İkinci grubu oluşturan dört müderrisin görevlendirilmesine ilişkin irâde 28 Eylül 1331 (11 Ekim 1915)'de çıkmıştır.⁸¹ Bu müderrisler ile beş yıl altı ay süreli olarak 1 Teşrin-i sani 1331 (14 Kasım 1915)'de sözleşmeler yapılmıştır.⁸² İkinci grubu oluşturan müderrislerin adları aşağıda verilmiştir.

12. Dr. Fritz Arndt (Breslau Üniversitesi'nde privat doçent; Kimya-yı Gayr-ı Uzvî [Anorganik Kimya] Müderrisi).
13. Dr. Boris Zarnik (Würzburg Üniversitesi'nde profesör; İlm-i Hayvanat [Zooloji] Müderrisi).
14. Dr. Anton Fleck (Kiel Üniversitesi'nde asistan; İlm-i Malî [Maliye] Müderrisi).
15. Dr. Friedrich Hoffman (Hannover Üniversitesi'nde profesör; İktisat Müderrisi).

III. Üçüncü grup olarak İstanbul'da bulunan iki Alman diplomatın görevlendirilmesine ilişkin irâde 14 Teşrin-i evvel 1331 (30 Ekim 1915)'de çıkmıştır.⁸³ Bu iki müderrise ödenen yıllık maaşın 750 lira yerine 500 lira olması bunların müderrislik yanında diplomatik görevlerini de sürdürdüklerini göstermektedir.

16. Dr. Johannes Heinrich Mordtmann (Almanya'nın İstanbul eski Başkonsolosu; Usûl-i Tarih [Tarih Metodolojisi] Müderrisi).
17. Dr. Erich Nord (Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu Baştercümanı; Avrupa Hukuk-ı Medenisi Müderrisi).

IV. Dördüncü olarak İstanbul'da görevli bulunan Müze-i Hümâyûn [Arkeoloji Müzesi] Asâr-ı Babiliye ve Asuriye ve Asâr-ı Kadîme-i Şarkıyye [Babil ve Asur Eserleri ve Eski Şark Eserleri] muhafızı Alman uyruklu Eckhard Unger'in aylık 2500 kuruş maaşla Darülfünun Edebiyat Fakültesi Ulûm-ı Muavene-i Tarihiye [Tarihe Yardımcı Bilimler] Kürsüsü muallimliğine tayinine ilişkin irâde 14

⁸¹ BOA, İ.MM.1, 2 Zilhicce 1333 (11 Ekim 1915).

⁸² BOA, MF.HUS. 21/44, 18 Rebiyülevvel 1336 (1 Ocak 1918).

⁸³ BOA, İ.MM.6, 21 Zilhicce 1333 (30 Ekim 1915).

Teşrin-i sani 1331 (27 Kasım 1915)'de çıkmıştır.⁸⁴ Eckhard Unger'e verilen maaşın düşük olması, yazışmalarda belirtilmemiş olmakla birlikte Müze-i Hümâyûn'daki görevini de sürdürdüğünü göstermektedir.

18. Dr. Eckhard Unger (İstanbul'da Müze-i Hümâyûn'da arkeoloji ve eski paralar uzmanı; Ulûm-ı Muavene-i Tarihiye [Tarihe Yardımcı Bilimler] Müderrisi).

Böylece 1915 yılı güzünde on beşi Almanya'dan gelen ve üçü de İstanbul'da görevli bulunan toplam 18 kişi Darülfünun'da müderris olarak görevlendirilmiştir.

V. Beşinci grubu oluşturanlar 1916–1918 döneminde tek tek görevlendirilmiş olan müderris, muallim, müderris muavini ve teknik elemanlardır.

19. Muhtemelen İstanbul'da bulunan bir öğretmen olan Alman uyruklu Martin Neftel'in Darülfünun Almanca muallimliğine tayin edilmesine ilişkin irâde 28 Kânun-ı sani 1331 (10 Şubat 1916)'da çıkmıştır.⁸⁵ Martin Neftel'e ödenecek maaş belirtilmemiştir.

20. Muhtemelen Avusturya–Macaristan İmparatorluğu'nun Darülfünun'a Alman müderrislerin getirilmesi karşısında duyduğu rahatsızlığı gidermek için Macar asıllı Doktor Julius von Mészáros Edebiyat Fakültesi'ne Etnografi ve Macar Lisanı Müderrisi olarak getirilmiş ve kendisi ile 14 Haziran 1332 (27 Haziran 1916)'da sözleşme yapılmıştır.⁸⁶

21. Alman müderrislerin yanında bazı yardımcıların da getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Doktor Hans Junge (?) Darülfünun Fen Fakültesi Tarih-i Tabîî Müzesi Mustahzırı olarak Almanya'dan getirilmiş ve kendisi ile 1 Teşrin-i evvel 1332 (14 Ekim 1916)'da beş yıl üç ay süreli sözleşme yapılmıştır.⁸⁷

22. Greifswald Üniversitesi'nde privat doçent olan Dr. Richter Alman Lisanı ve Edebiyatı Müderrisi olarak görevlendirilmiştir. Kendisi ile 28 Teşrin-i evvel 1332 (10 Kasım 1916)'da beş yıl altı ay süreli sözleşme yapılmıştır.⁸⁸

23. Muhtemelen İstanbul'da bulunan Alman uyruklu Erich Frank Efendi 14 Mayıs 1333 (1917) tarihli irâde-i seniyye ile Erich Leick'in başında bulunduğu Nebat Darülmesai'si'ne mustahzır olarak atanmıştır.⁸⁹

24. Kimya-yı Sinaî ve Kimya-yı Gayr-ı Uzvî Makinisti olarak Almanya'dan gelen Heinrich Reimer ile 1 Kânun-ı sani 1334 (1918)'de üç yıl üç aylık süreyle sözleşme yapılmıştır.⁹⁰

⁸⁴ BOA, İ.MM. 1, 10 Muharrem 1334 (18 Kasım 1915).

⁸⁵ BOA, İ.MM. 1, 6 Rebiyülâhir 1334 (10 Şubat 1916).

⁸⁶ BOA, MF.HUS. 21/44, 18 Rebiyülevvel 1336 (1 Ocak 1918).

⁸⁷ BOA, MF.HUS. 21/44, 18 Rebiyülevvel 1336 (1 Ocak 1918).

⁸⁸ BOA, MF.HUS. 21/44, 18 Rebiyülevvel 1336 (1 Ocak 1918).

⁸⁹ BOA, MV. 257/591 (22Receb 1335/14 Mayıs 1917).

25. Bunlara ek olarak 1917'de Erlangen Üniversitesi'nden atmosfer fiziği konusunda uzmanlığı ile tanınan Dr. J. Würschmidt coğrafyacı Dr. Erich Obst ile işbirliği yapmak üzere gelmiş ve Coğrafya Müderris Muavini olarak kendisi ile 14 Mart 1333 (1917)'de üç yıl üç ay süreli sözleşme yapılmıştır.⁹¹

Bunlarla birlikte görevlendirilen Alman öğretim elemanlarının sayısı 20'si müderris olmak üzere 25 olmuştur. Müderrislerden altısı Fen Fakültesi'nde (Kimya, Botanik, Zooloji ve Jeoloji), onu Edebiyat Fakültesi'nde ve dördü de Hukuk Fakültesi'nde görevlendirilmiştir.

Alman müderrisler ile yapılan sözleşmeler

Gelen Alman müderrisler için Maarif Nezâreti tarafından bir sözleşme hazırlanmıştır.⁹² Müderrisler ile Osmanlı Hükûmeti adına Maarif Nâzırı Şükrü Bey tarafından imzalanan sözleşmeye göre İstanbul Darülfünunu'ndaki muallimlik görevini üstlenen müderrisler Osmanlı Devleti'nin mutluluk ve esenliği için çalışmayı ve görevlerinin tümünü irfan ve vicdanlarına uygun olarak iyi bir biçimde yerine getirmeyi kabul ederler. (Md.1). Haftalık ders ve uygulamalar toplamı 12 saati aşmayacaktır. (Md.2). Hizmet sırasında fes giyilmesi zorunludur. (Md.5). Uygulama için gereken yerler, öğretim araçları ve bunların sürekli giderleri Darülfünun yönetimi tarafından hazırlanacak ve sağlanacaktır. (Md.11).

Müderrislere geldikleri üniversitedeki akademik konumlarına göre yıllık 750 veya 1000 Osmanlı lirası maaş verilecektir.⁹³ Ödemeler müderrisin İstanbul'a varış tarihinden itibaren her ay sonunda aylık taksitler biçiminde yapılacaktır. (Md.6). Gelişlerinde ve dönüşlerinde evli olup olmadıklarına göre 60 veya 100 Osmanlı lirası yolluk ödenecektir. (Md.7). Müderrislerin Osmanlı Hükûmeti'nden emeklilik isteme hakları yoktur. (Md.10). Sözleşme süresi beş yıldır. Eğer Osmanlı Hükûmeti siyasi veya başka nedenlerle sözleşmeyi daha önce fesh etmek zorunda kalırsa dönüş yolluğuna ek olarak altı aylık maaşın karşılığı tazminat olarak ödenecektir. (Md.8). Müderrisler ilk üç yıl içinde

⁹⁰ BOA, MF.HUS. 21/44, 18 Rebiyülevvel 1336 (1 Ocak 1918). H.Reimer ile yapılan sözleşme metni için bkz. F.Günerngün, "Darülfünun'da Kimya Eğitiminde Reform: I.Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'da Üç Alman Kimyager," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.X, sayı 1, 2008, s.????.

⁹¹ BOA, MF.HUS. 21/44, 18 Rebiyülevvel 1336 (1 Ocak 1918).

⁹² BOA, İ.MM. 17, 4 Zilkade 1333 (13 Eylül 1915).

⁹³ Alman öğretim elemanları daha önceki akademik konumlarına bakılmaksızın müderris (ordinaryüs profesör) olarak görevlendirilmiş, daha önce asistan veya 'privat' doçent olanlara yıllık 750 ve profesör olanlara da yıllık 1000 Osmanlı lirası maaş ödenmiştir. Prof. Dr. Lehmann-Haupt'ta ayrıcalıklı olarak yıllık 1100 Osmanlı lirası maaş verilmiştir. İstanbul'da bulunan ve başka görevleri olanlardan müderris olarak atanan Almanlara daha düşük maaş ödenmiştir. Bu kapsamda Dr. Mordtmann ile Dr. Nord'a yıllık 500 Osmanlı lirası ve Dr. Unger'e de aylık 2500 kuruş maaş ödenmiştir. Almanlara ödenen maaşlar aynı dönemde aynı konumda bulunan Türk öğretim elemanlarına ödenenlerin katları düzeyindedir. Aynı durum ilerde 1933'de gelecek olan Alman öğretim üyeleri için de ortaya çıkacak ve daha önce olduğu gibi büyük huzursuzluklara neden olacaktır.

yalnız zorunlu sağlık nedenleri ile görevlerinden ayrılabilirler. Dördüncü ve beşinci yıllarda altı ay önceden bilgi vermek ve tazminat ödemek koşuluyla görevlerinden ayrılabilirler. Yalnız zorunlu sağlık nedenleri ile görevlerinden ayrılmış olanlara dönüş yolluğu ödenir. (Md.9). Sözleşme süresinin bitiminde iki tarafça kararlaştırılacak yeni hükümlere göre sözleşme yenilenebilir. (Md.14).

Müderrisler Haziran sonundan Eylül sonuna kadar devam eden tatil dönemini istedikleri gibi geçirebilirler. Bunun dışında ders yılı içinde Hıristiyan yortuları nedeniyle altı gün izinli sayılırlar. Hafta tatili Cuma günüdür. (Md.4). Müderrisler ders yılı içindeki kısmı mümkün olduğu kadar kısa olması koşuluyla her yıl bir ay inceleme gezisi yapabilirler. Bu gezilerin giderleri Osmanlı Hükûmeti tarafından ödenir ve müderrisler inceleme gezilerinin sonuçlarını yayınlamakla yükümlüdürler. (Md.12).

Alman müderrisler sözleşmenin ikinci yılının başlangıcından itibaren derslerini Türkçe olarak verecekler ve birinci yılı özellikle Türkçe öğrenmeye ayıracaklardır. Bunun yanında Almanca bilen bir muavin yardımıyla ders vermeye de gayret edeceklerdir. (Md.3). Alman müderrislerden ders kitabı yazmaları istenilmemiştir. Görevlendirilen öğretim elemanlarından Dr. Giese, Dr. Bergstrasser, Dr. Nord ve Dr. Mordtmann çalışma alanları veya görevleri nedeniyle Türkçe bildiklerinden derslerini Türkçe olarak vermeye başlamışlardır. Almanya'dan gelenlerden Dr. Arndt, Dr. Fester ve Dr. Zarnik bir yıl içinde hızla Türkçe öğrenmişlerdir. Türk öğretim elemanları da bunların yanına yardımcı ve Türkçe bilmeyenlerin derslerini tercüme etmek üzere tercüman olarak verilmişlerdir. Türk öğretim elemanlarını aşağılayıcı olan bu durum 1933'de de yeniden tekrarlanacaktır.

Müderrisler sözleşme süresince Türkiye hakkında gazete, risale veya kitaplar ile yayınlamak istedikleri yazıları önce Maarif Nâzırı'nın onayına sunacaklardır. (Md.13).

Alman öğretim elemanlarının Türkiye'deki faaliyetleri

Gelen veya görevlendirilen Alman öğretim elemanlarından çok azı iz bırakabilmiş olup geri kalanları fakülte dergilerinde yasak savma niteliğinde birkaç derleme yazı yazıp ders vermekten öte bir faaliyette bulunmamışlardır. Alman müderrisler *Darülfünun Fünûn Fakültesi Mecmuası* ile *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda çeşitli makaleler yayınlamışlardır. Fen ile ilgili makaleler arasında Walther Penck'in makaleleri dışında orijinal araştırmaya dayanan makale yoktur. Buna karşılık *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda Türkiye'de bulunan arkeolojik malzeme üzerine yapılmış orijinal

çalışmalar da yayınlanmıştır.⁹⁴ Bunların dışında iktisatçıların ve hukukçuların bazı gazete ve dergilerde güncel sorunlara ilişkin makaleleri yayınlanmıştır. Dr. Arndt ve Dr. Fester dışında ders kitabı yayınlanan tek kişi Dr. Giese olmuştur.⁹⁵ İz bırakanlar coğrafyacı Dr. Obst ve jeolog Dr. Penck⁹⁶ ile kimyacı Dr. Arndt ve Dr. Fester olmuştur.

Alman müderrisler tarafından kurulmaya başlanılan Darülmesaiiler [enstitüler] için Zeynep Hanım Konağı içinde yer bulunamadığından İstanbul'un çeşitli yerlerinde büyük konaklar kiralanmış ve büyük masraflarla düzenlenip döşenmiştir. Bu amaçla Elsine-i Samiye Mukayeseli Sarfı Darülmesaiisi için İbrahim Paşa Konağı, Coğrafya Darülmesaiisi için Safvet Paşa Konağı tutulmuş, Alman müderrisler gidince bu konaklar bırakılarak darülmesaiiler tekrar Darülfünun'da toplanmıştır.⁹⁷

Coğrafyacı Dr. Erich Obst Edebiyat Fakültesi Coğrafya Şubesi Müderrisliği yanında Coğrafya Darülmesaiisi müdürlüğünü de üstlenmiştir. Araştırmaya yönelmemiş olmakla birlikte beşerî coğrafya, Osmanlı coğrafyası ve coğrafyanın metotları konusunda dersler vermiş ve Coğrafya Darülmesaiisi'nin alt yapısını oluşturmaya çalışmıştır. Dönemin tanınmış periyodiklerinin tam koleksiyonlarını da içeren zengin bir kütüphanenin kurulmasını ve coğrafyacıların bizzat araştırma yapabilmeleri için gerekli malzemelerin (termometre, yükselti ölçüm cihazları, sekstan, teodolit, kamp malzemesi gibi) alınmasını sağlamıştır. 1918'de Coğrafya Darülmesaiisi bünyesinde bir "Tetkikat-ı İklimiye Encümeni" kurulmuş ve Dr. Erich Obst ile Erlangen Üniversitesi'nden gelen fizikçi Dr. Würschmidt tarafından yönetilmiştir. Burada elde edilen sonuçlar Obst tarafından 1921'de Berlin'de kitap halinde yayınlanmıştır.⁹⁸

⁹⁴ *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası*'nda kimyadan G.Fester'in dört, F.Arndt'm bir ve K.Hoesch'ün bir; botanikten E.Leick'm iki; zoolojiden B.Zarnik'in bir ve jeolojiden W.Penck'in iki makalesi yayınlanmıştır (Feza Günergun, "Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, İstanbul 1995, s.288). *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda Lehmann-Haupt'un bir, Bergstrasser'in bir, Unger'in beş, Giese'nin iki, Anschütz'ün bir ve Jacobi'nin bir makalesi yayınlanmıştır.

⁹⁵ Friedrich Giese, *Ural Altay Lisanları Mukayeseli Sarf Dersleri*, Çeviren İbrahim Ömer, İstanbul 1332 (1916), 48 s.

⁹⁶ Klaus Kreiser, "Geographie und Patriotismus: Zur lage der Geowissenschaften in Istanbul Dârülfünun unter dem jungtürkischen Regime (1908-1918)", *Hommes et Terres d'Islam*, Institut Français de Recherche en Iran, Tahrân 2000, s.71-87. Bu makalede E.Obst ve W.Penck'in İstanbul'daki faaliyetleri konusunda bilgi verilmiştir. W.Penck'in çalışmaları hakkında bir başka yayın için bkz. Sevtap Kadioğlu, "Walther Penck'in Türkiye'deki Çalışmaları," *İstanbul Üniv. Müh. Fak. Yerbilimleri Dergisi*, c.20, sayı 1, 2007, s.1-18,

⁹⁷ Mehmet Ali Aynî, *a.g.e.*, s.52.

⁹⁸ Erich Obst, *Das Klima Thrakiens als Grundlage der Wirtschaft*, Osteuropa-Inst. in Breslau, Leipzig 1921.

Gerçek anlamda araştırmaya yönelik tek kişi jeolog Dr. Walther Penck'dir. Dr. Penck bir yandan Vefa'da Abdülkerim Paşa Konağı'nda bulunan Arziyat Darülmesaiisi'ni yönetip dersler verirken öte yandan ders araçları, fosil ve mineral koleksiyonları ile bir kütüphane oluşturmaya çalışmıştır. Ancak 28 Ağustos 1918'de meydana gelen büyük bir yangında bu değerli eşyanın hemen tümü yanmıştır. İstanbul ve Uludağ dolaylarında öğrenciler ile bilimsel geziler yapması yanında yardımcısı Hâmid Nafiz [Pamir] Bey ile birlikte İstanbul Boğazının her iki yanındaki bölgede linyit kömürü yatakları aramak amacıyla Gelibolu yarımadasının jeolojik özellikleri ve dolayısıyla Boğazların oluşumu konusunda uzun ve derin incelemelerde bulunmuştur. Marmara Denizi çevresinde iki yıldan fazla incelemelerde bulduktan sonra 1917 yazında önce Bursa ve Kütahya arasında ve daha sonra Toroslar'a kadar uzanarak incelemelerini sürdürmüş ve batı Anadolu'nun ana tektonik çizgilerini belirlemeye çalışmıştır. İnceleme sonuçlarını önce Türkiye'de ve ardından Almanya'da yayınlamıştır.⁹⁹

Başta Dr. Fritz Arndt olmak üzere kimyacıların eğitim alanında önemli katkıları olmuştur. Bunlar Yerebatan'da Kimya Darülmesaiisi'ni kurmuşlar, burada oluşturdukları ve donatılmasını sağladıkları laboratuvarlar ile gerçek anlamda yani laboratuvar çalışmasına dayanan bir kimya öğretimini başlatmışlardır. Bunun yanında 1917'de Kimya İhtisas Zümresi'ni oluşturarak Kimyagerlik öğretimini başlatmışlardır. Zengin bir kütüphane kurma çabaları yanında kimyaya ve özellikle de analitik kimyaya ilişkin bazı kitapların Almanca'dan çevrilerek yayınlanmasını da sağlamışlardır.

Alman öğretim elemanları genel olarak Türk meslektaşlarını bilgisiz olarak görmüşler ve küçümsemişlerdir. Örneğin, Felsefe Müderrisi Gunther Jacoby Darülfünun Umum Müdürü Salih Zeki Bey'i ziyaretinde kendisine Henri Poincaré'nin kitaplarını okumasını tavsiye edince Salih Zeki Bey gülererek Poincaré'nin Türçeye çevirmiş olduğu üç kitabını masanın üzerine koymuştur.

Almanların 'Osmanlı İmparatorluk Üniversitesi' kurma girişimi

Alman öğretim üyeleri Darülfünun'da tam bir Alman etkisi yaratabilmek için hızla Alman tipi bir üniversite nizamnamesi taslağı hazırlamaya girişmişlerdir. "İstanbul'daki Osmanlı İmparatorluk Üniversitesi için nizamname taslağı" başlığını taşıyan bu nizamname Alman İmparatorluğu özel

⁹⁹ W.Penck, Türkiye'de yaptığı çalışmaları 1918 ve 1919'da Almanya'da yayımlamıştır. Bu yayınlardan biri *Die tektonische Grundzüge Westkleinasiens* (Stuttgart 1918), diğeri ise *Grundzüge der Geologie des Bosphorus*. (Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde an der Universität Berlin, Heft A/4, Berlin 1919) olup S.Kadioğlu'nun adı geçen makalesinde (s.7-9) bu yayınlara tanıtılmış ve Penck'in Türkiye'deki araştırmaları değerlendirilmiştir.

danışmanı (Geheimrat) Dr. Schmidt başkanlığında Alman profesörler tarafından hazırlanmıştır.¹⁰⁰

Nizamnâmenin bir örneğinin Alman Sefareti'ne ve bir örneğinin de Maarif Nezâreti'ne verildiği anlaşılmaktadır. Bugüne kadar böyle bir nizamnâmenin varlığından yerli kaynaklarda ve anılarda hiç söz edilmemiş olması bunun Maarif Nâzırı Şükrü Bey'in ilgisini çekmediğini ve bu nedenle de gündeme gelmediğini göstermektedir.¹⁰¹ Elimizdeki nizamnâmenin kaynağı Alman Sefareti'ne verilen ve bu yolla Alman arşivlerine intikal etmiş olan kopyadır. Nizamnâme 13 bölüm ve 88 maddeden oluşmakta olup tipik bir Alman üniversitesini tanımlamaktadır.¹⁰² Burada Türkiye'nin koşulları ve nizamnâmenin uygulanabilirliği göz önüne alınmamıştır.

Önerilen üniversitenin genel yapısı son derece otoriterdir ve tüm yetkiler sonuç olarak Maarif Nâzırı'na aittir. Nâzır yetkisini kendi atadığı ve doğrudan kendisine bağlı olan bir Kurator [Kayyum]¹⁰³ eliyle kullanmaktadır ve üniversitenin gerçek yöneticisi bu Kayyum'dur. Üniversitedeki tüm harcamalar Kayyum'un iznine bağlı olduğu gibi genel yönetim yetkisi de onun elindedir. Rektör ve dekanlar bir yıl için seçilen sembolik yöneticilerdir. Tüm akademik yetki Senato'nun elinde gibi görünmekle birlikte Kayyum akademik işlere de müdahale edebilmektedir.

Öğretim kadrosu ordinaryüs profesörler [ordentlichen Professoren], ordinaryüs dışındaki profesörler [ausserordentlichen Professoren], üniversite 'privat' doçentleri [Privatdozenten], bilimsel asistanlar [wissenschaftlichen Assistenten], yardımcı asistanlar [Hilfsassistenten] ve teknik yardımcı okutmanlar'dan [technischen Hilfslehrern] oluşmaktadır. Bu üniversitenin kurulması durumunda kadroyu oluşturmak için Almanya'dan çok sayıda çeşitli düzeyde öğretim elemanının getirilmesinin gerekeceği kuşkusuzdur.

Nizamnâmeye göre "Üniversite'nin görevi temsil ettiği bilimleri ulaştıkları en son ve en yeni aşamada öğretmek ve bu bilimleri bağımsız bilimsel çalışmalar ve araştırmalarla geliştirmektir". Bunun yanında öğrencilerini yüksek mevkili devlet hizmetleri ve bilimsel eğitim gerektiren meslekler için hazırlamaktır. (Md.1). Üniversite devletin özerk bir kurumu olup

¹⁰⁰ H. Unbehaun, *a.g.e.*: s.21-37. Nizamnâmenin Almanca başlığı "Entwurf einer Satzung der Kaiserlich Osmanischen Universität in Stambul"dur ve üzerinde "Abschrift für die Kaiserliche Botschaft" yani Alman Sefareti'ne mahsus kopya kaydı vardır.

¹⁰¹ Örneğin, kitaplarında ve anılarında Darülfünun'daki yeni yapılanma girişimleri konusunda ayrıntılı bilgi veren ve eleştirilerde bulunan İsmail Hakkı Baltacıoğlu böyle bir nizamnâmenin varlığından hiç söz etmemektedir.

¹⁰² Önerilen üniversite yapısı bir örnek olarak Kiel Üniversitesi Statüsü ile karşılaştırılabilir (Ernest Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiyede Üniversitelerin Gelişmesi*, Cilt 1, İstanbul 1950, s.72-97).

¹⁰³ Kayyum veya mütevellî anlamına gelen kurator Alman üniversitelerine özgü bir kavimdir.

Maarif Nâzırı'nın denetimi altındadır ve Nâzır Üniversite'de bir Kayyum tarafından temsil edilir (Md.2). Üniversite, öğretim kadrosu ile öğrenim görenlerden, memurlardan ve Üniversite tesislerinden oluşur. (Md.4). Üniversite'nin organları Senato ve fakülteler olup Senato'nun başında Rektör ve her fakültenin başında bir Dekan bulunur. (Md.5), Bir üniversite yılı [akademik yıl] 1 Mart'tan Şubat sonuna kadar geçen süredir. (Md.3).

Kimya Darülmesai'sinin kurulması

Fen Fakültesi için gelen altı Alman müderrislerden üçü kimyacıdır ve bu kimyacıardan bir Kimya Darülmesai'si [Enstitüsü] kurarak burada kimya derslerini vermeleri ve bu derslerin laboratuvarlarını yaptırmaları beklenmektedir. Bu üç kimyacıdan organik kimyacı Dr. Kurt Hoesch ile teknik kimyacı Dr. Gustav Fester ünlü Alman kimyacı Emil Fischer'in (1852-1919) tavsiyesi üzerine seçilerek gönderilmiş olup Hoesch doğrudan Fischer'in öğrencisidir. Üçüncü kimyacı Dr. Fritz Arndt aslında bir organik kimyacı olmakla birlikte Emil Fischer'in Alfred Stock ile görüşmesi sonucunda Stock tarafından anorganik kimya için tavsiye edilmiştir.

Arndt'ın anılarında anlattığına göre, Kurt Hoesch'ün kendi özel araştırmalarını sürdürdüğü ve yanına yardımcı ve tercüman olarak verilen Ömer Şevket [Öncel] Bey'in yardımı ile organik kimya derslerini Almanca olarak vermekle yetindiği ve bunun dışında başka bir faaliyete katılmadığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık Gustav Fester, Arndt'a girişimleri konusunda destek ve yardımcı olmuştur.

Bu çalışmaların sonucunda 1916 yılı sonlarında "Kimya-yı Gayr-ı Uzvî ve Kimya-yı Sinaî Darülmesai'si" [Anorganik ve Sinaî Kimya Enstitüsü] kurulmuştur. Daha sonra bu enstitünün adı "Umumî Kimya Darülmesai'si/Enstitüsü" olmuştur.

Kimyagerlik öğretiminin başlaması

Kimya Darülmesai'si başlangıçta Fen Fakültesi programında bulunan kimya derslerini okutmak ve bunların laboratuvarlarını yürütmek amacıyla kurulmuştur. Kimya Darülmesai'si'nin kurularak faaliyete geçmesinin ardından muhtemelen Alman öğretim üyelerinin girişimi sonucunda Fen Fakültesi çatısı altında bağımsız bir kimyagerlik öğretiminin başlatılması gündeme gelmiştir. Bu amaçla 1917'de kimyager yetiştirmek üzere ilk kez Kimya İhtisas Zümresi oluşturulmuştur. Bunun için Ağustos 1917'de hazırlanan "esbab-ı mucibe [gerekçe] mazbatası"nda¹⁰⁴ mezun olacak kimyagerlerin bir yandan serbest kimyagerlik yapabilmek için gerekli bilgi donanımına sahip olmaları

¹⁰⁴ Tarık Artel, "Tanzimattan Cumhuriyete kadar Türkiyede kimya tedarikatının geçirdiği safhalara dair notlar," *Tanzimat*, İstanbul 1940, s.506-507.

hedeflenirken öte yandan ilerde gelişecek olan kimya sanayine de kimyager yetiştirmek hedeflenmiş ve buna yönelik dersler de programa konulmuştur.

Kimyagerlik öğretimine 1917–1918 ders yılından itibaren başlanılmış olmakla birlikte savaş koşulları nedeniyle öğrenci bulmakta büyük sıkıntı çekilmiştir. İlk öğrenciler Rusya ve Romanya’dan gelmiş Türklere olan üç kişidir. Bunlar daha önce Fen Fakültesi Ulûm-ı Tabiiye Kısımında iki yıl okumuş olduklarından ikinci sınıfa alınmışlar ve 1918’de mezun olmuşlardır. Doğrudan doğruya Kimyagerlik Zümresi’ne ilk kayıtlar da 1918’de yapılmıştır.

Alman müderrisler 1918 yaz tatilinde Almanya’ya gitmişlerdir. Savaşın Osmanlı Devleti aleyhine geliştiğini gören Arndt İstanbul’daki evini kapayarak ailesini Almanya’ya götürmüştür. Tatil sonunda başta Gustav Fester ile Kurt Hoesch olmak üzere bazı Almanlar geri dönmemiş olmakla birlikte Arndt geri dönmüş ve Mondros Mütarekesi’nin ardından Türkiye’yi terk etmek zorunda kalmıştır. Almanların Türkiye’yi terk etmesi üzerine 1918–1919 ders yılında bir kısmı daha önce Alman müderrisler ile birlikte çalışmış olan Türk öğretim elemanları müderris olarak tayin edilerek Kimya Darülmesai’sinin öğretim kadrosu yeniden düzenlenmiştir.

Almanların en büyük kalıcı etkisi Kimya Darülmesai’nde ortaya çıkmıştır. Bunda, enstitünün kendisine ait bir binaya sahip olması, kimya alanında üç Alman öğretim üyesinin bulunması ve Arndt’ın etkileyici kişiliği ve en önemlisi kimyagerlik meslek öğretiminin başlaması etken olmuştur. Bu enstitüde kütüphane ve laboratuvarlar açısından oldukça iyi bir altyapı oluşturulmuş olmakla birlikte bilimsel araştırma bakımından hiçbir faaliyete rastlanmamaktadır. 1917’de hazırlanan Kimyagerlik programı ve öğretim sistemi bütünüyle Alman damgası taşımakla birlikte Almanların ayrılmasının ardından Fransız sistemi giderek egemen olmaya başlamıştır. Bütün bunlar göz önüne alındığında Alman öğretim üyelerinin en etkin oldukları ve kısmen de olsa kalıcı etkiler bıraktıkları alanın kimya olduğu söylenebilir.

Fakülte dergilerinin yayınlanması

II.Meşrutiyet’in ardından “Darülfünun derslerinin bir mecmua şeklinde neşri münasib görüldüğünden” bunun masrafını karşılamak üzere Ahmed Midhat Efendi’nin “himmetile Mekteb-i Mülkiye binasında bir konferans verilmiş” ve “duhuliyeye hasılatı [giriş ücreti geliri] bu maksada tahsis edilmiş ise de mecmuaların neşri” uzun süre devam edememiştir.¹⁰⁵ I.Dünya Savaşı’nın başlarında Darülfünun’a yeni bir şekil verilmeye çalışılırken Alman müderrislerin de etkisiyle “Darülfünun heyet-i müderrisîni fakülteler namına

¹⁰⁵ Mehmed Ali Aynî, a.g.e., s.55. Bunlar, *Darülfünun Dersleri*: Cilt 1, 1325–1326 (1909–1910), Cilt 2, 1326–1327 (1910–1911) ve *Darülfünun ve Şuabâtının Dürüs-i Âlisi*: Sayı 1–20, 1327–1329 (1911–1913) başlıkları altında yayınlanmıştır.

müretteb dersler haricinde birer mecmua-yı ilmiye [bilimsel dergi] neşrini emel edindiklerinden”¹⁰⁶ 1916 yılı baharında fakülte dergilerinin yayınlanmasına başlanılmıştır. Bu dergilerde ve özellikle *Fünûn Fakültesi Mecmuası*’nda yayınlanan makalelerin büyük bir bölümü orijinal nitelikte olmamakla birlikte, dergilerin yayınlanmaya başlaması üniversiteleşme yolunda önemli bir adımdır. Ancak bu dergiler yayın düzenlerini koruyamamışlar ve I. Dünya Savaşı’nın sonlarında yayınlarını durdurmak zorunda kalmışlardır.

Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası Mart 1332 (1916)’da yayınlanmaya başlanmış ve yayını kesiksiz olarak 1933 yılına kadar sürdürmüştür. *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası* Mart 1332 (1916)’da yayınlanmaya başlanmış ve 1333 (1917)’de yayınlanan 10. sayısından sonra yayınına ara vermiştir. 1338 (1922)’de 11. sayı ile yeniden yayınına başlamıştır. *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* Mart 1332 (1916)’da yayınlanmaya başlanmış ve Mart 1333 (1917)’de yayınlanan 7. sayı ile yayınına son vermiştir.¹⁰⁷ Bu dergi Mart 1338 (1922)’de çıkan 8. sayı ile yayını sürdürmüştür. *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*’nın ilk yedi sayısında Lehmann–Haupt’un bir, Bergstrasser’in bir, Unger’in beş, Giese’nin iki, Anschütz’ün bir ve Jacobi’nin bir makalesi yayınlanmıştır.¹⁰⁸ Edebiyat Fakültesi İctimaiyât Darülmesai [Sosyoloji Enstitüsü] tarafından Nisan–Eylül 1333 (1917) tarihleri arasında altı sayı olarak *İctimaiyât Mecmuası* yayınlanmıştır. *Darülfünun Fünûn Fakültesi Mecmuası* Tabiiyât ve Riyaziyât olmak üzere iki kısım halinde Nisan 1332 (1916)’da yayınlanmaya başlamış ve her iki kısım da Mart 1333 (1917)’de çıkan 6. sayılarından sonra yayınlarına ara vermişlerdir. Bu dergi Eylül 1340

¹⁰⁶ Mehmed Ali Aynî, a.g.e., s.56.

¹⁰⁷ “Edebiyat Fakültesi namına iki ayda bir neşr olunmak üzere bir mecmua neşrine Meclis-i Müderris’in ce karar verildi. Derhal Meclis-i Müderris’in Reisi ve Tarih-i Felsefe Müderrisi Mehmet Ali Aynî Bey ile Akvam-ı Kadime-i Şarkıye Müderrisi Lehmann–Haupt, Ural–Altay Lisanlarının Mukayeseli Sarfı Müderrisi Giese ve İctimaiyât Müderrisi Ziya Gökalp Bey’den müteşekkil bir tahrir heyeti teşkil olundu. Usûl-i Tarih ve Tarih Tatbikatı Müderrisi Muavini Kâzım Şinasi Bey de mecmuanın kitabetine intihab edildi. Mecmuanın birinci sayısı 1332 (1916) senesi Mart’ında mükemmel bir surette tab edilmiştir.” (Mehmed Ali Aynî, a.g.e., s.56). Mecmuanın giriş niteliğini taşıyan “Osmanlı Darülfünunu” başlıklı ilk yazısı (s.5–10) Mehmed Ali Aynî Bey tarafından yazılmıştır. Yazının sonunda Maarif Nâzırı Şükrü Bey’in girişimi ile programların yeniden düzenlendiği, Almanya’dan müderrisler getirildiği, “bu muallimlerin talep ve temennileri vechile mektebin her türlü levazım-ı tedrisiyesi mükemmelen ihzar edilmekte olduğu” ve Darülfünun’un kısa süre içinde “feyz ve irfan ve hars-ı millimiz için bir menba” olacağı belirtildikten sonra mecmua hakkında “Bu mecmua bu maksadla vukua gelecek say ve himmetlerin asârına cilvegâh olacaktır. Bu cehtile vatanın bilcümle münevver ve hars-ı millî mesaili ile meşgul güzide evlâdının muavenet-i kalemiye ve irşadât-ı fikriyelerinden istifade için sahifelerini her vakit açık bulunduracağı da kendisine bir vazife bilir” denilmektedir.

¹⁰⁸ Aykut Kazancıgil ve Ayhan Vergili, “İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Mecmuası (1916–1933) için yeni bir değerlendirme,” *Kutadgubilig*, Sayı 6, Ekim 2004, s.239–283.

(1924)'de *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası* adı altında ve tek kısım olarak yayını sürdürmeye başlamıştır.¹⁰⁹

İki ayda bir yayınlanması öngörülmüş olan bu dergilerin son sayıları üzerinde 1333 (1917) tarihi bulunmakla birlikte yayınlanmalarında yazı ve malî kaynak sıkıntısı nedeniyle gecikmeler olduğu ve bu son sayıların 1918 yılında basılabilmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Mütareke Döneminde Darülfünun

Genel Durum

Mütareke dönemi ülkenin içine düştüğü duruma paralel olarak Darülfünun'un da en sıkıntılı ve çalkantılı dönemidir. I. Dünya Savaşı'na katılan öğrencilerden sağ kalanlar Darülfünun'a geri dönmüşlerdir ve bunlar karmaşık duygular içindedirler. Bir yandan savaşın içinde pişmiş, her türlü acıyı çekmiş ve öte yandan da inandıkları değerlerin çoğu çökmüş ve umutsuzluk içinde bir öğrenci kütlesi ortaya çıkmıştır. Bunlar kısa sürede toplanarak örgütlenmişler, İzmir'in işgaline karşı ilk eylemlerin öncülüğünü yapmışlar ve Millî Mücadele'nin destekçisi olmuşlardır.

İstanbul hükümetleri giderek daha teslimiyetçi ve işbirlikçi bir duruma gelmiş, Millî Mücadele'ye karşı oldukları gibi teslimiyetçilikleri arttıkça Millî Mücadele ile savaşıma girmişlerdir. Bu dönemde Ali Kemâl Bey ve Rıza Tevfik [Bölükbaşı] Bey gibi siyasal kişilikleri olan Darülfünun hocaları ile öğrenciler arasında kaçınılmaz bir biçimde çatışmalar çıkmıştır. Ayrıca, sık sık hükümet değişiklikleri olmuş ve buna bağlı olarak Maarif Nâzırları da değişmiştir.

Mütareke döneminde Darülfünun büyük sıkıntılar yaşamıştır. Bunların başında tasfiyeler ve işgaller gelmektedir. Bir grup müderris ittihatçı oldukları gerekçesiyle İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüş, bir grup müderris de aynı gerekçeyle hükümetler tarafından tasfiye edilmiştir. Zeynep Hanım Konağı'nın ve Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi binasının bir bölümü İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Bunlara bir de malî sıkıntı eklenince Darülfünun'da eğitim ve öğretimin sürdürülmesi büyük bir sıkıntı içine girmiştir.

Mütareke döneminin bütün bu olumsuz koşullarına karşılık Darülfünun için bazı olumlu gelişmeler de olmuştur. Bunların başında 1908'den beri bir türlü çıkartılmayan Darülfünun Nizamnamesi'nin çıkartılması ve Darülfünun'a tüzel kişilik verilmesi gelmektedir. Başka bir gelişim İnâs Darülfünunu'nun ortadan kalkması ve kızlar ile erkeklerin birlikte öğrenim görmeye başlamasıdır. Gene bu dönemde Darülfünun dışı açılmaya yönelmiş ve Edebiyat Fakültesi tarafından halka açık derslere başlanmıştır. Darülfünun'un bu sıkıntılı

¹⁰⁹ Emre Dölen ve Nuran Yıldırım, *Darülfünun'dan Günümüze Üniversite Yayıncılığı ve Yaşamı*, İstanbul 2003, s.31-36.

dönemlerinde, 1919 ve 1921'de iki kez Darülfünun Emmini seçilen Dr. Besim Ömer [Akalin] Paşa'nın kişiliği ve saygınlığı Darülfünun'un bu dönemi en az zararla geçirmesinde önemli bir etken olmuştur.

Darülfünun-ı Osmanî Nizamnamesi

II.Meşrutiyet döneminde Darülfünun'un kendi içinden gelen çeşitli ıslahât girişimleri ortaya çıkmıştır. Ulûm-ı Edebiye Şubesi Meclis-i Muallimîni 1914'de Darülfünun'un Avrupa'dakilere benzer bir kurum haline gelebilmesi için Avrupa ve Amerika'dan profesörler getirilmesini Maarif Nezâreti'ne önermiş, fakat bu öneri bütçeye uygun olmadığı gerekçesiyle geri çevrilmiştir.

Maarif Nezâreti tarafından 1916 yılı başlarında Darülfünun için bir nizamname taslağı hazırlanmış, bu taslak Şûrâ-yı Devlet'de kısmen değiştirilerek kanun tasarısı haline getirilmiştir.¹¹⁰ Hazırlanan bu tasarı Nezâret tarafından görüş alınmak üzere Darülfünun Müdüriyet-i Umûmiyesi kanalıyla fakültelere gönderilmiştir. Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîni yaptığı çeşitli toplantılarda tasarıyı görüşmüş ve görüşlerini içeren mazbatayı 10 Mayıs 1332 [23 Mayıs 1916] tarihli yazı ile Maarif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Bu konuda uzun bir süre başka bir girişim ortaya çıkmamıştır.

Darülfünun nizamnamesinin çıkartılması konusu mütareke döneminde yeniden gündeme gelmiştir. Maarif Nâzırı Ali Kemâl Bey bu nizamnamenin çıkartılmasından önce Darülfünun'da bir tasfiyeye girişmiş ve İttihad ve Terakki ile ilişkisi olan hocaları tasfiye etmiştir. Bu tasfiye bilimsel bazı nedenler ileri sürülerek yapılmış olmakla birlikte esas amaç İttihad ve Terakki yanlılarının Darülfünun'dan dışlanmasıdır. Tasfiye bazı kürsülerin, derslerin ve kadroların ilgası yoluyla yapılmıştır.

Hazırlanan "Darülfünun-ı Osmanî Nizamnamesi" Meclis-i Maarif'de görüşülmüş, Meclis-i Vükelâ tarafından onaylanmış ve 11 Teşrin-i evvel 1335 (11 Ekim 1919)'da iradesi çıkmıştır.¹¹¹ Bu sırada Maarif Nezâreti'nde Umum Müdür olması nedeniyle Meclis-i Maarif'e üye olarak katılan İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] Bey'in nizamnamenin hazırlanmasında önemli katkıları olmuştur.

Nizamnameye göre, "Darülfünun maarif-i âliyenin inkişaf ve terakkisine hadim Hukuk, Tıp, Edebiyat ve Fünûn Medreselerinden müteşekkil bir müessese-i ilmiyedir" (Md.1) biçiminde tanımlanmaktadır. Buna göre, Darülfünun yüksek bilimlerin gelişme ve ilerlemesine hizmet eden çeşitli medreselerden [fakültelerden] oluşan bilimsel bir kurumdur. "Darülfünun ilmi muhtariyeti haizdir" (Md.2) yani bilimsel özerkliğe sahiptir.

¹¹⁰ Mehmed Ali Aynî, a.g.e., s.52-53.

¹¹¹ *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 11, İstanbul 1928, s.401-409; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 3677, 25 Muharrem 1338, 21 Teşrin-i evvel 1335 (1919).

Tıp Medresesi Darülfünun'u oluşturan medreselerden biri olarak sayılmakla birlikte (Md.1) öteki medreselerin dersleri sayılırken (Md.6, 7 ve 8) Tıp Medresesi'nin dersleri verilmediği gibi bu medresenin ayrıcalığı bir geçici madde ile korunmuştur. Buna göre, "Darülfünun Tıp Fakültesi ve şubâtının 29 Rebiyülâhir 1334 ve 20 Şubat 1331 (4 Mart 1916) tarihli nizamnâmesi" hükümleri yürürlükte olup "yalnız Darülfünun'un vesait-i idariyesi hakkındaki 19-28 inci maddelerile Darülfünun Emîni ve Divanı vezâifine ait mevaddı saire [diğer maddeler] mezkûr Fakülte hakkında dahi caridir [geçerlidir]". (Md.54).

Darülfünun-ı Osmanî Nizamnâmesi'nde iki değişiklik yapılmıştır. Bunlardan birincisi 26 Temmuz 1337 (1921) tarihli "15 Muharrem 1337 tarihli Darülfünun Nizamnâmesi'nin 15 inci maddesini muaddel nizamnâme" ile 15. maddede yapılan değişikliktir.¹¹² Bu değişiklik ile muallimlik yeniden tanımlanmış, muallimlerin kendi alanlarında darülfünun, mektep veya medâris-i ilmiye [medrese] mezunu olan veya öğrenim derecelerinin Meclis-i Müderrisîn ve Darülfünun Divanı'nın onayı ile muallimliğe yeterli olduğu belirlenen "erbab-ı ihtisas ve iktidar" sahibi kişiler arasından sınavla seçilmesi esası getirilmiştir.

İkinci değişiklik 30 Ağustos 1338 (1922) tarihli "Darülfünun-ı Osmanî Nizamnâmesi'nin 12 nci maddesine kaim madde hakkında nizamnâme" ile yapılan değişikliktir.¹¹³ Bu değişiklik ile müderrisliğe atanma yeniden düzenlenmiştir.

12 Ağustos 1338 (1922)'de çıkartılan kanun hükmündeki "Darülfünun'un Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında Kararnâme" ile¹¹⁴ Darülfünun'a sınırlı ölçüde tüzel kişilik verilmiştir. Böylece, Darülfünun'a veya bağlı fakülterlere yapılacak taşınır veya taşınmaz nitelikteki bağışların kabul edilmesi ve kullanılması ile sınırlı olarak tüzel kişilik tanınmıştır. Bu bağışlar konusundaki işlemlerin denetlenmesi de Darülfünun için Darülfünun Divanı'na ve fakülterler için de Meclis-i Müderrisîn'e verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasından çok az önce çıkartılan bu kararnamenin uygulanamadığı açıktır.

Darülfünun 1908'e kadar Mekteb-i Mülkiye Müdürü Hacı Recai Efendi tarafından yönetilmiş, II.Meşrutiyet'in ardından bağımsız bir Müdür-i Umûmî tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu dönemde en uzun süre müdürlük yapan

¹¹² *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 12, İstanbul 1927, s.456; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 4223, 21 Zilkade 1339, 28 Temmuz 1337 (1921).

¹¹³ *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 12, İstanbul 1927, s.715; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 4554, 9 Muharrem 1341, 2 Eylül 1338 (1922).

¹¹⁴ *Düstur*, 2.Tertip, Cilt 12, İstanbul 1927, s.697; *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 4540, 22 Zilhicce 1340, 16 Ağustos 1338 (1922). TBMM tarafından İstanbul'un fiilen işgal edildiği 16 Mart 1920'den sonra İstanbul Hükümeti'nin tesis ettiği her türlü hukuki işlem geçersiz sayılmış olduğundan bu kararnâme de Cumhuriyet döneminde geçerliliğini kaybetmiştir.

kişi Salih Zeki Bey olmuştur. Darülfünun 1919 nizamnâmesinden sonra seçimle göreve gelen Eminler tarafından yönetilmeye başlanmış, ilk Emin olarak Dr. Besim Ömer [Akalın] Paşa seçilmiştir.

Şubeler 1908'den önce bir müdür yardımcısı tarafından yönetilirken II.Meşrutiyet'in ardından Darülfünun müdürlüğü genel müdürlüğe yükseltilmiş ve şubelerin başına da birer müdür getirilmiştir. Ancak 1911'de Meclis-i Muallimîn'ler oluşturulunca şubelerde iki başlı bir yönetim ortaya çıkmıştır. Başta idarî işlere bakan ve Meclis-i Muallimîn toplantılarına da katılan bir müdür ve bunun yanında akademik işlere bakan ve seçimle göreve gelen bir Meclis-i Muallimîn reisi vardır. Zaman zaman müdürler ile reisler arasında sürtüşmeler olmuştur. Tıp Fakültesi için durum farklıdır. Bu fakülte kurulduğu 1909'dan itibaren Meclis-i Muallimîn tarafından seçilen bir Reis tarafından yönetilmektedir ve başında ayrıca bir müdür yoktur. Tıp Fakültesi'nin bu ayrıcalıklı durumu 1916 nizamnâmesi ile de perçinlenmiştir.

Darülfünun bütçeleri

II.Meşrutiyet ve Mütareke dönemi bütçeleri

II.Meşrutiyet'in ardından maliyenin düzeltilmesine ve düzgün bir bütçe sisteminin yerleştirilmesine çalışılmış olmakla birlikte gerek devletin içinde bulunduğu ekonomik çöküntü ve gerekse ardarda yaşanan savaşlar nedeniyle başarılı olunamamıştır. Muvazene-i Umûmiye [Bütçe] kanunları çoğu kez zamanında çıkartılamamış, bazı yıllar birbirini izleyen geçici bütçe kanunları yapılmış ve bazı yıllar da bir önceki yılın bütçesi aynen uygulanmıştır. Bununla birlikte bütçe tekniğinin geliştiği ve ödeneklere ilişkin fasıl ve maddelerin giderek daha ayrıntılı bir biçime geldiği görülmektedir.

Mütareke dönemini kapsayan 1919-1922 yıllarında devletin içine düşmüş olduğu durum nedeniyle bütçe yapılamamış, eski bütçelerin yürürlüklerinin uzatılması, geçici bütçeler yapılması ve sonunda doğrudan ödenekler verilmesi biçiminde harcamalar düzenlenmeye çalışılmıştır. Başka bir deyimle gelirlere göre harcama yapılması yoluna gidilmiştir.

Darülfünun bütçeleri

II.Meşrutiyet dönemindeki bütçelere bakıldığında Maarif Nezâreti'nin genel bütçe içindeki payının çok küçük olduğu görülmektedir. Bu pay 1909-1913 döneminde % 2,16'dan % 2,90 düzeyine yükselmiş ve bundan sonra 1916 yılı dışında % 2'nin altında kalmıştır. Buna karşılık Darülfünun, Maarif Nezâreti bütçesinden önemli bir pay almaktadır. Bu pay 1909-1913 döneminde % 7,5 - % 8,5 arasında iken 1914-1918 döneminde ikiye katlanarak % 14-15 düzeyine çıkmıştır. Bu yükselişte Almanya'dan getirtilen öğretim elemanlarının önemli bir etkisi vardır.

II.Meşrutiyet dönemi Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı dönemlerinden biridir. Birbirini izleyen Trablusgarb, Balkan ve I. Dünya Savaşları ve bu savaşların yarattığı malî sıkıntı içinde gene de Darülfünun'a bütçeden önemli paylar ayrılmıştır. Bu durum Darülfünun'a verilen önemin bir göstergesidir. Bununla birlikte, verilen ödenekler maaşlar ile gündelik masrafları karşılamış, bina, kütüphane ve laboratuvarların geliştirilmesi konusunda gerekli yatırımlar yapılamamıştır. Benzer bir durum Cumhuriyet'in ilk on yılında da varlığını sürdürecektir.

Darülfünun bütçelerinin incelenmesi sonucunda iki önemli husus ortaya çıkmaktadır. Bunların birincisi Darülfünun'un toplam ödeneğinin çok önemli bir bölümünün maaş ve ücretlere gitmesidir. 1913–1917 döneminde maaş ve ücretlerin payı % 76,7 – 78,8 düzeyindedir. İkinci husus ise Darülfünun'un toplam ödeneğinin % 65 – 68 gibi büyük bir bölümünün Tıp Fakültesi tarafından kullanılmasıdır.

Sonuç

II.Meşrutiyet'in ardından 1900'de açılmış olup basit bir yüksek okul düzeyinden ileri gidememiş olan Darülfünun-ı Şâhâne'nin üniversiteleşmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bu adımların atılmasında gerek İttihat ve Terakki'nin önemli bir yöneticisi ve gerekse Maarif Nâzırı olarak Emrullah Efendi'nin önemli bir yeri vardır. Darülfünun için 1909 önemli bir yıldır. Bu yıl içinde Zeynep Hanım Konağı Darülfünun'a tahsis edilerek Darülfünun yer ve yönetim olarak Mekteb-i Mülkiye'den ayrılmış, Hukuk Mektebi Darülfünun'a bir şube olarak katılmış, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Tıp Fakültesi biçimine dönüştürülüp Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ile birleştirilerek Darülfünun'a bağlanmıştır. 1912'de Emrullah Efendi'nin Darülfünun'un yapısı ve işleyişi konusunda bir nizamname veya kanun çıkartılması konusundaki girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Bunun yerine kısmi düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerle akademik hiyerarşi kurulmaya çalışılmış, 1913'de eğitim sistemi, dersler ve sınavlar düzenlenmiştir. Tıp Fakültesi 1916'da ayrı bir nizamname hazırlayarak Darülfünun içinde adeta bağımsız bir biçime gelmiştir. 1915–1918 döneminde Almanya'dan çok sayıda öğretim elemanı getirilmiş olmakla birlikte günün koşulları içinde bunlar etkili olamamışlar ve geriye Fen Fakültesi'ndeki kimyagerlik öğretimi dışında bir iz bırakamamışlardır. Darülfünun nizamnamesi ancak 1919'da çıkartılabilmiş ve bu nizamname ile Darülfünun'a bilimsel özerklik ve ardından da tüzel kişilik verilmiştir. Bütün bu olumlu gelişmelere sürekli savaşlar, mütareke ve işgal dönemlerini kapsayan 1912–1922 yıllarında Darülfünun'a yeterli ödenek verilememiş ve beklenen gelişme sağlanamamıştır.

Istanbul Darülfünunu (University) in the aftermath of the Young Turk Revolution

The idea of creatin a *Darülfünun* (university) in Turkey was born in the second half of the 19th century. Yet, the three 'universities' that opened one after another during this period were short lived. The *Darülfünun-i Şahane* (Imperial University) that opened in 1900 was, however, more institutionalized from the beginning. It embodied three schools: the first for 'Mathematical and Natural Sciences', and the others for 'Religious Sciences', and 'Literature'. Following the proclamation of a Constitution in 1908, the 'Committee for Union and Progress' undertook the reorganisation of the university. Emrullah Efendi, the Minister of Education, played an important role in this project.

The year 1909 saw a number of institutional changes at the *Darülfünun*: the School of Law became part of the University, while the military and civilian medical schools were unified and integrated in the university, as well. Although attempts to issue regulations proved unfruitful, the educational system (the curriculum, examinations etc.) was recast and the academic hierarchy was established in 1913. In 1916, the medical faculty was endowed with a special regulation allowing the school to function rather independently. During WWI, some 20 scholars from Germany were invited to teach in the the faculties of Science, Literature and Law. Due to war circumstances and for various other special reasons, this reorganisation did not have longlasting effects in every field. The Reform in chemical education proved relatively more successful. Regulations for the university could only be issued in 1919 when this institution was given a new legal status allowing for autonomy in administrative and financial matters.

Key Words: Ottoman University, Young Turk Revolution, History of Turkish Education; **Anahtar Kelimeler:** Darülfünun, İkinci Meşrutiyet, Türk Eğitim Tarihi

DARÜLFÜNUN KİMYA EĞİTİMİNDE REFORM: I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İSTANBUL'A GELEN ÜÇ ALMAN KİMYAGER*

Feza Günergun**

Osmanlı döneminde Türkiye, çeşitli ülkelerden askeri uzmanların, teknisyenlerin, hekimlerin veya değişik meslek mensuplarının gelişine tanıklık etmiştir. Bunların arasında Saray'da veya devlet kurumlarında istihdam edilenler olduğu gibi, serbest olarak mesleklerini icra edenlerin sayısı da azımsanmayacak kadar yüksektir. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda hem Doğu hem de Batı ülkelerinden Türkiye'ye doğru bir hareket mevcutken, bu hareket, on sekizinci yüzyıldan itibaren ağırlıklı olarak Avrupa ülkelerinden Türkiye yönünde gerçekleşmiştir. Özellikle on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Batılılaşma hareketi çerçevesinde, hemen her alanda ve değişik ülkelerden Avrupalı uzman veya eğitmen Osmanlı kurumlarında istihdam edilmiş, ve bunlar, Türkiye'ye modern bilimlerin girişine katkıda bulunmuşlardır. Avrupa'da eğitim gören Osmanlılar da, bilgi aktarımında katkı sağlayan bir diğer gruptur. Bu iki grup arasındaki işbirliğinden her zaman söz edilemez ise de, Birinci Dünya Savaşı sırasında kimya eğitimini yeniden düzenlemek için Darülfünun Fen Fakültesi'ne davet edilen Alman kimyagerler ile onların Almanya'da okumuş genç Türk yardımcılarını, Darülfünun'da verimli bir çalışma ortamı yaratmışlardır.

Fizik, kimya ve doğa bilimleri eğitiminin Avrupa kaynaklarına dayalı olarak okutulması, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru, Osmanlı ordusunu güçlendirme çalışmaları çerçevesinde kurulan yeni eğitim kurumlarında, özellikle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Mekteb-i Harbiye'de gerçekleşmiştir. Londra ve Paris'te kimya eğitimi gören Derviş Paşa (1817-1879) ilk Türkçe kimya ders kitabını (*Usul-i Kimya*, 1848) Mekteb-i Harbiye öğrencileri için yazdığı gibi, bu okulun kimya ve fizik laboratuvarlarını Avrupa'daki örneklerine benzer şekilde kurmuştur.¹ Kuruluşundan 1870'li yıllara kadar Mekteb-i Tıbbiye'deki kimya eğitimi Fransızca olarak ve Fransızca kaynaklardan

yapılmıştır. Bu okulun laboratuvarının ne ölçüde eğitim için kullanıldığını bilmiyorsak da, laboratuvarında, özellikle devlet kurumlarının talebi üzerine çok sayıda analizin yapıldığı bilinmektedir. Türkçe tıp eğitimi veren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin, idadilerin ve diğer meslek okullarının (Mekteb-i Sanayi vd.) programında kimya derslerinin yer alması, 1863 ve sonrasında kısa süreli Darülfünun'larında kimya derslerinin verilmesi ve bunlar için kimya aletlerinin ithali, kimyayı askeri eğitimin bir parçası olmaktan çıkarıp sivilleştirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar, genellikle Fransızca kaynaklar üzerinden okutulan ve değişik mesleklerin eğitimi içinde yer alan kimya dersleri, İttihat ve Terakki'nin Darülfünun'u ıslah çalışmaları çerçevesinde 1915-18 yıllarında Darülfünun Fen Fakültesi'nde Alman hocaların ve Türk yardımcılarının çalışmalarıyla bağımsız bir kimya lisans programına dönüşmüştür. Diğer taraftan laboratuvar çalışması kimya eğitiminin temelini oturtulduğu gibi, yaklaşık yüzyıl süren Fransız kaynaklarına olan bağlılığın yerini Alman kimya eğitiminin yöntemleri ve kaynakları almıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların Darülfünun 'çıkarması'

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki başarısız kuruluş girişimlerinden sonra 1900 yılında açılan Darülfünun-i Şahane'nin ilk yıllarında Fransız kültürünün etkisi görülse de, 1913'te iktidara gelen İttihat ve Terakki yönetimi, Türk eğitim sistemini, mükemmeliyetine inanılan Alman modeline göre yeniden düzenlemeyi öngörmüştür. Bu doğrultuda, Dr. Franz Schmidt, 1915 yılı başında Maarif Nezareti'ne müşavir olarak atanmış, onu diğer uzman-müşavirler izlemiştir.² Bu uzmanların gelişi, Almanya'nın siyasi, askeri ve ekonomik alanda Türkiye'de elde etmeye çalıştığı nüfuzun, kültür alanına da yayma düşüncesinin bir ürünü olduğuna şüphe yoktur. Maarif Nazırı Şükrü Bey'in (nazırlığı 1914-17) özel danışmanı olarak görev yapan Schmidt'in girişimleri sonucunda, 1915 yılı sonuna doğru 15 Alman öğretim üyesi Darülfünun'a gelmiştir. İstanbul'da bulunan 3 Alman uzmanın da katılımıyla bu sayı 18'a yükselmiştir. 1916 yılında yeni isimlerin davet edilmesiyle Darülfünun'daki Alman öğretim üye ve teknik eleman sayısı 25'e ulaşmıştır.³

* Deutsche Morgenländische Gesellschaft tarafından 26-30 Mart 2001 tarihinde Bamberg'de, düzenlenen XXVIII. Deutscher Orientalistentag'da (DOT) sunulan "German chemists who came to Turkey during the Darülfünun reformation of 1914" başlıklı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 34459 Beyazıt, İstanbul.

¹ F.Günergun, "Derviş Mehmed Emin pacha (1817-1879), serviteur de la science et de l'État Ottoman," *Médecins et ingénieurs ottomans à l'âge des nationalismes*. M.Anastassiadou-Dumont (ed.), IFEA - Maisonneuve & Larose, [İstanbul] 2003, s.170-183.

² F.Schmidt hakkında II.Meşrutiyet dönemi eğitimcilerinden, Darülfünun Edebiyat Fakültesi reislerinden ve Cumhuriyet'in ilk Darülfünun Emni İsmail H.Baltacıoğlu'nun (1889-1978) görüşleri için bkz. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, yay.haz. Ali Y.Baltacıoğlu, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1998, s.181-82, 202-03. Schmidt'i eleştiren yalnızca Türk profesörler değildir. Alman profesörler, 24 Ağustos 1918'de Alman Dışişleri bakanlığına yazdıkları yazıda, Schmidt'in Alman profesörleri hiçbir şekilde desteklemediği öne sürmekteydi. Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhü"*, İletişim yay., İstanbul 2003, s.136.

³ Bu öğretim üyelerinin listesi için bkz. K.Kreiser, "Im Dienste ist der Fes zu Tragen! – Türkische Vorlesungen deutscher Professoren am Istanbul Darülfünun (1915-1918)," in C.Kubaseck & G.Seufert (Hrsg.), *Deutsche Wissenschaftler im türkischen Exil: Die Wissenschaftsmigration in die Türkei 1933-1945*, Orient-Institut Istanbul, Istanbul Texte und Studien (ITS) Band 12, Ergon-Verlag, Würzburg 2008, s.21-41 içinde s.24-25; E.Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.X, sayı 1, 2008, s.30-33.

Bu öğretim üyelerinin hemen hepsi, 1917-18 ders yılının sonuna kadar Edebiyat, Hukuk ve Fen fakültelerinde ders vermişlerdir.⁴

Dönemin İstanbul basını, Alman öğretim üyelerinden beklentiye şu şekilde açıklamaktadır:⁵

“Onlardan beklediğimiz, bize bilimlerin kendisini değil, bilimsel yöntemi öğretmeleridir. Bir kere bilimsel yöntem öğrenildikten sonra, gerisi arkadan gelir. Yeter ki bize düşünmeyi, çalışmayı, metodik olarak araştırmayı öğretsinler, bizde merak uyandırılınsın, araştırma ve bilgi aşkı uyandırılınsın, biz kendimiz bilimleri öğrenebiliriz. Bunun için genç bilim adamları yeterlidir. Yöntemi şöhretli hocalar kadar iyi bilirler. Hatta genç ve enerji dolu olduklarından yöntemi daha iyi öğretirler.”

Yazarın bilgi eksikliğinden çok düşünme, çalışma, araştırma merak duyma becerilerinin “öğretilmesini” istemesi, bilginin değil, bilgiye ulaşmanın öğretilmesini ve bilgi edinme hevesinin aşılmasını beklemesi dikkat çekicidir. Bu beklenti, Darülfünun'daki eğitimin eksik taraflarına da dikkati çekmektedir. Gelen öğretim üyelerinin bu beklentiye ne ölçüde karşılıklarını belirlemek oldukça güç ise de, ileriki sayfalarda görüleceği gibi, anorganik ve sınaî kimya dallarında laboratuvar çalışmalarına eğitimde ağırlık verilmesi ile bu beklentinin kısmen karşılandığı ileri sürülebilir.

Almanya'dan gelen öğretim üyeleri, Darülfünun'da ders vermenin yanı sıra, bu kurumun Alman üniversite modellerine uygun olarak yeniden yapılanmasına yönelik kapsamlı bir reform projesi hazırlamışlardır. ‘Entwurf einer Satzung der kaiserlich osmanischen Universität in Stambul’ (İstanbul'daki imparatorluk üniversitesi için bir nizamname taslağı) başlıklı ve Alman bilimsel ve mali tasarruf ruhuna uygun olarak kaleme alınmış olan bu metin (13 başlık altında 88 madde),⁶ Ağustos 1916'da Maarif Nazırı Şükrü Bey'e takdim edilmiştir. Şükrü Bey, bu metni gözden geçirmiş ve ‘üniversitenin mevcut düzenine büyük değişiklikler getirdiği’ gerekçesiyle reddetmiştir.⁷ 1915'te

⁴ Bu makalemizde, F.Schmidt'in “Vier Jahre als Türkischer Schulreformer” başlıklı ve 1928 yılında Almanya'da yayımlanan raporunun Türkçe çevirisini kullandık. Bkz. Kemal Turan (Sunuş ve Türkçe çeviri), “Bir Alman eğitimciyle göre savaş yıllarında Osmanlı maarifi, F.Schmidt'in eğitim reformu raporu,” *İstanbul Araştırmaları* 4, Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998, s. 199-236.

⁵ 31 Ağustos 1915 tarihli *Hilal* gazetesinden aktaran K. Kreiser, “Im dienste ist der Fes...”, s.25-26.

⁶ F.Schmidt, bu projenin ekinde doktora ve doçentlik sınav yönetmeliklerinin de bulunduğunu bildirmektedir (F.Schmidt, *a.g.rapor*, s.226-27). 1919 tarihli Darülfünun-i Osmani Nizamnamesi'nde açıkça Darülfünun'un doktora diploması (icazet rûusu) verdiği belirtilmiş ise de 1933 Üniversite Reformu öncesinde Darülfünun'da doktora yapıldığı belirlenememiştir. F.Günergun & K.Ata, “İstanbul Üniversitesi'nde Fen Bilimlerinde Araştırmanın Kurumsallaşması: 1933 Reformu'nu izleyen otuz yıl içinde yapılan doktoralar,” *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Yay. Haz. N.K.Aras, E.Dölen, O.Bahadır, TÜBA yay., Ankara 2007, s.163-189, 501-517.

⁷ F.Schmidt, *a.g.rapor*, s.226-7.

Darülfünun'a organik kimya hocası olarak gelen Kurt Hoesch, Alman projesinin reddiyle ilgili şunları yazmıştır:⁸

“Üniversite reformu konusunda Alman heyetinin yaptığı uzun süren çalışmalar maalesef durma noktasına gelmiştir. Maarif Nazırı, zihninde birçok soru işareti ve genelde itimatlılık olması sebebiyle projemizi baştan reddetti. Üniversitemizi, küçük tavizler vererek ve uzlaşmalar sağlayarak bürokratik kontrol altına almak istedi. Görünüşe göre bu karar, çok çeşitli ve karışık düşünceler neticesinde alınmıştı. Bu durumdan daha önce size sözlü olarak bahsetmiş olabilirim.”

Schmidt, aynı tarihlerde Türkler tarafından da bir nizamname hazırlandığını, ancak onun da Maarif Nazırı tarafından onaylanmadığı kaydetmektedir.⁹ Anlaşıldığı kadarıyla, 1912 tarihli nizamnamenin uygulanmasına devam edilmiştir. Darülfünun, kendisine bilimsel özerklik verecek olan yeni nizamnamesine, İttihat ve Terakki yönetiminde değil, İtilaf devletleriyle yapılan Mütareke'den sonra, 1919 yılında kavuşacaktır.¹⁰

Aynı dönemde Türk Maarif Nezareti'ne bağlı olarak çalışmakta olan İsmail H. Baltacıoğlu'na göre “Alman müderrislerin getirilmesi, öğretimde göreceli bir yenileşme eğilimi gösterdiyse de, Darülfünun için işlevsel ve yapısal denebilecek bir mahiyet kazanamadı. Bu müderrislerin ortak çalışmalarımız sırasındaki öneri ve fikirleri de, teşkilat ve iyileştirme konularına yönelemedi. Bu dönemde Darülfünun'umuzun gelişmesi daha çok öğretimsel bir gelişme oldu. Yapılabildiği kadar, teşkilat da daha çok maddiyata inhisar etti. Sonuç olarak, Darülfünun'un ‘eski okul’ işlevi ve psikolojisi değişmedi.”¹¹ Almanların reform projesi kabul edildiği takdirde acaba Baltacıoğlu'nun sözünü ettiği ‘eski okul işlevi’ değişebilir miydi? Bu değişim kısmen 1933 reformu ile gelecekti.

Darülfünun'a yirmiden fazla öğretim üyesi getiren Schmidt, savaşın etkileri (öğrenci sayısının azlığı, yeterli miktarda kitap, eğitim-araştırma araç-gereçlerinin ve malzemesinin kolay temin edilememesi, maaşların düşük

⁸ K.Hoesch'un E.Fischer'e yazdığı 30 Aralık 1916 tarihli mektup.

⁹ E.Dölen, M.Ali Ayni'den nakille, Maarif Nezareti tarafından 1916 yılı başlarında Darülfünun için bir nizamname taslağı hazırlandığını, taslağın Şûrâ-yı Devlet'de kısmen değiştirilerek kanun tasarısı haline getirildiğini, daha sonra Darülfünun fakültelerinde görüşülüp Maarif Nezaretine görüş bildirilmesine rağmen herhangi bir sonuç alınmadığını yazmıştır (E.Dölen, “II.Meşrutiyet Döneminde Darülfünun,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.X, sayı 1, 2008, s.42). F.Schmidt'in ‘Türkler tarafından hazırlanan nizamname’ dediği, bu nizamname olabilir.

¹⁰ 11 Ekim 1919 tarihli Darülfünun-ı Osmani Nizamnamesi, Darülfünun'a bilimsel özerklik getirmiştir. Yıllar boyu Darülfünun'un reformu ve bilimsel özerkliğini kazanması fikrini savunan İ.H. Baltacıoğlu, o tarihlerde Maarif Nezareti'nde Genel Müdür ve dolayısıyla Meclis-i Maarif üyesidir. Anılarında, Nizamname'nin çıkması için bu görevlerinin sağladığı imkanların çok yararlı olduğunu belirtmiştir. I.Baltacıoğlu, *Hayatım*, s. 237.

¹¹ I.Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.234.

olması, gıda maddelerinin kıtlığı vs.) ve üniversite reform çalışmalarının durmuş olması sebebiyle, Darülfünun'daki Alman öğretim üyelerinin 3 yıllık çalışmasının hem kurum hem de Alman profesörler açısından memnuniyet verici olmadığını yazmaktadır.¹² Gerçekten de, Türk – Alman kültürel işbirliğinin kurulmuş olmasına ve Alman misyonunun çalışmalarına rağmen, Darülfünun'un bir Alman üniversitesi modeline göre yeniden yapılanmamıştır. Bunda, Jön Türklerin, Alman eğitimden yararlanmayı istemekle birlikte, Darülfünun'un yapısında kökten bir değişikliğe gidilmesini uygun bulmamaları muhtemelen etkili olmuştur. Bununla birlikte, savaşın zor koşullarına rağmen, Yerebatan'daki binada yeni kimya enstitüleri ve Alman modeline uygun bir kimya eğitimi kurulabilmiştir. Böylelikle laboratuvar çalışmalarına özel önem veren Alman kimya geleneğinin Türkiye'ye 1915-18 döneminde gelmiş olduğunu ve bu geleneğin, 1933 Atatürk Üniversite Reformu sırasında İstanbul Üniversitesi'ne gelen Almanya kökenli bilim adamları tarafından pekiştirildiğini ileri sürebiliriz. Almanların deneyinin siyasi açıdan olmasa bile eğitim açısından uzun vadede başarılı olduğu, bugün bazı yazarlar tarafından kabul görmektedir.¹³

Birinci Dünya Savaşı sırasında Darülfünun Fen Fakültesi'nde görev yapmış olan üç Alman kimyagerin Türkiye'deki çalışmaları, bugüne kadar, söz konusu dönemde Darülfünun'na çağrılan Alman bilim adamlarını toplu olarak ele alan yayınlar içinde ve genel olarak ele alınmıştır.¹⁴ Bu çalışma, yalnızca

¹² F.Schmidt, *a.g.rapor*, s.228.

¹³ Horst Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, [2.bs.], Kabcacı Yay., İstanbul 2000, s.64-65'de A.Kazancıgil tarafından yapılan Ek 6.

¹⁴ İlk çalışmalardan (1927) biri için bkz. Mehmet Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi*, [3.bs.], Haz. A. Kazancıgil, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, 92 s. Daha spesifik çalışmalar için bkz. K.Kreiser, "Deutsche Professoren am Istanbul Darülfünun 1915-1918," XXIII. Deutscher Orientalistentag 16-20 September 1985, in *Würzburg ausgewählte Vorträge. Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Stuttgart: Steiner, 1989, s.211-218; A. Kazancıgil, "Darülfünun'un Son Döneminde Yabancı Öğretim Üyeleri ve Etkileri," Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Düşünce Uluslararası Sempozyumu'na (Kuruluşunun 700. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul 5-6 Şubat 1999) sunulan bildiri; K.Kreiser, "Drei Wissenschaften, drei Optionen," in K.Çiçek (ed.), *Pax Ottomana: Studies in memoriam Prof.Dr.Nejat Göyünç*. Haarlem/Ankara 2001, s.531-542; Emre Dölen, "I.Dünya Savaşı sırasında Darülfünun'da görevlendirilen Alman Öğretim Elemanları," *Eczacılık Tarihi Araştırmaları* [VI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı'nda (İstanbul, 5-7 Haziran 2002) Sunulan Bildiriler]. Yay. Haz. A.Mat, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 2003, s. 231-239; K.Kreiser, "Im Dienste ist der Fes zu Tragen! – Türkische Vorlesungen deutscher Professoren am Istanbul Darülfünun (1915-1918)," in C.Kubaseck & G.Seufert (Hrsg.), *Deutsche Wissenschaftler im türkischen Exil: Die Wissenschaftsmigration in die Türkei 1933-1945*, Orient-Institut Istanbul, Istanbul Texte und Studien (ITS) Band 12, Ergon-Verlag, Würzburg 2008, s.21-40. 1933 Atatürk Üniversite Reformu'nda tekrar Türkiye'ye gelen F.Arndt hakkında çok sayıda yazı bulunmakla birlikte, bunlar genellikle onun 1933 sonrası faaliyetini kapsadığından burada belirtilmemiştir. Jöntürkler döneminde Darülfünun'da yer bilimleri için bkz. K.Kreiser, "Geographie und Partiotismus. Zur Lage der Geowissenschaften am Istanbul Darülfünun unter dem jungtürkischen Regime (1908-1918)," in K.Kreiser, *Türkische Studien in Europa*, Analecta Isisiana XXXI, Isis Verlag İstanbul 1998, s. 189-205. Aynı makale için ayrıca bkz. D.Balland (ed.), *Hombres et Terres d'Islam*,

Alman kimyagerlerin Türkiye'deki çalışmalarına odaklanmayı hedeflemektedir. Şüphe yok ki, Alman kimyagerlerin İstanbul'daki etkinlikleriyle ilgili birincil kaynak, 1915 yılında Türkiye'ye gelerek Yerebatan Kimya Enstitüsü'nü kuran, Türkiye'de laboratuvar ağırlıklı kimya eğitimi başlatan Fritz Arndt'nin (1885-1968) yayımlanmamış anıları olup, bu anılar değişik yazarlar tarafından kullanılmıştır.¹⁵ Bunların dışında Osmanlı arşivindeki bazı belgeler ve Alman kimyagerlerin Türkiye'deki yayınları, onların faaliyetine ışık tutmaktadır. F.Arndt gibi 1915 yılında İstanbul'a gelen Alman kimyagerlerden Egon Richard Kurt Hoesch'ün (1882-1932) ve Gustav Anselm Fester'in (1886-1963) Berlin Üniversitesi Kimya Enstitüsü Direktörü Emil Fischer'e yazdığı ve varlığını yakın zaman önce fark ettiğimiz mektupları, bu çalışmamızda ek kaynak olarak kullanılmıştır. Bunlar, Darülfünun'daki kimya eğitimi hakkında sınırlı bilgiler içerse de, söz konusu dönem hakkındaki bilgilerimizi tamamlayıcı niteliktedir.¹⁶ Ayrıca, Sınai Kimya Enstitüsü'nü kuran G. Fester'in 1915-1918 yılları arasında Darülfünun'da kimya eğitimi anlatan ve yeni temin ettiğimiz makalesi¹⁷ de hem Darülfünun reformu hem de kimya enstitülerinin faaliyeti konusunda ilk el bilgileri içerdiği için bu çalışmamızda kullanılmıştır.

Hoesch'ün doktora hocası Fischer'e 1915 yılı sonunda yazdığı mektuplar, onun İstanbul'a gelişi, Türkiye'deki siyasi durum ve Zeynep Hanım Konağı'ndaki enstitü hakkında kısa bilgiler içermektedir. 1916 yılında yazdıklarında ise kimya enstitüsünün durumunu, İstanbul'daki çalışma ortamını, Savaş'ın Avrupa'daki gidişatı üzerindeki düşüncelerini ve İstanbul'da hissedilen etkilerini anlatmaktadır. 1917 tarihli mektuplarda, İstanbul'da keton sentezi konusunda yaptığı çalışmalar, kış şartları, ailevi haberler, Joseph Houben'den (1875-1940) gelen mektuplar hakkında görüşler yer almıştır. 1918 ve 1919 yıllarında Davos'tan yazılanlarda ise, Hoesch daha ziyade sağlığından,

Mélanges offerts à Xavier de Planhol, Vol.1, Bibliothèque Iranienne de l'Institut Français des Recherches en Iran, Tahrân 2000, s.81-83; Jeolog W.Penck hakkında son yıllarda yapılan bir yayın için bkz. Sevtap Kadioğlu, "Walther Penck'in Türkiye'deki Çalışmaları," *İstanbul Üniv. Müh. Fak. Yerbilimleri Dergisi*, c.20, sayı 1, 2007, s.1-18, Ayrıca E.Dölen, Bilgi Üniversitesi tarafından basılmakta olan *Türkiye Üniversite Tarihi* başlıklı kitabında 1915-18 döneminde İstanbul Üniversitesi'ne gelen Alman bilim adamlarını ele almaktadır.

¹⁵ F.Arndt, *Erinnerungen*, Kapitel IV: "Der erste Weltkrieg und meine erste Periode in der Türkei, 1915-1919" Yazma, tarihsiz. Bu anılar kısmen H.Widmann'ın *Exil und Bildungshilfe* (1973) [Türkçe çevirisi: *Atatürk ve Üniversite Reformu*, [2.bs.], Kabcacı Yay., İstanbul 2000, s.394-400] ve daha geniş olarak Horst Unbehaum'un "Türk Yüksek Öğretim Sistemi" başlıklı yayımlanmamış projesinde kullanılmıştır. Bkz. H.Unbehaum, *Dokumentationsband zum DFG – Projekt "Türkische Hochschulwesen"*, Bamberg 1991. E.Dölen, yayım aşamasında olan *Türkiye Üniversite Tarihi* (Bilgi Üniversitesi) adlı eserinde H.Unbehaum'un çalışmasına dayanarak bu anıları kullanmıştır. Biz bu çalışmamızda, H.Widmann'ın ve E.Dölen'in anılan yayınlarından yararlandık.

¹⁶ K.Hoesch'ün E.Fischer'e 1915-1919 arasında yazdığı 13 mektup ile G.Fester'in E.Fischer'e 1915 yılı sonunda yazdığı 2 mektup, E. Fischer'in Bancroft Library'deki (University of California, Berkeley) evrakı arasında bulunmaktadır (BANC MSS 71/95 z).

¹⁷ G.Fester, "Zur Organisation des chemischen Unterrichts in der Türkei," *Zeitschrift für Angewandte Chemie*, vol.32, sayı 16, 1919, s. 62.

Alman kimyagerlerin çalışmalarını tanıtmının öneminden, organik kimya tarihiyle ilgili bir kitaba yazacağı bölümden ve Almanya'nın savaş sonrasındaki yenilgisinden bahsetmektedir. İstanbul'dan yazılan mektuplarda, verdiği organik kimya eğitimi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaması, Hoesch'ün çalışma arkadaşlarından -- Alman veya Türk -- hiç bahsetmemesi dikkat çekicidir. Bu durum acaba, Arndt'ın hatıralarında belirttiği gibi,¹⁸ Hoesch'ün, Alman öğretim üyelerinin İstanbul'da bulunuş amaçlarına ilgisiz kalmasından mı kaynaklanmaktadır?

Hoesch'ün İstanbul'dan mektuplaştığını bildiğimiz bir diğer kişi Houben-Hoesch keton sentezinde adı bulunan Joseph Houben'dir. Bu mektuplaşma (toplam 4 mektup), konumuzu doğrudan ilgilendirmemekle birlikte, Berlin-İstanbul arasında yapıldığını için, çalışmamızın sonuna kısaca ele alınmıştır.

Alman kimyagerler ve Türk yardımcıları

Konusunda şöhret kazanmış uzmanlardan ziyade metotlu ve düzenli eğitim verebilecek bilgili kişilere ihtiyacı duyulduğundan, Darülfünun'a 30-35 yaşlarındaki doçent veya genç profesörlerin davet edilmesi uygun bulunmuştur. Ancak Maarif Nezareti'nin hazırladığı davet listesindeki şahsiyetler arasında 1902 Nobel Kimya Ödülü sahibi Emil Fischer'in (1852-1919) adı da bulunmaktadır.¹⁹ Alman kimyasının bu dev isminin listeye alınmasında, daha önce Fischer'in direktörü bulunduğu kimya enstitüsüne Türkiye'den öğrenci (F.Faik Yeğül, Ö.Şevket Öncel) gönderilmiş olmasının etkisinden söz edilebilir. Dolayısıyla İstanbul Berlin arasında, diğer alanlarda olduğu gibi kimya eğitiminde de Savaş öncesine dayanan bir işbirliği mevcuttur. J.von Liebig'in öğrencisi olan A.W. Hoffmann'ın ölümü üzerine devraldığı Berlin Üniversitesi Kimya Enstitüsü'nün direktörlüğünü 1892'den itibaren yürütmekte olan ve o yıllarda Almanya'da kimya sanayi ile üniversitelerdeki kimyager akademisyenler arasında işbirliğini kurmak için çalışan Fischer'in,²⁰ kimya araştırmalarının yapılmadığı bir üniversiteye gelip, az sayıdaki lisans öğrencisine ders verme teklifini kabul etmesi pek olası değildir. Ancak Fischer, genç kimyagerleri önererek Türk hükümetine yardımcı olmuştur. İstanbul'a gelen organik kimyacı Dr. Kurt Hoesch ile sınaî kimyacı Dr. Gustav Fester, Fischer'in tavsiyesi üzerine davet edilmiş olup, Hoesch aynı zamanda doktorasını Fischer ile yapmıştır.²¹ Dr. Fritz Arndt ise, Fischer'in Alfred Stock

¹⁸ E.Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, c.II, İstanbul 2009 (baskıda).

¹⁹ F.Schmidt, *a.g.rapor*, s.223.

²⁰ Jeffrey Allan Johnson, "Academic Chemistry in Imperial Germany," *Isis*, vol.76, no.4 (Dec. 1985), 500-524; J.A.Johnson, *The Kaiser's Chemists – Science and Modernisation in Imperial Germany*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London 1990.

²¹ E.Fischer'in bir diğer öğrencisi Otto Gerngross, 1932-1943 arasında Ankara'daki Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde Ziraat Teknoloji Kürsüsü'nü yönetmiştir.

(1876-1946) ile görüşmesi sonucunda, Stock tarafından anorganik kimya dalı için tavsiye edilmiştir.²² Alfred Stock, E. Fischer'in ilk doktora öğrencilerin olup, sınaî kimya profesörü olarak gelecek G.Fester ise, A.Stock'un asistanıdır. Böylece, İstanbul Darülfünunu'nda gönderilen her üç kimyager de, Berlin Üniversitesi Kimya Kürsüsü aracılığıyla İstanbul'a gelmişlerdir. Diğer bilim adamları gibi Osmanlı hükümetiyle sözleşme²³ yapan bu kimyagerlerin üçü de "Privatdozent Dr." unvanına sahipti ve müderris (profesör) unvanıyla göreve başlamışlardır.

K.Hoesch'ün, Berlin'den E.Fischer'e yazdığı 20 Eylül 1915 tarihli mektupta, Arndt'ın²⁴ İstanbul'da sözleşme imzalamış olduğunu bildirmesi, Arndt'ın bu tarihten biraz önce İstanbul'a geldiğini düşündürür ise de, Arndt'ın sözleşmesi 14 Kasım 1915 tarihini taşır.²⁵ Cenevre, Berlin ve Freiburg üniversitelerinde kimya lisans öğrenimi gören Arndt, Freiburg'da doktorasını, Breslau'da doçentlik tezini tamamlamıştır. İstanbul'a Breslau Üniversitesi'nden gelen Arndt, anorganik kimya profesörü (*kimya-yı gayri uzvî müderrisi*) olarak tayin edilmiştir. Yardımcılığına, Berlin Üniversitesi'nde 1909-1911 yılları arasında kimya öğrenimi görmüş olan veteriner hekim Fazlı Faik [Yeğül]²⁶ müderris muavini olarak atanmıştır. Fazlı Bey, Berlin'de Emil Fischer'in direktörlüğünü yaptığı 'Birinci Kimya Enstitüsü'nde çalıştığı gibi, onun tavsiyesi üzerine öğrenci olarak yazıldığı üniversitede, Siegmund Gabriel (1851-1924), Franz Fisher (1877-1947), Otto Hahn (1879-1968) Otto Diels (1876-1954) ve Arthur Stähler (doğ.1877) gibi kimyagerlerin ders ve

²² E.Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, c.II, İstanbul 2009 (baskıda).

²³ Sözleşmenin standart metninde (E.Dölen, "I.Dünya Savaşı sırasında...", s.245) süre beş yıl olarak verilmiş ise de, 1918 tarihli bir arşiv belgesi kontratın 5 yıl 6 ay için yapılmış olduğunu göstermektedir (E.Dölen, "II.Meşrutiyet Döneminde Darülfünun," s.30).

²⁴ W.Walter, B.Eistert, "Fritz Arndt. 1885-1969", *Chemische Berichte*, vol.108, nr.1, 1975, p.I-XLIV.

²⁵ Arndt anılarında da İstanbul'a Kasım 1915'te geldiğini belirtmiştir. Sözleşme tarihi için bkz. E.Dölen, "II.Meşrutiyet Döneminde Darülfünun," s. 31. Eylül'de imzalanan sözleşme, Arndt ile Schmidt arasında Almanya'da yapılan ön sözleşme olsa gerektir.

²⁶ Fazlı Faik'in unvanı çevirmiş olduğu kitapların üzerinde "müderris muavini" olarak kayıtlıdır. Fazlı Faik [Yeğül], İstanbul'da Mülkiye Baytar Mekteb-i Alisi'nden veteriner hekim olarak 1905'te mezun olduktan bir müddet sonra aynı okulda ders vermeye başlamıştır. 1909 yılında kimya konusunda uzmanlaşmak üzere Berlin Üniversitesi'ne gönderilmiştir. Direktörlüğünü Emil Fischer'in yaptığı Birinci Kimya Enstitüsü'nde ve daha sonra dönemin ünlü kimyagerlerinin laboratuvarlarında çalışmıştır. Üniversite'nin Patoloji Enstitüsü ve Biyolojik Kimya Şubesi'nde de fahri asistan olarak görev yapmıştır. Berlin'deki mezbahe ve süthanelerde de bir müddet çalıştıktan sonra 1911'de İstanbul'a dönmüştür. 1916 yılında Müderris F.Arndt'ın muavinliğine atanmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda yabancı hocaların Almanya'ya dönmelerinden Mütareke'ye kadar geçen sürede Arndt'ın derslerini üstlenmiş, Mütareke'den sonra müderris olarak Yüksek Baytar Mektebi'nde kimya ve veteriner hekimlik dersleri vermiştir. Muzaffer Bekman, *Üç Bilgin* [Fazlı Faik Yeğül, A.Şevki Akçay, Süreyya Tahsin], Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1963, s.4-12; Ferruh Dinçer, "Veteriner hekimliği arşivinden bir örnek: Fazlı Faik Yeğül'ün otobiyografisi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Emre Dölen Armağanı)*, c.VI, sayı 2, 2005, s.117-124.

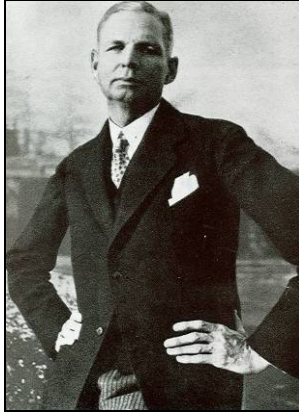
laboratuarlarından yararlanmışır.²⁷ Fransa'da eğitim gördüğü kaydedilen Mahir Bey, anorganik kimya asistanı olarak görevlendirilmiştir.

Sınâî kimya profesörü (*kimya-yı sınâî müderrisi*) olarak atanan Gustav Fester, 1905 yılında İngiltere'de Leeds Üniversitesi'nde kimya öğrenimini tamamladıktan sonra Münih Üniversitesi'ne geçmiştir. Burada, indigo boyasının sentezini yapan 1905 Nobel Kimya Ödülü sahibi Adolf von Baeyer (1835-1917), 1901 Nobel Fizik Ödülü sahibi Wilhelm Conrad Röntgen (1845-1923), Otto Dimroth (1872-1940) ve Paul Heinrich von Groth'un (1843-1927) öğrencisi olmuş ve 1910'da doktora derecesi almıştır. 1910-1914 yılları arasında, Strassbourg'da organik kimya profesörü F.K. Johannes Thiele'nin (1865-1918) ve daha sonra sonra Breslau'da Alfred Stock'un asistanlığını yapmıştır. Aynı yıllarda, Alman Vanadium Uranium Sanayi'nde kimyager olarak çalışmıştır.²⁸

Gustav Anselm Fester
(1886-1963)

Arjantin'de bulunduğu yıllarda
(L.Ionescou arşivi)

Egon Richard Kurt Hoesch
(1882-1932)

Deutsches Geschlechterbuch,
Bd.123, s.168-169 arası

Fritz Arndt
(1885-1968)

İstanbul Üniv. Rektörlüğü
Personel Arşivi

Fester'in Osmanlı Maarif Nezareti tarafından İstanbul Darülfünunu'na tayininde Fischer'in aracı olduğu anlaşılmaktadır.²⁹ Ancak, Alman Harbiye Nezareti'nden kaynaklanan bazı bürokratik sorunlar sebebiyle, Fester İstanbul'a diğer kimyagerlerden sonra gelmiştir. İlgili arşiv belgesinde ve yayınlarda

²⁷ Muzaffer Bekman, *Üç Bilgin*, s.7.

²⁸ Lavinel G. Ionescu, Rosendo A.Yunes, Joseph A.Schufle, "Latin American contributions to chemistry. VI. Gustavo A. Fester, Argentina's foremost natural products chemist," *New Mexico Highlands University Journal*, vol. IV, nr.1, April 1983, s.32-35.

²⁹ G.Fester, 19 Kasım 1915 tarihli mektubunda, İstanbul'a sınâî kimya hocası olarak tayinine yardımcı olduğu için Fischer'e teşekkür etmektedir.

Frankfurt Üniversitesi'nde 'privat' doçent olduğu bildirilen³⁰ Fester, o tarihlerde İhtiyat Avcı Birliği'nde teğmendir.³¹ Seferi hizmetlerdeki askerlere prensip itibariyle izin verilmediğinden, Fester'in birliğinin bağlı olduğu Harbiye Nezareti, Osmanlı Sefareti'nin Fester'in İstanbul'da çalışma talebini reddetmiştir. Fester, Berlin'deki [Brandenburg] Hariciye Nezareti ve Harbiye Nezareti ile görüşmüş ise de kararı değiştirememiştir. Fester'e göre bu karar pek makul, değildir: zira benzer hallerde Saksonya ve Württemberg Harbiye nezaretleri büyük kolaylık göstermiştir. Ayrıca Fester'in birliği, bütçesinin öngördüğünden fazla sayıda subaya sahip olduğu ve bir yıldan beri bunlar silah, demiryolu, köprü koruma nöbetiyle görevlendirildiğinden, Fester kendisine İstanbul'a gidiş izninin çıkmamasına anlam verememektedir. Harbiye Nezareti'nden bir görevli, Fester'e şu çözüm yolunu önermiştir: İstanbul'daki Harbiye Nezareti, askeri amaca yönelik, örneğin istihkâm, silah yapımı ve gaz hücumu gibi konularda teknik bilgiye sahip bir kimyager talep etmelidir. Fester, Maarif Nezareti'nde müşavir olan F.Schmidt'e bir mektup yazarak, ya Maarif Nezareti'nden İstanbul'daki görevini savaş sona erene kadar ertelemesini, ya kendisini askeri yollardan davet etmesini veya davetini geri almasını istemiştir. İstanbul ile Berlin'deki nezaretlerarası yazışmaların ne şekilde geliştiğini bilmiyorsak da Fester, 1915 yılı Aralık ayında İstanbul'a gelmiş ve öğretimle ilgili hazırlıklara başlamıştır.³²

Gustav Fester'in yardımcılığına müderris muavini olarak Sûzi Osman [Bleda]³³ verilmiştir.³⁴ Bir diğer müderris muavini 'Doktor Akif'tir.³⁵ Savaş'ın

³⁰ Eylül 1915'te sözleşme yapılan Alman öğretim üyelerinin listesini veren arşiv belgesinden.(E.Dölen, "I. Dünya Savaşında...", s.247). Bu belgede G.Fester'in 'Frankfurt Darülfünunu'ndan geldiği kayıtlıdır.

³¹ Mektuptaki unvanı ve adresi şöyledir: Fester, Lt. d. R [Lieutenant der Reserve], Res Jägerregiment, Zu Pferde Nr.1, 22. Reserve-Division [Alman ordusunun 22. İhtiyat Tümeni, I.Dünya Savaşı'nın başında (Ağustos 1914) kurulmuş ve savaşı bitiminde lağvedilmiştir].

³² G.F E.Fischer'e "Rue Izzet Pascha 46, Chichli, Constantinople" adresinden yazdığı 25.12.1915 tarihli mektup.

³³ Sûzi Osman Bey (1886 - 16.5.1948) hakkındaki biyografik bilgiler çok sınırlıdır. Almanya'da kimya okuduktan sonra 1915-1918 yılları arasından müderris muavini olarak Kimya-yı Sınâî Enstitüsü'nde Fester'in yardımcılığında bulunmuştur. 1916 yılı Temmuz ayında, tedaviye muhtaç olması sebebiyle maaşından bir miktar kendisine ödeme yapılması, yine Temmuz ve Ağustos 1916'da 'fenni araştırmalar' yapmak üzere Almanya'ya gitmesiyle ilgili belgeler mevcuttur. (BOA, MF, MKT 1217/55, 25 N 1334 / 26 Temmuz 1916; MF.MKT 1217/71 (29 N 1334 / 30 Temmuz 1916) ve MF.MKT 1217/73 (03 L 1334 / 3 Ağustos 1916). Yerebatan Enstitüsü'nün kuruluşu sırasında Almanya'dan getirilen malzemelerle ilgili işlemleri Maarif Nezareti'nde takip ettiği anlaşılmaktadır; zira bazı belgelerin üzerinde "Sûzi Bey'e bade'l-tefhim hıfz" kaydı görülmüştür. 1942 yılında IV.Türk Dil Kurultayı'na katılmıştır. Katılımcılar listesinde (<http://www.tdkkitaplik.org.tr/kurultay04/K0400001.pdf>) adresinin, "Emperial Kemikal İndüstri [ICI], Levent, Kavaklıdere Gülden Sokağı No.16" olarak verilmesi, bir müddet ICI'da çalışmış olduğunu düşündürür. Ricamı kırmayarak Bülbülderesi (Üsküdar, İstanbul) mezarlığında araştırma yapan ve bu mezarlıkta gömülü olduğunu kesinliğe kavuşturarak doğum-ölüm tarihlerini belirleyen Dr. Şeref Etker'e ve Kaan Ata'ya teşekkürlerimi sunarım.

³⁴ S. İshakoğlu Kadioğlu, a.g.e., s.5.

sonuna doğru, Heinrich Reimer makinist olarak Sınai ve Anorganik Kimya Enstitüsü'ne gelmiştir. Reimer ile yapılan 1 Ocak 1918 tarihli üç yıllık sözleşme 1 Nisan 1918 tarihli irade ile onaylanmıştır.³⁶ Bu sözleşmenin metni (Bkz. Ek1), 1915'te müderris olarak atanan Almanların sözleşmelerinden farklıdır. Unvanı Osmanlıca sözleşmede 'makinist', Almanca sözleşmede ise 'techniker' olarak belirtilen Reimer'in Yerebatan'ın bodrum katında açılacak boyama atölyesinin makinelerini³⁷ kurmak için getirtildiği düşünülebilir.

Organik kimya profesörü (*kimya-yı uzvi müderrisi*) olarak tayin edilen Egon Richard Kurt Hoesch (1882–1932), İstanbul'a bir grup Alman öğretim üyesiyle beraber, Arndt ve Fester'den farklı bir tarihte, muhtemelen Ekim başında gelmiş görünüyor.³⁸ Geldiği tarihte, Berlin'deki Charlottenburg Teknik Yüksek Okulu'nda [Berlin Teknik Üniversitesi] privat doçenttir.³⁹ Tanınmış bir Alman sanayici ailesine mensup olan Hoesch, 1900 yılında Düren'de lise öğrenimini tamamladıktan sonra Hannover Teknik Yüksekokulu'nda 'teknik bilimler', Berlin Üniversitesi'nde Kimya ve Felsefe okumuştur. Fischer'in yönetiminde yaptığı doktorasını 1911 yılında tamamlamıştır.⁴⁰ Gent şehrinde (Belçika), van der Kerchhove'nin Maschinenbau fabrikasında gönüllü olarak bir müddet çalıştıktan sonra Berlin Üniversitesi Organik Kimya Enstitüsü'nde Geheimrat Emil Fischer'in yanında asistan olarak kimya araştırmalarına başlamıştır.⁴¹ Fischer'in yanında 1912 yılında depsidlerin (fenolik benzoik asitlerin birleşmesinden oluşan esterler) sentezi üzerinde çalışmaya başlayan Hoesch, daha sonra keton sentezine (aromatik hidrokarbonlar üzerine nitril grubuna sahip bir bileşimin klorür asidi varlığında etkimesiyle aromatik ketonların eldesi) yönelmiştir.⁴² İstanbul'a gelmeden önce, 1915 yılında

³⁵ Fester'in *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanan (Sene 1, Sayı 2, Haziran 1332/1916, s.123-28) 'Azot meselesi' başlıklı makalesinin başında, makalenin 'Doktor Akif, Kimya-yı Sınai Müderris Muavini' tarafından tercüme edildiği kayıtlıdır.

³⁶ Almanca ve Türkçe sözleşme metni ve iradesi için bkz. BOA, İ.DUIT, 55/117. 19 C 1336 (1 Nisan 1918). Almanca sözleşmede Reimer'in görevi 'techniker', görevini onaylayan iradede 'makinist' olarak belirtilmiştir.

³⁷ G.Fester, "Zur Organisation des chemischen Unterrichts in der Türkei," s.64.

³⁸ K.Hoesch'ün E.Fischer'e yazdığı mektuplardan: "Ekim başında size veda etmek zorundayım." (Berlin'den yazılmış 20 Eylül 1915 tarihli mektup); "Uzun yorucu yolculuktan sonra, burada resmi makamlar tarafından çok iyi karşılandık." (Pera, Sıra Selvi, Apart. Rizzo'dan yazılmış 18 Kasım 1915 tarihli mektup).

³⁹ Eylül 1915'te sözleşme yapılan Alman öğretim üyelerinin listesini veren arşiv belgesinden (Bkz. E.Dölen, "I.Dünya Savaşı sırasında...", s.247). Bu belgede, Hoesch'ün geldiği kurumun adı 'Şarlottenburg Mühendis ve Sanayi Mekteb-i Alisi' olarak belirtilmiştir.

⁴⁰ M.Bergmann, "Kurt Hoesch", *Chemische Berichte*, vol. 66A, 1933, s.16.

⁴¹ Doktorası "Über Darstellung und Verhalten einiger Depside" başlığını taşımaktadır. Fischer'in öğrencileri arasındaki yeri için bkz. <http://www.chem.yorku.ca/NAMED/PDF-FILES/G1/11.pdf>

⁴² M.Bergmann, a.g.m, s.16.

Chemische Berichte'de yayımladığı arilketon reaksiyonu ileride Houben-Hoesch reaksiyonu olarak tanınacaktır.⁴³

Hoesch'in yardımcılığına, biyokimyanın babası olarak tanınan Carl Neuberg (1877-1956)⁴⁴ ile birlikte, onun Berlin'deki Kraliyet Tarım Yüksek Okulu'na bağlı Hayvan Fizyolojisi Enstitüsü'ndeki kimya laboratuvarında dört yıl çalışmış olan eczacı Ömer Şevket [Öncel] (1880-1950) getirilmiştir. 1909'da devlet sınavını kazanarak Almanya'ya gitmiş olan Ömer Şevket Bey, 1913 yılında yurda dönüşünde bir müddet Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nde ve Eczacı Mektebi'nde görev yaptıktan sonra Kasım 1914'ten itibaren Darülfünun Fen Fakültesi'nde organik kimya dersleri vermeye başlamıştır. Ömer Şevket Bey, Hoesch'ün 1917'de ayrılmasından sonra 1933 yılına kadar Fakültesi organik kimya enstitüsünü yönetmiştir.⁴⁵

Zeynep Hanım Konağı'ndan Yerebatan Kimya Enstitüsü'ne

Alman öğretim üyeleri Darülfünun'a geldiklerinde, Fen, Edebiyat ve İlahiyat fakülteleri Zeynep Hanım Konağı'nda eğitim vermekteydi.⁴⁶ Dolayısıyla Kimya Enstitüsü (*Darülmesai*) de, Zeynep Hanım Konağı'nın içindeydi. 1916-1933 yılları arasında Fen Fakültesi'nde matematik dersleri veren Hüsnü Hamid Bey (Sayman, 1890-1875), Darülfünun'un Çemberlitaş'taki binasından konağa taşınmasının ardından, mutfak ve çamaşırhanenin kimya laboratuvarına dönüştürüldüğünü yazmaktadır.⁴⁷ Konağın 1935 tarihli Pervititch planında, "Laboratoire de Chimie" olarak işaretlenmiş bir

⁴³ Aril keton reaksiyonu K.Hoesch & M.Schulze-Tegel tarafından 1915'te ve J. Houben tarafından 1926'da bağımsız yayımlandığı için (*Chemische Berichte [Ber. Dtsch. Chem. Ges.]*, vol.48, 1915, p.1122-33 & vol.59, 1926, p.2878) için Houben-Hoesch sentezi olarak adlandırılmıştır.

⁴⁴ Carl Neuberg, Jöntürklere inktidardaki son günlerinde, Mondros Mütarekesi henüz imzalanmadan, Osmanlı devleti tarafından Osmanî nişanı ile taltif edilmiştir (BOA, İ.DUIT, 70/100, 15 Z 1336 tarihinde (21 Eylül 1918). Otuz yıl kadar Berlin Üniversitesi'nde profesörlük ve Kaiser Wilhelm Biyokimya ve Deneysel Tedavi Enstitüsü müdürlüğü yapmış olan Carl Neuberg'in araştırma konuları arasında, fermentasyon olayı, hücre içi çözünürlük ve transport olayları, karbonhidratlar, şekerler, enzimler aminoasitlerin kimyası ve fotokimya bulunmaktadır. 1910'lu yılların başında glikozun alkolik fermentasyonu ile ilgili olarak geliştirdiği teorisi, I. Dünya Savaşı sırasında uygulama alanı bulmuş ve Neuberg, Alman ordusunun patlayıcı ihtiyacını karşılamak için şekerin fermentasyonu ile patlayıcı özellikteki gliserolun sınaî üretimini gerçekleştirmiştir. Yahudi kökenli olması sebebiyle çalışmalarına 1937'den itibaren Amerika'da sürdürmüştür. <http://www.amphilsoc.org/library/mole/n/neuberg.htm> ve http://en.wikipedia.org/wiki/Carl_Neuberg

⁴⁵ Turhan Baytop, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1986, s.428-429; E.Dölen, "Eczacılık öğretiminde analitik kimya ve Profesör Ömer Şevket Öncel (1880-1950), *Marmara Üniv.Ecz.Der.*, 10(2), 1994, s.105-113; Sevtap İshakoğlu-Kadioğlu, *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 4106, İstanbul 1998, s.280-283.

⁴⁶ Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kızı ve Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi Zeynep Hanım (1825-1884) tarafından 1864'te yaptırılan konak, 1909-1942 yılları arasında Fen, Edebiyat ve İlahiyat fakültelerine ev sahipliği yapmıştır. 1942'de yanık konağın yerine 1952'de yapılan binada, günümüzde İstanbul Üniversitesi'nin Fen, Edebiyat ve Su Ürünleri fakülteleri faaliyet göstermektedir.

⁴⁷ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.3-4, İstanbul 1977, s. 1227.

mekân vardır. Ana binanın arka cephesindeki müştemilat içinde yer alan, ağaçlıklı bir avluya ve 'Konferans Salonu'na bakan dikdörtgen şeklindeki bu laboratuvar, yaklaşık 4 x 8 metre boyutunda 32 m²lik bir alandır.⁴⁸

Darülfünun laboratuvarları,⁴⁹ Alman öğretim üyeleri gelmeden önce, 1914 ve 1915 yıllarında yenilenmiş gibi görünmektedir. Bu laboratuvarlara, 1914 yılı başında tüccar Benon Değirmenciyan Efendi 100 lira bağış yapmış ve bu bağışından dolayı kendisine 3. dereceden mecidiye nişanı verilmiştir.⁵⁰ 1915 yılında Havagazı Tenvir Şirket-i Osmanîsi tarafından aydınlatma çalışmaları yapılmış, kimya laboratuvarına masa, etajer ve benzeri eşya yaptırılmıştır.⁵¹

Hoesch, Berlin'de dört yıl farklı kimya enstitülerinde yetişmiş iki Türk asistanın [Ömer Şevket ve Süzi Osman], bir dershaneyi ve bir laboratuvarı kurallara uygun şekilde kurduklarını yazmakta ve enstitü hakkındaki ilk izlenimlerini şu satırlarla anlatmaktadır:⁵²

“Kimya Enstitüsü, üniversitenin arka binalarından birindedir. Burada, daha önce Mısırlı bir prenses ikamet etmekteymiş. Geniş banyo odaları, kıymetli banyo tekneleri, mermer kurnalar insafsızca sökülümüş. Bir zamanlar prensesin fildişi tenli mahrem bedenini gül kokuları sarmışken, yakında onun varlığı hidrojen sülfür ve merkaptan içinde yüzecek. Daha önceleri, öğrencilerin gelip bu konakta ders göreceği, su ve gaz kullanılacağı düşünülmemiştir.”

Arndt'in tanıklığına göre, bu laboratuvar, “40-50 kişilik, biraz ilkel fakat kullanılabilir durumda olan bir öğrenci laboratuvarı”dır ve teorik dersler konaktaki küçük odalarda yapılmaktadır. Arndt'a göre en büyük eksiklik, deneyler eşliğinde ders yapılabilecek bir salonun bulunmasıdır.⁵³ Fester, bu laboratuvarında 32 öğrenci için çalışma alanı (*arbeitsplatz*) bulunduğunu ve Hoesch geldikten sonra yeniden düzenlendiğini yazmaktadır.⁵⁴

Hoesch, 1916 yılı başında hocası E. Fischer'e durumu şöyle özetlemektedir:⁵⁵

⁴⁸ Konağın planını içeren 51 numaralı paftanın ölçeği 1:1500 olup, burada laboratuvar 1,65 x 0,8 cm boyutlarında bir dikdört ile gösterilmiştir. Kaynaklarda laboratuvarın büyüklüğü hakkında çelişkili bilgiler vardır: Arndt anılarında, Zeynep Hanım Konağı'ndaki kimya laboratuvarının 40-50 kişilik olduğunu, Fester ise 32 kişilik çalışma alanının bulunduğunu kaydetmektedir.

⁴⁹ Pervitiitch'in konak planında sadece 'Laboratoire' olarak belirttiği, müştemilatın Vezneciler Meydanı'na bakan ve "laboratoire" olarak işaretlenmiş mekân fizik laboratuvarı olmalıdır.

⁵⁰ MF.MKT, 1194/60, 29 S 1332 (27 Ocak 1914).

⁵¹ BOA, MF.MKT 1205/37, 14 Ra 1333 (30 Ocak 1915), MF.MKT 1210/23, 20 Ş 1333 (5 Temmuz 1915).

⁵² K.Hoesch'ün E.Fischer'e yazdığı 18 Kasım 1915 tarihli mektup.

⁵³ H.Widmann, *a.g.e.*, 394-95 (Ekler içinde B8 numaralı ve "İstanbul Üniversitesi'nde 1915-1918 arasında bir Genel Kimya Enstitüsü'nün kuruluşu hakkında Fr.Arndt şunları anlatır" başlıklı bölüm, s.394-400.

⁵⁴ G.Fester, "Zur Organisation des chemischen Unterrichts in der Türkei," s.62.

⁵⁵ K.Hoesch'ün E.Fischer'e "Sıra Selvi, Rizzo Han"dan yazdığı 7 Ocak 1916 tarihli mektup.

“Bir dershanede, kimyasal maddelerin imkân verdiği oranda nemli asit ve bazik buharları elde etmek için bol bol imkânım var... Resmi makamlarca iyi karşılanıyoruz. Türkler ilerlemek için her türlü fikri teşekkürle kabul ediyorlar. Bir kitaplık kurmak için yeterli imkânlar var. Böylece, uluslararası bilimsel yaşamın dışında kalmıyoruz. ... Maden kömürü ve petrol bulunmuyor... En iyisi üstü açık bir küçük odun kömürü sobası [mangal] kullanmak. Bu, yazı masasının üstünü hoş bir şekilde ısıtıyor.”

Schmidt'in ifadesine göre, her Alman öğretim üyesi, kendi dalı için dershanesi, hoca ve asistan odaları, kitaplığı ve laboratuvarları olan bir enstitü kurulmasını ve gerekli donanımı talep etmiş, Maarif Nezareti de onların bu isteklerini karşılamayı kabul etmişti.⁵⁶ Zeynep Hanım Konağı'ndaki mevcut enstitünün dışında yeni bir kimya enstitüsünün kuruluş kararı da, Alman kimyagerlerin isteği üzerine ve onların İstanbul'a gelişinden kısa süre sonra alınmış ve hangi enstitünün hangi binada faaliyet göstereceği belirlenmişti. Fester, 1915 yılının son günlerinde, Emil Fischer'e şu bilgiyi göndermiştir:⁵⁷

“Enstitü [Zeynep Hanım Konağı'ndaki] büyük değil, fakat arzumuz üzerine yeni bir binanın yapılması uygun görüldü. Dr. Hoesch mevcut olan laboratuvarı, Organik Kimya Enstitüsü olarak kullanacak, Dr. Arndt ve ben yeni binanın bir katına taşınacağız.”

Hoesch de benzer bilgileri, 1916 yılının ilk günlerinde hocası E.Fischer'e aktarmıştır:⁵⁸

“Vekalet, yeni bir kimya enstitüsü yapmayı kabul etti. Bu binada iki meslektaşım [Arndt ve Fester] çalışma imkânı bulacak. Ben ise, efsanevi prensesin az müsait eski odalarında fakat bağımsız olarak kalacağım.”

Hoesch'ün başında bulunduğu Organik Kimya Enstitüsü'nün Zeynep Hanım Konağı'nın 'az müsait eski odalarında' kalmasının sebebi, Hoesch ile Arndt-Fester ikilisi arasındaki kişisel anlaşmazlıkları ve mesleki işbirliğinin kurulamamış olmasında aranabilir. Hoesch, bağımsız kalmak istemiş veya Arndt-Fester ikilisiyle işbirliğinden kaçınarak yeni enstitü kurma çalışmalarından uzak durmayı tercih etmiş olabilirse de, Arndt-Fester ikilisi, karakter ve görev anlayışı farklılığı sebebiyle, Hoesch'ü İstanbul'daki çalışmalara ortak etmek istememiş olabilirler. Arndt, hatıralarında, Fester hakkında “Esaslı bir adam, seve seve birlikte çalıştığım bir mesai arkadaşıydı; enstitünün kuruluşundaki işlerin bir bölümünü üzerine aldı ve gerektiği gibi

⁵⁶ F.Schmidt, *a.g.rapor*, s.226.

⁵⁷ G.Fester'in E.Fischer'e yazdığı 25.XII.1915 tarihli mektup.

⁵⁸ K.Hoesch'ün E.Fischer'e yazdığı 7 Ocak 1916 tarihli mektup.

gayet güzel götürdü” değerlendirmesini yaparken, Hoesch için aşağıdaki satırlara yer vermesi dikkat çekicidir:⁵⁹

“[İstanbul’daki] ilk haftalarda öğle vakitleri kaldığı pansiyonda bir araya geliyor ve ikimiz de bundan keyif duyar gibi görünüyorduk. Fakat giderek aristokratlara has “kibarlığı” ön plana çıkmaya başladı; ayrıca kimya dersi vermekle ilgili vazife anlayışımız da farklıydı ve bu farklılık daha sonraları bana karşı hakarete varan tavırlar takınmasına yol açtı. İçyüzü zamanla ortaya çıktı, Hoesch aslında tam bir ‘snob’ [züppe] idi.”

Yerebatan Kimya Enstitüsü’nün kuruluşu

Zeynep Hanım Konağı’ndaki mevcut enstitünün dışında yeni bir kimya enstitüsünün kurulması ve bulunacak yeni binanın anorganik ve sınaî kimya enstitüsünü veya enstitülerini⁶⁰ barındırması kararlaştırıldıktan sonra, Maarif Nezareti, uygun bir bina bulmak üzere Arndt’ı görevlendirilmiştir. 1916 ilkbahar ve yaz ayları, hem laboratuvar faaliyetiyle hem de ileride bağımsız kimya lisans eğitiminin verilebileceği bir enstitü binası belirleme çalışmalarıyla geçmiştir. Savaş yıllarında ve gelişmekte bir ülke olan Türkiye’den yeni bir bina istemenin anlamsızlığına dikkat çeken Arndt, bazen yalnız bazen de sınaî kimya hocası Fester’in eşliğinde üniversitenin yakın çevresinde bulunan bütün semtleri dolaşarak ve uygun bir bina avına çıkmıştır. Nihayet, inşaat halinde büyük bir bina bulunur. Burası, Darülmüallimin⁶¹ için Sultanahmet’teki Yerebatan Sarnıcı’na yakın bir yerde inşa edilmekte olan Tatbikat Mektebi’dir.⁶² Binanın, Fen Fakültesi’ne tahsis edilmesi sağlanır. Schmidt, binayı “İstanbul’un en güzel binalarından biri” olarak nitelendirmiştir.⁶³

Arndt ve Fester’in görüş ve önerileri doğrultusunda, mimarlar iki katlı binayı, anorganik kimya ve sınaî kimya eğitimi verilecek şekilde düzenlerler. Zemin katında 40-50 kişilik iki büyük laboratuvar bulunmaktadır. Birinci katta 100-120 dinleyici alabilecek Avrupa’dakiler benzeri bir amfi-dershane; bu amfi-dershanenin çıkışında derste gösterilecek deneylerin hazırlanacağı bir hazırlık odası (bu oda aynı zamanda Arndt’ın özel laboratuvarıdır); bir kütüphane; anorganik ve sınaî kimya laboratuvarları yer almaktadır. İkinci katta ise sınaî

⁵⁹ E.Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, c.II, İstanbul 2009 (baskıda).

⁶⁰ Yerebatan binasının kapısındaki levhada “Kimya-yı Gayri Uzvi ve Kimya-yı Sınaî Darülmüallimin” yazması (Arndt’ın anıları) Yerebatan’da tek bir enstitünün bulunduğunu göstermekte ise de, döneme ait bazı Osmanlı arşivi belgelerinde, ‘Kimya-yı Gayri Uzvi ve Kimya-yı Sınaî Darülmüallimin’ veya tek başına ‘Kimya-yı Sınaî Darülmüallimin’ ifadelerinin bulunması bunların iki ayrı enstitü olarak varlığına işaret etmektedir.

⁶¹ 1923’ten sonra Yüksek Muallim Mektebi (Yüksek Öğretmen Okulu).

⁶² Arndt’ın anılarından aktaran H.Widmann, *a.g.e.*, s.397.

⁶³ F.Schmidt, *a.g.rapor*, s.226.

kimya laboratuvarları ve bunların müdür odaları bulunmaktadır.⁶⁴ Böylelikle bina, her katında laboratuvarları bulunan bir kimya enstitüsüne dönüşür. Laboratuvarların iç düzeni, standart bir Alman üniversitesinin laboratuvarı örnek alınarak yapılmış olup toplam 100 öğrencinin çalışabileceği alana sahiptir.⁶⁵

‘Yerebatan Kimya Enstitüsü’ binasının ön cephesi
Alemdar Mahallesi, Taşsavaş Sokak, No. 4-6, Cağaloğlu, Eminönü, İstanbul.
(Fotoğraf: F.Günergun, Mayıs 2001)

Bina içindeki inşaat çalışmaları devam ederken, binanın elektrik tesisatı ihalesini ‘Ganz Elektrik Şirketi’⁶⁶ almıştır. Tesisat için gerekli malzeme

⁶⁴ Arndt’ın anıları, bkz. H.Widmann, *a.g.e.*, s.397.

⁶⁵ G.Fester, “Zur Organisation des chemischen Unterrichts in der Türkei, s.62.

⁶⁶ 1910 yılında İstanbul ve çevresini aydınlatma imtiyazını alan Budapeşte merkezli Ganz Elektrik Şirketi’dir. Şirket aynı yıl, Alman sermaye gruplarının ortak olduğu bir Belçika şirketi ve birer Macar ve Belçika bankasıyla birlikte Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi’ni kurarak Haliç’te Silaharağa elektrik santralini kuruluş çalışmalarını başlatmıştır. 1914 yılında tamamlanan santral, 1952 yılına kadar tek başına İstanbul’un elektriğini sağlamıştır. 2007’den beri Bilgi Üniversitesi’nin ‘Santral İstanbul’ adlı

Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan sağlanacaktır. Berlin'deki Osmanlı sefareti, Maarif Nezareti'nden Ekim 1916'da gelen emir üzerine, binanın elektrifikasyonunda kullanılacak Tudor akümülatörlerinin⁶⁷ ihraç izninin alınması ve adı geçen şirkete teslimi için Almanya Harbiye Nezareti nezdinde girişimde bulunmuştur.⁶⁸ Aynı günlerde, Maarif Nezareti, Viyana Sefareti'ne yazarak, Ganz Elektrik şirketine teslim edilecek malzemenin ihraç izni için Avusturya-Macaristan Harbiye Nezareti'ne başvurulmasını istemiştir. Viyana sefirinin Mayıs 1917'de verdiği cevaptan, malzemelerin imalinin henüz tamamlanmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁹

1917 yaz aylarında eksikleri tamamlanan Enstitü, 1917 sonbaharında açılmıştır. Binanın girişinde, üzerinde Arap harfleriyle "Kimya-yı Gayri Uzvi ve Kimya-yı Sınâî Darülmesai" yazılmış bir tabela yer almaktadır. Enstitü, Yerebatan sarnıcına yakın olduğu için "Yerebatan Darülmesai" veya "Yerebatan Kimya Enstitüsü" adıyla tanınmıştır.⁷⁰ Zeynep Hanım Konağı'ndaki laboratuarda ve özellikle ders salonunda yapılan anorganik ve sınai kimya eğitimi, bu tarihten sonra Yerebatan'daki enstitüde yapılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İstanbul'u terk etmek zorunda kalacak olan Arndt ve Fester bu binada yalnızca bir dönem (1917-1918 ders yılı) için ve Savaş'ın son yılında artık sayıları iyice azalmış olan öğrencilere eğitim vermişlerdir. Enstitüler 1952 yılında tamamlanan Lâleli'deki yeni Fen Fakültesi binasına⁷¹ taşınmaya kadar bu binada faaliyet gösterecektir.⁷²

Çoğunlukla Almanya'dan sağlanan laboratuvar donanımı yavaş ama sorunsuz temin edilmiştir.⁷³ Hoesch, Zeynep Hanım Konağı'ndaki

kültür merkezinde yaşamaktadır. *Silahtarağa Elektrik Santrali 1910-2004*. Yay.haz. Asu Aksoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.177, İstanbul 2007.

⁶⁷ Belçikalı mühendis Henri Owen Tudor (1859-1928) tarafından 1881 yılında tasarlanan ve 1886'da endüstriyel olarak üretilmeye başlanan kurşun plakalı Tudor akümülatörleri, 1890'lardan itibaren dünyanın birçok ülkesinde kullanılmıştır. H.Tudor aynı yıllarda önce Belçika ve Fransa'da, sonra Almanya ve İngiltere'de elektrikli aydınlatma şirketleri kurmuştur. Tudor aküleri, bugün dünyanın çeşitli ülkelerinde üretilmektedir.
http://www.crph.lu/C1256BA400272567/0/ACEB3108C7113558C1257085002ACA78/\$file/Henri%20Tudor%20english.pdf

⁶⁸ Akülerin temini için Maarif Nezareti ile Berlin'deki sefaret arasındaki yazışmaya göre, binanın elektrik enerjisi '24 unsurdan mürekkep Tudor sistemi' ile sağlanacaktır. Bu sistemin kurşun levhaları ve aksanı 400, cam kapıları 360, tahta kerestesi 40, sülfat asidi 160 kilogram civarında olup bataryalar '13 markalı' (Model No.13?) olacaktır (BOA, MF.MKT 1220/20, Maarif Nezareti'nde Berlin Sefareti'ne yazılan mektubun 24 Ekim 1916 tarihli müsveddesi).

⁶⁹ Maarif Nezareti ile Viyana Sefareti arasındaki yazışma için bkz. BOA, MF.MKT 1220/21.

⁷⁰ İzleyen yıllarda Umumi Kimya Enstitüsü, Genel Kimya Enstitüsü (1934'te) veya kısaca Kimya Enstitüsü olarak tanınacaktır.

⁷¹ Lâleli'deki bina, Zeynep Hanım Konağı'nın 1942'de yanmasından sonra İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakülteleri için Mimar Sedat Hakkı Eldem ve Emin Onat tarafından yapılan binadır.

⁷² Muvaffak Seyhan, "Tarihi İstanbul Kimya Enstitüsü," *Meydan*, Şubat 1980, s.46-47.

⁷³ F.Schmidt, *a.g.rapor*, s.226.

laboratuvarların eksik malzemesini temin için Berlin'e gideceğini bildirmiş (18.11.1915 tarihli mektupta) ise de, gidip gitmediği ve gittiyse sonucun ne olduğu belli değildir. Yerebatan'daki yeni laboratuvarların malzemesi, binanın iç düzenleme çalışmaları devam ederken, 1916 yılı sonunda veya 1917 yılı başında sipariş edilmiş olmalıdır. Leverkusen'deki Bayer fabrikası, içinde bir miktar kitap, kimyasal madde ve benzeri malzemenin bulunduğu sandıkları Berlin'deki Osmanlı Sefareti'ne teslim etmiştir. Maarif Nezareti, Mart 1917'de Sefaret'e yazdığı mektupta, malzemenin bir an evvel gönderilmesini istemiştir. Bayer Fabrikası, daha önceki bir tarihte de (12 Kasım 1916) G. Fester ve Sûzi Osman Bey adına Berlin'deki Osmanlı Sefareti'ne malzeme teslim etmiştir. Maarif Nezareti, bu sandığın da bir an evvel gönderilmesini istemiştir.⁷⁴ Anlaşıldığı kadarıyla, malzemelerin Sefaret'e teslim edildiği bilgisi önce Darülfünun'daki kimyagerlere gelmekte, onlar da İstanbul'daki Maarif Nezareti'ne başvurarak malzemenin İstanbul'a sevkinin hızlandırılmasını istemektedirler.

Arndt, ısmarlanan deney malzemesinin 1917 ilkbaharında geldiğini ve yüzlerce şişeden oluştuğunu belirtmektedir. Şişelerin etiketleri Arap harfleriyle yazılmıştır⁷⁵ ve malzemenin savaş şartlarında gelebilmiş olması büyük bir başarıdır.⁷⁶ Darülfünun emini I.H.Baltacıoğlu'nun 1924 yılındaki "Alman müderrisler zamanında getirilen araç ve gereçler birkaç yıl yetecek kadar çok olmasaydı, şu ana kadar kimya darülmesailerimiz kapanacaktı" sözleri⁷⁷ bu malzemenin miktarı hakkında bir fikir verebilir.

Yerebatan'daki enstitü binasının bodrum katında 350 m²lik bir alan tekstil boyama atölyesi olarak ayrılmış ve ayrıca avluda, deney ve baskı yapmak için küçük ve aydınlık bir laboratuvar inşa edilmiştir. Alman boya fabrikalarının başışıyla buraya 20 000 Alman Markı [75 000 Euro] değerinde çeşitli aletler – getirilmişti. Gerçek işletmelerdeki üretime yaklaşan miktarda bir üretim yapabilmek için, özellikle boya işletmelerinde kullanılanlara yakın boyutta, büyük aletler seçilmişti. Makineler, 1918 yaz aylarında Enstitü'ye gelmiş ancak montajı yapılmamıştı. Anadolu'daki bir madende bulunan yüksek basınçlı bir buhar kazanı da Yerebatan'a getirilmişti. Sistemin Savaş bittikten ve şartlar normale döndükten sonra çalıştırılması ümit edilmiştir. Bu küçük üretim tesisinin yönetimi G. Fester'e, Almanya'da öğrenim görmüş bir profesör yardımcısına [Sûzi Bey] ve bir Alman boyama ustasına (*Färbermaster*)

⁷⁴ Bayer'e ısmarlanan malzemenin teslim ve sevkine yönelik yazışma için bkz. BOA, MF.MKT 1220/20.

⁷⁵ Arapça etiketlerin İstanbul'daki Gümrük Kimyahanesi'nde hazırlanmış olması düşünülebilir (Ş.Etker'in notu).

⁷⁶ Arndt'ın anıları, bkz. H.Widmann, *a.g.e.*, s.397.

⁷⁷ I.H.Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.280.

verilmişti.⁷⁸ Daha önce 1918 yılı başında makinist olarak geldiğini belirttiğimiz H. Reimer ile bu boyama ustası aynı kişi olabilir.

Almanca-Türkçe kimya dersleri: Alman müderrisler, muavin-çevirmenler ve Türk öğrenciler

Darülfünun'da kimya öğretimi, kurumun açıldığı 1900 yılında, Fünun Fakültesi'nde başlamıştı. Fakülte'nin Riyaziye Şubesi'nde (Matematik Bilimleri) ve Tabiiye Şubesi'nde (Doğa Bilimleri) okuyan öğrencilere bu tarihten itibaren çeşitli kimya dersleri, genellikle Darülfünun Tıp Fakültesi hocaları tarafından verilmekteydi.⁷⁹ Kimya eğitimi Alman hocaların yönetimine verildiğinde, Maarif Nezareti kendilerinden Türkçe ders vermelerini talep etmişti. Schmidt'in öğretim üeleriyle yaptığı ön sözleşmeye göre, ilk yıl Türkçe öğrenmeye ve enstitülerin kurulmasına ayrılmıştı. Nihai sözleşmelerde de ders ve uygulamaların ikinci yılı başından itibaren Türkçe verilmesi öngörülmüş ise de, profesörlerin Almanca bilen muavinlerinin yardımıyla daha ilk yılda derslere ve etütlere girmeleri istenmişti.⁸⁰ Fester'in Ocak 1916'da derslere başlayacağını bildirmesi,⁸¹ Hoesch'ün 7 Ocak 1916 tarihli mektubunda derslerinden söz etmesi, Alman kimyagerlerin 1915-16 ders yılında derslere başladığını göstermekte ve Schmidt'in sözlerini doğrulamaktadır.⁸²

“Haftada 2 kez dersim ve 3 kez uygulamam var. Derslerimi asistanlar tercüme ediyor. Formülleri tahtaya yazdığım ve derste deney yaptığım öğrenciler fazla sıkılmıyor. Pratiklerde şimdilik hâlâ çekingen bir şekilde Türkçe konuşuyorum. İki meslektaşım [Arndt ve Fester] ve 30 öğrenci ile birlikte, bir dershanede kimyasal maddelerin imkân verdiği nispette, asit ve bazik buharlar elde etmek için bol bol imkânım var.”

Arndt, hatıralarında, Alman öğretim üelerinin sözleşme maddesini, kendilerinin Türkçe öğrenip dersleri Türkçe vermeleri gerektiği şeklinde değil de, dersleri Türk yardımcıların yardımıyla Türkçe verecekleri şeklinde yorumladıklarına işaret etmektedir.⁸³ Türk Maarif Nezareti, bu yazılı hükme bütün öğretim üelerinin uyup uymadığının kontrolünü yapmaktan kaçındığı için az sayıda öğretim üyesi Türkçe öğrenmiş ve ders vermiştir.⁸⁴ Başlangıçta

⁷⁸ G.Fester, “Zur Organisation des chemischen Unterrichts in der Türkei,” s.64.

⁷⁹ Bunlar arasında Kimya-yı gayri uzvi, Kimya-yı uzvi, Kimya-yı hayati, Kimya-yı madeni, Tatbikat-ı kimyeviye, kimya-yı tahlili dersleri sayılabilir. Dersler, Vasil Naum, Cevat Tahsin [Tin], Fuat Bey, Hadi Faik [Saçıl] gibi doktorlar tarafından verilmekteydi. S. İshakoğlu Kadioğlu, *a.g.e.*, s.100-101.

⁸⁰ Sözleşmenin 3.maddesi için bkz. E.Dölen, “I.Dünya Savaşı Sırasında...”, s.245.

⁸¹ G.Fester'in E.Fischer'e yazdığı 25 Aralık 1915 tarihli mektup.

⁸² K.Hoesch'ün Sıra Selvi [ler, Taksim] Rizzo Han'dan E.Fischer'e yazdığı 7 Ocak 1916 tarihli mektup.

⁸³ Arndt'ın anılarından aktaran K.Kreiser, “Im dienste ist der Fes...”, s.34-35.

⁸⁴ F.Schmidt, *a.g.rapor*, s.225. Baltacioğlu'nun verdiği tablo genel olarak doğru olmakla beraber, en azından Arndt ve Fester için geçerli değildir. “Alman müderrislerin çoğu tek kelime Türkçe bilmiyorlar,

her üç kimyager de derslerini Almanca vermiş ve anlattıkları konular, “Türk yardımcıları tarafından cümle cümle Türkçe'ye çevirilmişdir.”⁸⁵

Fazlı Faik Bey'in çevirmenliği ile ders vermeye başlayan Arndt, Alman kimyagerler arasında derslerini ilk Türkçe verenidir. Arndt, 1916'dan itibaren derslerde ve laboratuvarlarda Türkçe'yi kullanabildiğini yazmaktadır.⁸⁶

“Bu süre içinde [1916] bütün gün öğrencileri laboratuvarında toplar ve onlara önceleri Fazlı Faik'in yardımıyla, deney kuralları ve teorik açıklamalar yazdırırdım; fakat gittikçe daha çok kendim öğrencilerle konuşabilir, onlara deneyler gösterebilir ve daha uzun teorik açıklamalarda bulunabilir hale geldim. Bu arada Türkçe'yi gerçekten iş başında öğrendim.”

Arndt'ın bir an önce Türkçe ders vermek istemesinin sebepleri vardır: Birincisi, çevirinin doğru yapılıp yapılmadığından emin olmak, diğer taraftan da, öğrencisiyle iletişimi sağlamak. Arndt'a göre, açıklama ile deney aynı anda yapılmalıdır. Dolayısıyla, deneysel derslerde çevirmen kullanmak uygun değildir. Bu tip derslerde, deney yapıldıktan sonra verilen açıklamanın öğrenciye yararı yoktur.⁸⁷

Fester ise, Yerebatan'daki enstitü açıldıktan sonra, 1917 sonbaharından itibaren, dersleri Türkçe olarak vermeye başlamıştır, fakat Türkçe'yi de aynen Almanca'yı konuştuğu gibi, koyu bir Frankfurt şivesi ile konuşmuştur.⁸⁸ Hoesch ise, laboratuvarında “çekingen” Türkçe konuşmakta ise de, başlangıçtan İstanbul'dan ayrıldığı güne kadar derslerini Almanca vermiştir.⁸⁹

Kimya ders ve laboratuvar programı

1912 tarihli Darülfünun Talimatnamesi'ne göre, Fünun Şubesi'nin (Fen Fakültesi) Ulum-i Tabiiye Kısmı'nın Ulum-i Hikemiyye takımı içinde 4 kimya dersi yer almaktadır: *Kimya-yı gayri uzvi* (Anorganik kimya), *Kimya-yı uzvi* (Organik kimya), *Kimya-yı tahlili* (Analitik kimya) ve *Kimya-yı hayati* (Biyokimya). Bu derslerin 1915-16 ve 1916-17 öğretim yıllarında Alman ve Türk öğretim üeleri tarafından okutulmasına devam edilmiş olmalıdır. Bunlara

öğrenci de tek kelime Almanca bilmiyordu. Derslerini Almanca yazıp konuya yabancı olan muavinlerine – o zaman bunlar birer tercümandan başka bir şey değildi – veriyorlar, onlar da Türkçe'ye çevirdikten sonra papağan gibi okuyorlardı. Alman müderrisler Darülfünun'da çalıştıkları iki yıl içinde tek kelime Türkçe öğrenmediler” I.H.Baltacioğlu, *Hayatım*, s.227-28.

⁸⁵ Arndt'ın anılarından aktaran H.Widmann, *a.g.e.*, s.395.

⁸⁶ gös. yer.

⁸⁷ gös. yer.

⁸⁸ Arndt'ın anılarından aktaran E.Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, c.II, İstanbul 2009 (baskıda).

⁸⁹ K.Hoesch, Türkçe öğrenmenin görevlerinin en zor kısmı olduğunu yazmaktadır: E. Fischer'e yazdığı 18 Kasım 1915 tarihli mektup.

ilave olarak, 1915 yılı sonunda İstanbul'a gelen Fester, 1916 başından itibaren, az sayıda öğrencisiyle olsa da, Sinaî kimya derslerine başlamıştır.⁹⁰

“Üçüncü sınıfın müfredatı bile, beklenildiği gibi, sistematik bir eğitim için yeterli değil. Öğretim üyesi adayları asker olmadıkları için çok zayıf durumdadır. Örneğin benim sadece 3 dinleyicim var. Ocak başında derslere başlayacağım ve bilhassa ikinci sınıfın teknik konularını (gaz, sabun, boyacılık vs) anlatacağım. Bunlar bilhassa ilgi duyulan konular. Zaruri ihtiyaçların eksikliği sebebiyle uygulamalara şimdilik başlayamıyorum. Buna karşılık, hâlâ ilkel durumda olan sanayinin izin verdiği ölçüde geziler düzenlemeyi düşünüyorum.”

Fester, mektubunda ifade ettiği gibi, derslerinde boyama konularını anlatmış ve 1916 yılında uygulamasını yaptırmıştır. Sinaî Kimya dersi öğrencilerinin yaptığı çalışmaları tanıtmak amacıyla, kendileri tarafından boyanan 46 parça pamuklu ve ipekli kumaş ile iplik örnekleri beş levha üzerinde Maarif Nezareti'ne takdim edilmiştir. Nezaret, bu levhaları, Mayıs 1916'da 'Bezm-i Alem Valide İnas Mektebi'nin ana sınıfına göndermiştir.⁹¹

1912 talimatnamesinde belirtilen dersler, Alman kimyagerlerin ilave ettiği derslerle birlikte, 1917-18 ders yılında bağımsız kimya lisans programının uygulanmasına dek okutulmuş ve Yerebatan'daki laboratuvarlar açılana kadar, imkânlar ölçüsünde uygulamalı dersler yapılmıştır.

Yerebatan'daki binanın tamamlanmakta olduğu 1917 baharında, Türkiye'de 'kimyager' (öğretim süresi 3 yıl) ve 'endüstri kimyageri' (öğretim süresi 4 yıl) yetiştirmek üzere Kimya Lisans Programı'nın (Kimya İhtisas Zümresi) başlatılması yolunda girişimler görülür. Bu düşünce, 1908'den sonra sanayileşmenin önemini vurgulayan ve teşvik eden devlet politikası ile uygunluk içindedir. Lisans programı, üç Alman kimyagerin (Arndt, Fester, Hoesch) ve Fen Fakültesi Fizik profesörü Said Bey'in [Gelenbevi] imzalarını taşımaktadır. Lisans programında, daha önce Fen Fakültesi öğrencilerine verilen kimya derslerine 4 kimya dersi daha eklenmiştir: *Kimya-yı Sinaî* (Sinaî kimya), *Mevad-ı Mülevvene ve Usul-i Telvin* (Boyar maddeler ve boyama yöntemleri), *Kimya-yı Gıdai* (Gıda kimyası), *Kimya-yı sinaîden mebahis-i müntehibe* (Sinaî kimyadan seçme konular). Kimyager adaylarına ayrıca matematik, fizik ve jeoloji dersleri verildiği gibi yoğun bir laboratuvar programı öngörülmüştür. Her ne kadar, İstanbul'a çağrılan Alman öğretim üyeleri, araştırma ile eğitimin beraberce yürütülmesi esasına dayanan Humboldt üniversite modeline bağlı kalmışlar ise de, Fester, “modern İngiliz üniversitelerinin faydacı eğiliminin [utilitaristische Tendenz] örnek alınması gerektiği” görüşünü savunmuştur.⁹² Fester'in birkaç kimya enstitüsünün yan dallardaki enstitüler ile birleştirerek

⁹⁰ G.Fester'in E.Fischer'e yazdığı 25.12.1915 tarihli mektup.

⁹¹ BOA, MF.MKT 1216/32, 22 Receb 1334 (25 Mayıs 1916).

⁹² K.Kreiser, “Drei Wissenschaften, drei Optionen,” s.537.

doğrudan Maarif Nezareti'ne bağlanması ve meslek eğitimine ön planda tutan İngiliz tipi üniversitesi oluşturma görüşü⁹³ kabul görmemiş ise de, uygulama ağırlıklı ve meslek eğitimine yakın bir eğitim anlayışı, Alman kimyagerlerin İstanbul'da verdikleri eğitime yansımıştır.

Anorganik ve organik kimya eğitimi, Alman üniversitelerindeki gibi, ancak sinaî kimya eğitimi Türkiye'deki kaynak ve sanayi göz önünde bulundurularak verilmiştir. Üç saatlik sınaî kimya derslerinde, metalürji de dahil olmak üzere çeşitli teknolojiler, kimyager adaylarının gelecekteki ihtiyacına göre ayarlanmıştır. Yağcılık, deri tabaklama, şeker ve potasyum tuzları (gübre, patlayıcı, sabun vs. üretimindeki önemi sebebiyle) derslerde daha geniş olarak ele alınmaktaydı. Öğrencilerin bakış açılarını genişletmek için mümkün olduğu kadar çok bilimsel gezi (*exkursion*) yapılmış, Alman fabrikalarından bağış olarak getirilen malzeme örnekleri (droglar, dokumalar vd.) derslerde kullanılmıştır. Uygulamalar da öğrencilerin ileride çalışacakları çeşitli alan ve kurumlara göre ayarlanmış ve daha ziyade yağ, sabun, çimento, tekstil, boyama ve biracılık öğretilmiştir. Zira o tarihte Türkiye'de kimya fabrikası yok gibidir ve Fester, yakın gelecekte kurulmasını olası görmemektedir. Bu nedenle laboratuvar çalışmaları, devlet kurumlarından olan Gümrük idaresinin, bakanlıkların, belediyelerin veya ticaret yapan özel şirketler ile gıda sektöründeki şirketlerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak düzenlenmiştir. Laboratuvarlarda analiz kimyasına (su, gıda, yakıt, her türlü ticaret ürününü analizi) ağırlık verilmekteydi.⁹⁴

Fester'in tanıklığına göre, Birinci Dünya Savaşı sırasında kimya enstitülerinde okuyan öğrencilerin önemli bir kısmı, Savaş'a gitmekten muaf tutulan öğretmenlerdi, zira diğer öğrenciler Savaş'a katılmışlardı. Diploma alabilmek için, öğrencinin bütün laboratuvarları tamamlamış olması şarttı, ancak kendisinden diploma çalışması yapması beklenmiyordu. Öğretim 3 veya 4 yıllıktı. Öğretmenler 6 yarıyıl (3 sene) öğrenim görmekteydi. Bunlar sinaî kimya laboratuvarı yapmayıp, yerine pedagoji dersleri alırdı. Teknik kimyager ihtiyacını karşılamak için, yüksek okul -- eczacı okulu, mühendis mektebi ve ziraat mektebi -- mezunlarına bir yıllık sinaî kimya eğitimi verildikten sonra, bunlara diploma sınavlarına girme hakkı tanınırdı.⁹⁵ E.Dölen, altı sömestreyi (3 yıl) tamamlayanların 'kimyager', sekiz sömestreyi (4 yıl) tamamlayanların 'mühendis kimyager' unvanıyla mezun olduklarını ve 1933 üniversite reformuna kadar genellikle öğrencilerin 3 yıl okuyup kimyager diplomasıyla okuldan ayrıldıklarını belirtmektedir.

⁹³ G.Fester, “Zur Organisation des chemischen Unterrichts in der Türkei,” s.63.

⁹⁴ gös. yer.

⁹⁵ gös. yer.

Kimya Lisans Programı (1917)

Sömestire	Dersler	Laboratuvarlar
1.	Anorganik Kimya (F.Arndt) (4 saat/hafta) Fizik (Tevfik, 3 saat/hafta) Matematik (Hüsni Hanid) (4 saat/hafta)	Anorganik Kimya Lab. (Kalitatif analiz, (F.Arndt ve Fazlı Faik) Fizik tatbikatı (2 saat/hafta) (Umumi Fizik Müderrisi Tevfik Bey)
2.	Anorganik kimya (F.Arndt) (4 saat/hafta) Fizik (Tevfik, 3 saat/hafta) Matematik (Hüsni Hanid) (4 saat/hafta)	Anorganik Kimya Lab. (Kaltitatif analiz) (F.Arndt ve Fazlı Faik) Fizik tatbikatı (2 saat/hafta) (Umumi Fizik Müderrisi Tevfik Bey)
3.	Organik Kimya (K.Hoesch) (4 saat/hafta) Analitik Kimya (Fazlı Faik) (1 saat/hafta) Jeoloji (W.Penck) (1 saat/hafta)	Anorganik Kimya Lab. (Kantitatif analiz) (F.Arndt ve Fazlı Faik)
4.	Organik Kimya (K.Hoesch) (4 saat/hafta) Analitik Kimya (Fazlı Faik) (1 saat/hafta) Jeoloji (W.Penck) (1 saat/hafta)	Organik Kimya Lab. (K.Hoesch ve Ömer Şevket)
5.	Sınai Kimya (G.Fester) (3 saat/hafta) Biyokimya (Cevat Mazhar) (2 saat/hafta) Boyar maddeler ve boyama yöntemi (Süzi Osman) (1 saat/hafta)	Organik Kimya Lab. (K.Hoesch ve Ömer Şevket)
6.	Sınai Kimya (G.Fester) (3 saat/hafta) Biyokimya (Cevat Mazhar) (2 saat/hafta) Boyar maddeler ve boyama yöntemi (Süzi Osman) (1 saat/ hafta)	Sınai Kimya Lab. (G.Fester ve Süzi Osman)
7.	Gıda Kimyası (Ömer Şevket) (1 saat/hafta) Sınai kimyadan seçme konular	Sınai Kimya Laboratuvarı (Gıda Kimyası Laboratuvarı dahil) (G.Fester ve Süzi Osman)
8.	Gıda Kimyası (Ömer Şevket) (1 saat/hafta) Sınai kimyadan seçme konular	Diploma çalışması (Sekizinci yarıyıldaki öğrenciler uzmanlaşmak istedikleri Enstitü'de sınav hazırlığı ve araştırma yapabileceklerdir.)
Laboratuvarlar her gün saat 08.00'den 18.00'e kadar açık olup, ders saatleri dışında çalışılacaktır		

Kaynak: S. İshakoğlu Kadioğlu, *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi*, s.103-104. Mineraloji, botanik ve yabancı dil derslerinin de okutulduğu bildirilmiştir (G.Fester, "Zur Organisation des chemischen Unterrichts in der Türkei," s.63).

Alman 'praktikum' kitaplarının Türkçeye çevrilmesi

Alman kimyagerlerin kimya öğretimini üstlenmeleriyle, Alman üniversitelerinde kullanılan ve ileriki yıllarda çok sayıda baskısı yapılacak olan dört laboratuvar (*praktikum*) kitabı ile, iki ders kitabı Almanca'dan Türkçeye kazandırılmıştır. 1915-1918 yılları arasında Türk yardımcıların katkısıyla, yoğun bir çeviri faaliyeti görülür. Arndt iki anorganik kimya,⁹⁶ Fester ise bir sınaî kimya laboratuvar kitabını Türkçe olarak yayımladığı gibi, Arndt, iki laboratuvar kitabının çevirisini önerir ve katkıda bulunur, Ömer Şevket Bey, bir organik kimya ders kitabını çevirir.

Arndt'ın 1915-18 döneminde Türkiye'de yayımlanan iki kitabı da laboratuvar çalışmalarında öğrencilere rehberlik edecek kitaplarıdır. Birincisi *Muhtasar Tatbikat-ı Kimyeviye* (Kısa Kimya Uygulaması)⁹⁷ olup, onun Almanya'da 1912 yılında yayımlanan *Kurzes Chemisches Praktikum für Mediziner und Landwirte* adlı eserinin Fazlı Faik [Yeğül] tarafından yapılan Türkçe çevirisidir. Arndt bu eserini, Almanca baskısının başlığında da belirtildiği gibi, tıp ve ziraat öğrencilerine FKB kitabı olarak yazmıştır. Kitabın Almanca orijinalinin, Almanya'da çeşitli baskıları yapılmış ve bunlar uzun süre eğitimde kullanılmıştır.⁹⁸

Arndt'ın 'küçük bir rehber' olarak nitelediği bu kitap, anorganik kimya deneyleri ile kalitatif analiz konularını içerir. Kitabın sonunda sistematik kalitatif analizi özetleyen bir çizelge ile elementlerin periyodik cetveli bulunmaktadır. Periyodik cetvel, soldan sağa düzenlenmiş olup, element sembolleri Latin harflerle, diğer bilgiler Arap harfleriyle yazılmıştır.⁹⁹ Çeviri sırasında, özellikle Almanca kimya terimlerinin Osmanlıca karşılıklarının doğru olarak belirlemek için Arndt ile Fazlı Faik Bey, yoğun işbirliği içinde yapmış olmalıdır. Bu çevirinin, Arndt'ın hatıralarında ifade ettiği üzere, onun Türkçeyi öğrenmesine katkısı büyük olmuştur.

⁹⁶ Bu kitapların tanıtımı için bkz. E.Dölen, "Ord.Prof.Dr. Fritz Arndt'ın Türkçe yayınlanmış yapıtları – Açıklamalı bir bibliyografya denemesi," *Doğa ve Bilim*, Sayı 11 (Haziran 1982), s.68-76.

⁹⁷ F.Arndt, *Muhtasar tatbikat-ı kimyeviye*, çev. Fazlı Faik [Yeğül], İstanbul, Matbaa-i Amire R. 1332 (1916), 150 + 2 s., 1 Levha. Ancak Arndt, hatıratında, kitabın 1918'de basıldığına işaret etmektedir. Diğer taraftan, 15 Cemaziyelahir 1334 (19 Nisan 1916) tarihli bir belge (BOA, MF.MKT, 1215/44) kitabın Matbaa-i Amire'de halen basılmakta olduğunu, baskısı tamamlandığında Darülfünun müdüriyetine gönderileceğini bildirmektedir.

⁹⁸ Tesbit edebildiğimiz son baskısı 1932 tarihlidir: F.Arndt, *Kurzes chemisches Praktikum für Mediziner und Landwirte*. Berlin u. Leipzig (Walter de Gruyter) 1932. 14.-17. Aufl. VIII + 100 s.

⁹⁹ E.Dölen, "Ord.Prof.Dr.Fritz Arndt'ın Türkçe Yayınlanmış Yapıtları," s.70.

Arndt'ın Türkçe yayımlanan ikinci kitabı, 1917 tarihini taşıyan *Kimya-yı Gayri Uzviden İlk Tatbikat*'tır (Anorganik Kimyadan İlk Uygulama).¹⁰⁰ Kitap, Darülfünun Fünun Fakültesi öğrencilerine verdiği laboratuvar derslerini kapsamaktadır.¹⁰¹ Sonsözde, eserin "Asli Kimya Şubesi" öğrencilerine rehber olmak üzere hazırladığını kaydedilmiştir ki, bu da kitabın FKB öğrencilerin değil, bugünkü ifade ile kimya lisans öğrencilerinin kullanımı için yazıldığını gösterir.¹⁰² Arndt kitabını, Breslau Üniversitesi kimya profesörlerinden Heinrich Biltz'in (1865-1943) aynı başlıklı eserinin¹⁰³ düzeniyle uygunluk içinde yazmış, ancak esere teorik eklemeler de yapılmıştır.

"Konuların düzenlenmesi tamamen Prof. H. Biltz'in aynı ismi taşıyan kitabındaki gibiydi fakat başlık aralarına kalitatif analizin seyrini tümüyle ihtiva eden bir çok analitik egzersiz [deneyler] ve küçük yazı karakteri ile basılmış teorik alt başlıklar yerleştirilmişti. Bu alt başlıklarda, dünyada ilk defa olarak [Arndt'ın bu ifadesi iddialı ve tahkike muhtaçtır], iyonların sulu çözeltilerde ortaya çıkışı anorganik kimya öğretisinin dışında yer alan fevkalade bir durum olarak değil,[klasik anorganik kimya öğretisi sulu çözeltilerdeki iyonların, katı maddelerin suda çözümleri sırasında oluştuğunu varsaymaktaydı] elementlerin yapısının ve katı elektrolitlerin doğal bir sonucu [yani iyonların katı halde de var olmasının sonucu] olarak ele alınıyordu; bu savlarımın teorik temeli tabii ki henüz indî ve yetersizdi; çünkü teorik dayanağım mecburen o zaman geçerli sayılmakta olan Stark teorisiydi."¹⁰⁴

Arndt, kitabının bir diğer kaynağı olarak, yine Breslau'da kimya profesörlüğü yapmış olan Ernst Hermann Riesenfeld'in (1877-1957) *Anorganisch-chemisches Praktikum*¹⁰⁵ adlı kimya kitabını saymaktadır.¹⁰⁶ Almanca'dan Türkçe'ye Fazlı Faik Bey tarafından tercüme edilen kitabın ikinci baskısı, Arndt'ın Türkiye'ye ikinci gelişinden sonra, 1935'de yapılmıştır. Yeni baskıyı yayına hazırlarken, Arndt bazı ekler (örn.periyodik cetvel) yapmış, açıklamaları yenilemiş ve hepsinden önemlisi, çok sayıda Arapça terim içeren

¹⁰⁰ *Kimya-yı gayri uzviden ilk tatbikat*, çev. Fazlı Faik [Yeğül], İstanbul, Matbaa-i Amire 1333 (1917), 418 s. + 9 s. Geliştirilmiş, dili sadeleştirilmiş ikinci baskısı, Latin harfleriyle *Gayri Uzvi Kimyadan İlk Tatbikat* başlığı ile İstanbul'da 1935'te yapılmıştır.

¹⁰¹ Arndt'ın anılarından aktaran H. Widmann, *a.g.e.*, s.396.

¹⁰² E.Dölen, "Ord.Prof.Dr.Fritz Arndt'ın Türkçe Yayınlanmış Yapıtları," s.71.

¹⁰³ Heinrich Biltz, *Experimentelle Einführung in die anorganische Chemie*. Veit & Comp, Leipzig, 1898. Eserin sonraki yıllarda çok sayıda baskısı yapılmıştır.

¹⁰⁴ Arndt'ın anılarından aktaran H. Widmann, *a.g.e.*, s.399. Bu paragraf adı geçen eserde eksik verildiği için iyi anlaşılabilir. Paragrafı, Arndt'ın anılarını ile karşılaştırıp tamamlayan ve köşeli parantez içindeki açıklamaları veren Prof.Dr. E.Dölen'e teşekkür ederim. Adı geçen Stark, 1919 Nobel Fizik Ödülü sahibi Alman fizikçi Johannes Stark'tır (1874-1957).

¹⁰⁵ Ernst H. Riesenfeld, *Anorganisch-chemisches Praktikum* 2. Aufl. 1910.

¹⁰⁶ E.Dölen, "Ord.Prof.Dr.Fritz Arndt'ın Türkçe Yayınlanmış Yapıtları," s.71.

dili sadeleştirmiştir. Bunu yaparken de, Öz Türkçe kelimelerden başkasını kullanmamıştır.¹⁰⁷

Bunların dışında, Arndt'ın önerisiyle biri kalitatif analiz, diğeri kantitatif analiz konusunda iki çeviri hazırlanmıştır: Almanya'dan döndükten sonra, Avrupa'daki örneklerine uygun olarak bir analitik kimya kitabı yazmaya başlamış olan Sûzi Osman Bey, daha sonra Arndt'ın tavsiyesiyle Heinrich Biltz'in (1865-1943) *Qualitative Analyse anorganischen Substanzen* (ilk baskı 1900) adlı eserini Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu tercüme, *Ecsam-ı Gayri Uzviyenin Tahlil-i Tavsiyesi* (Anorganik Bileşiklerin Kalitatif Analizi) başlığı ile İstanbul'da basılmış olup 1916 tarihini taşımaktadır. Arndt ayrıca, Breslau Anorganik Kimya Enstitüsü Direktörü Alfred Stock (1876-1946)¹⁰⁸ ile aynı üniversitede 'privat dozent, assistent' olan Arthur Stähler'in (1877-?) kantitatif analizle ilgili kitabının (*Praktikum der quantitative anorganischen Analyse*, Berlin 1909)¹⁰⁹ Türkçe'ye tercüme eden Fazlı Faik Bey'e [Yeğül] yardımcı olur. *Tahlil-i Mikdari Tatbikatı* (Kantitatif Analiz Uygulaması) başlığını taşıyan bu çeviride¹¹⁰ Stock'un kitabı dışındaki kaynaklardan da bazı konular aktarılmıştır.

Söz konusu dört ders kitabının hepsi Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından İstanbul'da Matbaa-i Amire'de basılmıştır. Üçü 1916, biri 1917 tarihini taşır. Arndt'ın ifadesinden, kitapların kapak üzerinde verilen tarihte basılmadığı ve baskısının 1918 yılı sonuna doğru tamamlandığı anlaşılmaktadır. Gecikme sebebi, Latince formül ve sembollerini ihtiva eden kitapların Arap harfleriyle basılmasının tasavvur edilemeyecek kadar güç bir iş olmasıdır.¹¹¹ Arndt, sayısız tashih yapmakla birlikte, her sayfanın basımında bizzat matbaada bulunarak hataları düzelttiğini, bütün bu işleri tamamlamasının 1918 yılı boyunca sürdüğünü belirtmekte ve şöyle devam etmektedir: "Sonra Türkiye'nin parçalanışı geldi: bu kitapları kullanan ilk Türk öğrenci, benim İstanbul'daki değil Breslau'daki laboratuvarımda öğrencim olan ve daha sonra yanımda doktora yapan Naci Bekir [Ortabaşı, 1903-1975]¹¹² oldu. Yeni Türk Cumhuriyeti'nde ise bu kitaplar, Arapça yazı yasaklanana kadar kullanıldı."¹¹³

E. Dölen, Arndt'ın 1917 tarihli ikinci kitabı olan *Kimya-yı Gayri Uzviden İlk Tatbikat*'taki periyodik cetvelde 1914'te İngiliz fizikçi Henry Moseley

¹⁰⁷ E.Dölen, *a.g.m.*, s.72.

¹⁰⁸ <http://www.bookrags.com/biography/alfred-stock-wo/>

¹⁰⁹ Kitabın tam metni için bkz.<http://www.archive.org/stream/praktikumderqua01stgoog#page/n6/mode/1up>

¹¹⁰ A.E.Stock & Arthur Strahler, *Tahlil-i Mikdari Tatbikatı*, çev. Fazlı Faik [Yeğül], İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332(1916), 192+1 s.

¹¹¹ "Matbaa-i Amire'de daha önce de kimya kitapları basılmıştı ancak belli ki her şeyin doğru ve tam olması için herhangi bir çaba gösterilmemişti." Arndt'ın anılarından aktaran H.Widmann, *a.g.e.*, s.399.

¹¹² E.İnönü & O.Bahadır, *Türkiye'de Temel Bilimlerde İlk Araştırmacılar*, İstanbul 2007, s.143-44.

¹¹³ Arndt'ın anılarından aktaran H.Widmann, *a.g.e.*, s.399.

(1887-1915) ortaya konan atom numarası kavramı yerine geleneksel atom ağırlığı kavramını kullanmasına dayanarak, Arndt'ın kitaplarında kimyayı biraz geriden izlediğini ve kitaplarında I.Dünya Savaşı öncesinin kimya anlayışını sürdürdüğünü yazmıştır.¹¹⁴ Moseley, atom numarası kavramını İngiliz ordusuna katıldığı 1914 yılında ortaya koymuş ve 1915'te Gelibolu'daki çarpışmalarda hayatını kaybetmiştir.¹¹⁵ Arndt'ın kitabının, onun 1916 yılında verdiği laboratuvar derslerinden oluştuğu düşünülürse, bilim dünyasına yeni gelen ve üstelik İngiliz bir fizikçi tarafından ileri sürülen bu kavramı Arndt'ın kullanmasını beklememek gerekir. Arndt'ın Türkiye'deki eserlerini yazarken yararlandığı veya çevirisini önerdiği kitaplar, onun Breslau'daki hoca veya meslektaşlarının kitapları veya savaş yıllarında Almanya'da kimya eğitiminde kullanılan eserlerdir. Alman kimyagerler ve onların Almanya'da eğitim görmüş Türk yardımcıların dersleri ve kitaplarıyla, Almanya'da verilen kimya eğitimine yakın bir kimya eğitiminin Darülfünun'da verilmeye başladığını düşünüyoruz.

Alman kimyagerler, Darülfünun'da kimya eğitimine başladığında, az sayıda da olsa, Darülfünun'un şube ve mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanmış, kimyanın değişik dallarında kimya kitapları bulunmaktaydı. Örneğin 'Darülfünun-i Osmani Ulum-i Tabiiye Şubesinde' okutulmak üzere, Eczacı ve Dişçi mektepleri anorganik kimya hocalarından Oseb Celalyan'ın (1890-1936) iki ciltlik, yaklaşık 1300 sayfalık *Tahlilat-ı Kimyeviye Dersleri* adlı analitik kimya kitabının basımı 1914 yılında tamamlanmıştı. University College London'da 1893-1898 yılları arasında kimya öğrenimi gören Dr. Mehmed Ziya'nın [Ülken] (1870-1951) *Kimya-yı Uzvi'si* (408 s.) 1913 yılında yayımlanmıştır. Dr. Hadi Faik [Saçlı]'nın (1871-1951) *Kimya-yı Uzvi Dersleri* (1911) ve Eczacı Ahmet Vefik'in Münih [Belediyesi?] Merkez Kimyahanesi'nde bulunduğu sırada, Alman kimyagerlerin elinde görüp çok faydalı bularak, Darülfünun Eczacı Mekteb-i Alisi'nde okutulmak üzere Pegman'dan [Ernst Otto Beckmann (1853-1923)] çevirdiği *praktikum* kitabı *Kimya-yı Tahlili Keyfi Ameliyat Zübdesi* (1911) basılı bir kaç yıl olmuştur. Ahmed Vefik Bey'in ayrıca *Kimya-yı Tahlili* (1911) adlı bir kitabı daha vardır.

Alman kimyagerlerin eğitimde, mevcut Türkçe kimya kitaplarını kullandıklarını gösteren bir işaret yoktur. Kendi öğretim yöntemleri doğrultusunda, Alman kaynaklarına dayanan yeni kitaplar hazırlamışlardır. Zira mevcut ders kitaplarının önemli bir kısmı kitaplar genellikle teorik ders kitapları olduğu gibi kimyasal analiz yöntemlerini konu alanlar ise, genellikle belli okulların (Tıbbiye, Harbiye, Mekteb-i Sanayi vd.) ihtiyacı olan analizler (su,

¹¹⁴ E.Dölen, "Ord.Prof.Dr. Fritz Arndt'ın Türkçe yayımlanmış yapıtları," s.69.

¹¹⁵ M.E.Özel, "Çanakkale'de yatan fizikçi Henry Moseley," *TÜBİTAK Bilim ve Teknik*, Sayı 415, Haziran 2002, s.94-95.

gıda maddesi, içki, sınaî maddeler, kan, üre vb analizi) üzerine odaklanmıştır. Alman usulü, laboratuvar ağırlıklı bir kimya lisans eğitimi için gerekli analiz yöntemlerini sistematik bir şekilde aktaran bir laboratuvar ders kitabı mevcut değildir. Diğer taraftan, mevcut kitapların kaynaklarının çoğu on dokuzuncu yüzyılın Fransız yazarlarına aittir.¹¹⁶ Alman kimyagerlerin kendi bildikleri yönetime göre verecekleri kimya eğitiminde onların Fransız kaynaklarına dayalı kimya kitaplarının kullanmalarını beklememek gerekir.

Alman kimyagerlerin, bilinçli olarak, Fransız kaynaklarına uzak durduklarını görmek de ilgi çekicidir. Fester, bütün kimya enstitülerinin temel ilkesinin öğrencilerin beynine, derslerde ağırlığın uygulamada olduğunu yerleştirmek olduğunu yazmakta ve şöyle devam etmektedir: "Biz uygulamaya dayanan mesleki eğitimi, bilinçli olarak Fransa'dan alınan ve *flegmatik* [ağırkanlı] Doğu toplumlarına çok uygun olan ansiklopedizme karşı geliştirdik. Alman yöntemlerinin kullanımı, özellikle Savaş yıllarında sorunları çözmede çok yardımcı oldu."¹¹⁷

İlk Türkçe sınaî kimya ders kitabı (1917)

Sınaî kimya veya teknik kimya müderrisi Gustav Fester'in yayın faaliyeti iki yönlüdür. Bir taraftan sınaî kimya dersleri¹¹⁸ için kitap hazırlarken, diğer taraftan Türkiye'nin doğal kaynakları ve madenleri üzerine makaleler yayımlamıştır. Fester'in *Darülfünun Tedrisatından Kimya-yı Sınaî Dersleri*¹¹⁹ adlı kitabı, ilk Türkçe sınaî kimya ders kitabı olma özelliğini taşımaktadır. Süzi Osman Bey tarafından Türkçe'ye çevrilen eser, Osmanlı ülkesindeki maden cevherlerinin, hayvansal ve bitkisel ürünlerinin tanıtıldığı bir giriş yazısı ile başlar. Bunu takibeden 10 bölümde su, katı yakıtlar, petrol, aydınlatma ve ısınmada kullanılan çeşitli gazlar, aydınlatma, kok kömürü eldesi, katranın damıtılması, gazlar, nem ve kükürt konu edilmektedir.

¹¹⁶ Bunlar arasında Théophile-Jules Pérouze (1807-1867), Adolphe Wurtz (1817-1884), Edmond Frémy (1814-1894), Pierre Paul Dehérain (1830 1902), Gaston Tissandier (1843-1899), Félix Pisani (1831-1920), Jean Joseph Edmond Langlebert, (1820-1900) gibi Paris'li kimyagerler, Charles Alfred Fleury gibi İstanbul'da kimya dersi veren Fransızlar ve başka Fransız yazarlar da vardır.

¹¹⁷ G.Fester, "Zur Organisation des chemischen Unterrichts in der Türkei," s.63.

¹¹⁸ C.A Fleury'nin Darülfünun-i Sultani'de 1875-76 ders yılında 'Kimya-yı Sınaî' adlı bir ders verdiği bilinmektedir (Sevtap İshakoğlu Kadioğlu, *a.g.e.*, s. 99). Fransız donanması cerrahlarından olan Ch. Alfred Fleury, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'de kimya ve jeoloji dersleri vermiş olup, *Kimya-yı askeri* (1874, 1886), *Kimya-yı uzvi* (1875) adlı kitapları bilinmektedir.

¹¹⁹ G.Fester, *Darülfünun Tedrisatından Kimya-yı Sınaî Dersleri*, çev. Süzi [Osman Bleda], İstanbul, Matbaa-i Amire 1333 (1917), 128 s. İstanbul kütüphanelerinde bu kitabı bulamadık. Tesbit edebildiğimiz tek nüsha Milli Kütüphane'deki (Ankara) nüshadır. Kitabın içinde 29 şekil için açıklama verilmiştir. Bu durum kitabın arkasına şekilleri taşıyan levhaların eklenmiş olabileceğini düşündürmekte ise de incelediğimiz nüshada şekil taşıyan levha mevcut değildi.

Kitabın bizce iki önemli özelliği vardır. Bunlardan birincisi, Fester'in Türkiye'nin toprakaltı zenginliklerine dayalı olarak kurulabilecek kimya sanayilerini incelemeyi tercih etmiş olmasıdır. Diğeri ise, yeri geldiğinde Türkiye'deki doğal doğal kaynaklar, bunların üretim ve ihracatı ve mevcut sanayi hakkında bilgi vermesidir. Örneğin "Su" bölümünde, sanayide suyu tasfiye etmede kullanılan modern yöntemler (ozonification vd.) anlatıldıktan sonra, Terkos, Üsküdar, Kâğıthane sularının kimyasal bileşimi, Göksu'daki su tasfiyehanesi hakkında teknik bilgiler vermektedir. "Mahrukat" (Yakıtlar) bölümünde ise, Osmanlı ülkesindeki muhtelif vilayetlerin kömür ve petrol üretimini ithalat ve ihracat değerlerini veren cetveller vardır. Bu bilgiler, Fester'in Türkçe yayımlara olan ilgisini ve bunlardan önemli ölçüde yararlandığına işaret eder.

Fester'e göre, Türkiye'de kurulacak sanayi, ülkedeki mevcut hammaddeyi işlemeye, daha önce kurulmuş sanayileri geliştirmeye yönelik olmalıdır. Dokumacılık, yağ ile çalışan sanayi (sabunculuk), şeker sanayi, çini ve inşaat malzemeleri sanayi Türkiye'de gelişebilecek sanayilerdir. Osmanlı ülkesi, ihraç ettiği ham maddelerin bir kısmını kendinde alıkoyup, bunlar ile dışarıdan ithal etmekte olduğu sınaî ürünleri ülke içinde imal etmelidir. Ancak enerji kaynakları yeterli miktarda olmadığından, minerallerin bir kısmı gelecekte de hammadde halinde ihrac edilecektir. Fester, petrol sanayi geliştirildiği takdirde, Türkiye'nin dünyanın en zengin petrol memleketi olacağını yazmaktadır. Ancak bunu 1917'de yazmıştır ve Irak halen Osmanlı toprakları içindedir.

Anorganik ve sınaî kimyada görülen tercüme ve yayım faaliyetinin bir benzeri organik kimyada görülmez. Organik kimya profesörü K.Hoesch'e ait bir Türkçe bir ders kitabına rastlamadık. Ancak yardımcısı Ömer Şevket [Öncel] Bey, çeşitli Almanca kaynaklardan derleme ve tercüme yoluyla bir organik kimya laboratuvar uygulamalarını içeren bir kitap yayınlamıştır. *Kimya-yı Uzvi Tatbikatı* adını taşıyan 669 sayfalık bu eserin birinci cildi (1917) alifatik bileşikler, ikinci cildi (1923) aromatik bileşikler ele alır.

Çeviri çalışmalarının özü: Yeni bilimsel terimlerin belirlenmesi

1916-18 arasında Almanca'dan tercüme yoluyla altı kimya kitabının yayımlanması, söz konusu dönemde Almanca kimya terimlerinin Osmanlıca karşılıklarının belirlenmesi konusunda önemli bir çalışmanın varlığına dikkat çekmektedir. Arndt'a göre, bilimsel terimleri doğru kullanmak için Arapça bilmek gerekemekteydi. Fazlı Faik Bey'in iyi Arapça bilgisi sebebiyle, birlikte Arapça'dan çok sayıda kimya terimi türetmişlerdir. Kitaplarda element ve bileşik isimlerinin Osmanlıcaları yanında, Fransızca, Almanca ve bazen de Latince karşılıkları Latin harfleriyle verilmiş ise de bunlar az sayıdadır. Almanca terimleri Arap harfleriyle yazma kolaylığına kaçmak yerine terimlere

Osmanlıca veya Türkçe karşılık bulmak için yoğun bir çaba görülür. Öz Türkçe karşılıkların tercih edilmiş olması dikkat çekicidir. Örneğin 'decantation' için 'aktarma' teriminin kullanılması gibi.¹²⁰

Osmanlıca terimleri belirlemede Arndt ile Fazlı Faik Bey arasındaki işbirliğinin ve fikir alışverişinin, diğer Alman kimyagerler ile yardımcıları arasında da kurulduğu düşünülebilir. Aynı yıllarda, Darülfünun bünyesinde kurulan komisyonlar da, değişik dallarda yeni bilimsel terimleri belirleme çalışmaları yapmaktadır. Fazlı Faik Bey'in, Stock ve Stähler'den yaptığı çevirinin girişindeki açıklamaları, çeviride uygulanan yöntem ve terim belirleme çalışmalarına ışık tutmaktadır.¹²¹

Fazlı Faik Bey, bu çeviride, bazı terimlerin Osmanlıca karşılıklarını ilk defa kullandıklarını, Osmanlıca kimya kitaplarının azlığı sebebiyle teknik terimlerin çevirisinde zorlandıklarını belirttikten sonra, çeviri yaparken önce Almanca terimlerin Fransızcalarını belirlediklerini ve oradan Osmanlıca teknik terimleri geçtiklerini açıklamaktadır. Bu da çevirmenin çok sayıda sözlüğe başvurmasını gerektirmektedir. Türkiye'de o tarihe kadar yayımlanan bilimsel ve teknik kitaplar, Fransızca'dan veya başka dillerdeki eserlerin Fransızca çevirilerinden aktarıldığından, Osmanlıca karşılıkları olmayan terimleri üretmek için Darülfünun bünyesinde kurulan komisyonlar, Fransızca sözlükleri temel almakta ve Fransızca terimlerin Türkçe karşılıklarını belirlemeye çalışmaktadır. Fazlı Faik, bu komisyonların, yalnızca Fransızca değil, değişik dilleri bilen üyelerden oluşturulmasını ve Fransızca yanında Almanca ve İngilizce dillerindeki terimleri tercüme ederek, düzenlenecek sözlüklere bunları da eklemelerini önermektedir. Ayrıca, mevcut komisyonlara, üyeleri değişik diller bilen bir *istilahat-ı kimyeviye şubesi*'nin eklenmesini istemektedir. Burada açıkça ifade edilmese de 'değişik diller' ile kastedilen Almanca olmalıdır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman ve Türk kimyagerlerin Arapça'yı esas alarak giriştikleri terim türetme çalışması, on dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren kimyager Derviş Paşa ve Dr. Kırımlı Aziz'in kimyasal bileşikler adlandırma çalışmasının¹²² son safhası olarak nitelendirilebilir. Türetilen terimlerin ömrü fazla uzun olmamıştır. Harf devrimi sonrasında, dili Türkçeleştirme çalışmaları çerçevesinde yerlerine Türkçe veya Batı dillerinden uyarlanan terimler önerilmiştir.¹²³

¹²⁰ F.Arndt, *Muhtasar tatbikat-ı kimyeviye*, s.23.

¹²¹ A.E.Stock & Arthur Strahler, *Tahlil-i Mikdari Tatbikatı*, s.3-4.

¹²² F.Günergun, "Chemical nomenclature in nineteenth century Turkey," *Traduire, Transposer, Naturaliser*, Eds. P.Crozet & A.Horiuchi, L'Harmattan, Paris-Budapest-Torino, 2004, s. 200-235; "Ondokuzuncu yüzyıl Türkiye'sinde kimyada adlandırma," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.V, sayı 1, 2003, s.1-31.

¹²³ Bazı örnekler: Uzvi=organik; zerre=molekül; hamızat-ı şahmiye=yağ asitleri, rüsup=çökelek, azotiyet-i fidda=gümüş nitrat. Bkz. T.C. Maarif Vekilliği (Yay.), *İlk ve Orta Öğretim Kimya Terimleri. Birleşik*

Alman kimyagerlerin Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanan makaleleri

Darülfünun Fünun Fakültesi 1916 yılı Nisan ayından itibaren *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası* (DFFM) adını taşıyan bir dergi yayımlamaya başlar. İki ayda bir yayınlanan bu dergi, yaklaşık bir sene yaşayabilmiş olsa da, "Tabiiyat Kısmı" içinde yayınlanan 47 makalenin 22'si kimya ile ilgilidir. Bu makalelerin 6'sı Alman öğretim üyeleri, 16'sı bunların Türk yardımcıları tarafından yayınlanmıştır. Kimya konusundaki makalelerin yüksek sayısı ve Alman/Türk yazar oranı dikkat çekicidir.¹²⁴ Ancak Alman kimyagerlerin makaleleri araştırma makaleleri değildir. Fester, Türk müderris muavinlerinin araştırma yapmadıklarını ifade ederken,¹²⁵ Schmidt de, Almanların ilmi araştırma yapmadıklarını da açıkça söylemektedir.¹²⁶ Ancak enstitü başkanları, kimya veya yerbilimlerinde, savaşın sebep olduğu ekonomik sıkıntılar nedeniyle kendilerine maddi getirisi olan araştırmalarla ilgilendiklerine dikkat çekilmiştir.¹²⁷ Hoesch, ileriki sayfalarda görüleceği gibi, keton sentezi üzerindeki çalışmalarını kısmen sürdürmüştür.

Hoesch dergiye polimorfi ve izomorfi hakkında,¹²⁸ Arndt ise dergiye kristalleri ve kompleks bileşikler tanıtan birer yazı ile katkıda bulunmuştur. Arndt'ın makalesi, Paul Pfeifer'in (1875-1951) *Zeitschrift für anorganische und allgemeine Chemie* dergisinde (c.92, s.376-80, 1915) yayınlanan "Die Kristalle als Molekülverbindungen" başlıklı makalesinin genişletilmiş şeklidir.¹²⁹ Arndt, makalesinin girişinde, Pfeiffer'in bu "küçük" makalesinin en yeni incelemelerin ışığında kompleks bileşikler (*muğlak ittihad*) konusundaki bilgileri aktardığını, bu bilgilerin "gerek billûratın tabiatını ve gerek kimyanın bir sürü malûm tezahüratını basit ve pek ziyade calib-i dikkat bir surette" açıklamak için ele alınacağını belirtmektedir. Makalede özellikle elektrovalens kavramı, iyonik bağlar, iyonik kristallerin yapısı ve koordinasyon bileşikleri üzerinde durulmuştur. Alfred Werner'den söz edilerek $Fe(CN)_2 + 4KCN$ biçiminde

Cisimlerin Umumi Adlanma Yolları. Türkçe-Osmanlıca, Osmanlıca-Türkçe, Fransızca-Türkçe. Maarif Matbaası, İstanbul 1939.

¹²⁴ F.Günergun, "Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları I*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995, s.287-288.

¹²⁵ G.Fester, "Zur Organisation des chemischen Unterrichts in der Türkei," s.63.

¹²⁶ F.Schmidt, *a.g.rapor*, s. 228.

¹²⁷ K.Kreiser, "Im dienste is der Fes...", s.25.

¹²⁸ K.Hoesch, "Polimorfi ve izomorfi," *DFFM* (Tabiiyat Kısmı), Sene 1, Sayı 1, Nisan 1332 (1916), s.54-60.

¹²⁹ F.Arndt, "Billurat ve Muğlak İttihadları," *DFFM* (Tabiiyat Kısmı), Sene 1, Sayı 1, Nisan 1332 (1916), s. 41-48. F.Günergun, "Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933)," s.300.

gösterilen potasyum heksasiyanoferrat kompleksinin ve Cu_2Cl_2 gibi moleküler maddelerin kristal yapıları açıklanmaya çalışılmıştır.¹³⁰

Fester'in dergide dört makalesi yer almaktadır. Bunlardan birincisi sınaî boyalar ile ilgilidir.¹³¹ Yazar, Türkiye'de halen bol miktarda doğal boyar madde kullanıldığını, dış ülkelerden de doğal boyaların ithal edildiğini kaydederek Türkiye'nin sınaî boyalara geçmesinin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Fester'in diğer iki makalesi azotla ilgilidir. Bunlardan birincisi, azot gazının öneminden, kullanım alanlarından ve azot bileşiklerinin eldesinden bahseder.¹³² Diğeri ise bitkilerin azot ihtiyacını, havanın azotundan azotlu gübre üretimini, harp sanayinin azot sanayinin gelişmesindeki rolünü ele alır; azot oksitleri ve amonyak elde etme yöntemlerini özetler.¹³³

Fester'in sonuncu makalesi, Osmanlı sanayileşmesinin geleceğiyle ilgili düşüncelerini içerir.¹³⁴ Fester, 1329 (1911) yılı ihracat ve ithalat istatistiklerini kullanarak maddelerin (örneğin yün) ham olarak ihracatından elde edilen gelir ile, bunlar mamul madde (yün ipliği, kumaş vs.) olarak ithal edildiğinde ödenen miktarlar karşılaştırmıştır. Bu istatistikleri, ülkenin doğal kaynakları ve diğer faktörler ile birleştirerek, Türkiye'de gelecekte kurulabilecek sanayi dallarını belirlemeye çalışır. Temel görüşü, ülkenin doğal kaynaklarını, tarım ve hayvancılık ürünlerini işlenmiş olarak yurt dışına göndermeyi sağlayacak sanayilerin kurulması doğrultusundadır.

Örnek olarak, yün ve ipek, hammadde olarak değil fakat işlenmiş olarak ihrac edilmeli, yün ve ipek dokumacılığı geliştirilmelidir. Pamuktaki yerli üretim ihtiyacı karşılanmadığından, pamuk üretimine daha çok önem vermelidir. Böylelikle pamuk ipliği dokumacılığı ve boyama sanayi gelişebilir. Arpayı değerlendirmek için bira fabrikaları kurulabilir. Mısır ve üzümünden ispirto elde edilip, alkol ithalatı düşürülmelidir. Tabaklamada kullanılan palamut, mazi gibi hammaddelerin özleri hazırlanarak ihrac edilmelidir. Türkiye'de geleceği en parlak sanayiler dokuma (yünlü, ipekli, pamuklu), zeytinyağı, sabun, debbağat, şeker, inşaat (kereste, çimento, tuğla, kireç), çinicilik, kömür ve petrol ürünleri sanayileridir. Çinicilikte, Alman porselen fabrikalarında olduğu gibi sanatçı – bilim adamı işbirliği kurulmalıdır. Parfüm sanayii için hammaddenin bir kısmı (gül yağı, geranium yağı [tırır yağı = pelargonium yağı]) Anadolu'da mevcuttur. Diğer kısmı da ileride yetiştirilecek olur ise ileride Fransız parfümcülüğü ile

¹³⁰ Arndt'ın makalesinin içeriğiyle ilgili bu açıklamaları veren Prof.Dr. E.Dölen'e teşekkür ederim.

¹³¹ G.Fester, "Tabii ve sınaî mevad-ı mülevvene," *DFFM* (Tabiiyat Kısmı), Sene 1, Sayı 1, Nisan 1332(1916), s.49-53.

¹³² G.Fester, "Azot Meselesi," *DFFM* (Tabiiyat Kısmı), Sene 1, Sayı 2, Haziran 1332(1916), s.123-128.

¹³³ G.Fester, "Azot Meselesi," *DFFM* (Tabiiyat Kısmı), Sene 1, Sayı 3, Ağustos 1332(1916), s.204-208.

¹³⁴ G.Fester, "Türkiye'de sanayiinin inkişaf-ı müstakbeli," *DFFM* (Tabiiyat Kısmı), Sene 2, Sayı 5, Kanun Evvel 1333(1917), s.358-366.

rekabet edebilir. Metal ve kimya sanayii gelişmemiş olduğundan metaller, gelecekte de ham olarak Avrupa'ya gönderilecektir. Kâğıt, cam ve kibrit fabrikaları, gümrük koruması olmadığından yabancılarla rekabet edememektedir. Fester, geleceğin sanayi merkezleri olarak İstanbul, İzmir, Adana, Mersin ve Bursa'yı teklif eder. Bunun sebebi, bu şehirlerde fazla sayıda olan esnafı üretici kılmaktır. Nihayet, Türkiye'nin sanayi memleketi haline getirilmesinin bir dereceye kadar kabil olduğunu, bunun için yabancı sermayeye ihtiyaç bulunduğunu belirtmektedir.

G.Fester'in İstanbul'da iken tercüme ve derleme yoluyla hazırladığı ve 1918'de Almanya'da basılan bir yayını daha vardır. *Die Türkische Bergbaustatistik*¹³⁵ başlıklı bu yayını, 1902-1912 yıllarına ait Osmanlı maden istatistiklerinden oluşan seksen sayfalık bu kitapçıktır. Kitabın temel kaynağı, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik Dairesi tarafından yayımlanan maden istatistikleridir.¹³⁶ Zaten kitabın alt başlığında 'Dr.Gustav Fester tarafından tercüme edilmiş ve düzenlenmiştir' ifadesi yer almaktadır. Kitap, 'Türk-Alman Ekonomik Sorunları Kurumu'nun (Zentralgeschäftsstelle für deutsch-türkische Wirtschaftsfragen) dördüncü yayınıdır. Bu kurumun ilk üç yayını, "Türk-Alman ekonomik ilişkileri", "Türk gümrük kuralları elkitabı" ve "Türk ekonomisi ile ilgili kanunlar" dır.

Fester'in kitabının başında, padişah fermanıyla imtiyazı verilmiş madenlerin vilayetlere göre alfabetik dökümü yer almaktadır. Bu madenlerin üretim ve dışsatım miktarları tablolar halinde verilmiştir. Diğer altı tabloda ise taşocakları, tuzlar, devlete ait ve özel madenler listelenmiştir. Kömür, zımpara taşı, boraks, lületaşı, krom, çinko, kurşun, gümüş ve bakır bunun yanında antimon cıva kükürt ve arsenik, mangan, demir, linyit madenleriyle ilgili istatistikler verilmekle birlikte, fosfat ve petrol ile ilgili üretim bilgilerine yayında yer verilmemiştir.¹³⁷

¹³⁵ *Die türkische Bergbaustatistik 1318 bis 1327 (14. März 1902 bis 13. März 1912)*. Übersetzt und bearbeitet von Dr. Gustav Fester, Professor an der Universität Stambul. Verlag Kiepenheuer, Weimar 1918, 80 Seiten. Bu yayının kapak sayfası ve örnek sayfalar için bkz. E. Dölen, "I.Dünya Savaşı sırasında..." s.240-241.

¹³⁶ Bu istatistiklerden bazıları için bkz. *1323 Senesi Maadin İstatistiki. Birinci Sene*. İstanbul, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik İdaresi Neşriyatı, 1325/1909, 254 s; *1323 ve 1324 Senesi Maadin İstatistiki. 1. Sene*. İstanbul, 1909; *1323 ve 1324 Senesi Maadin İstatistiki. 2. Sene*. İstanbul, 1326/1910, 112 s.; *1324 Senesi Maadin İstatistiki. İkinci Sene*. Cild 1, Sıra 2. İstanbul, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik İdaresi Neşriyatı, 1910; *Memâlik-i Osmaniyenin 1325-26-27 Senelerine Mahsus Maadin İstatistiğidir*. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti Neşriyatı, İstanbul 1330 /1914, 297 s.

¹³⁷ İmzasız tanıtım yazısı için bkz. "Die türkische Bergbaustatistik", *Der Tropenpflanzer - Zeitschrift für Tropische Landwirtschaft* (Organ des Kolonial-Wirtschaftlichen Komitees, Wirtschaftlicher Ausschuss der Deutschen Kolonialgesellschaft, Berlin), vol. XXI, Juni 1918, Nr.6, s.190. Bu tanıtım yazısına göre, kitaptaki istatistik verileri, Anadolu'daki Türk madenciliklerinin ne kadar geri kaldığını, ancak yeterli kapitale sahip şirketlerin elinde bu madenlerin büyük imkânlar sağlayacağını göstermektedir.

Fester'i, 1918'de *Die Türkische Bergbaustatistik*'i yani Osmanlı maden istatistiklerini Almanca olarak yayımlamaya yönelten sebeplerden birisi, Alman özel sektörünü Osmanlı topraklarına yatırım yapmaya yöneltmek ve bunun için Alman yatırımcıların gerek duyacakları verileri sağlamaktır. Diğer bir sebep ise, Doğu ile olan ekonomik ilişkiler çerçevesinde Almanya'da yapılan yayınların önemli miktarda yanlış içermesidir. Bu kitaplardan birisi F.Frech, A.Hänig ve A.Sack tarafından 1916'da Berlin'de yayımlanan *Die Grundlagen türkischer Wirtschaftsverjüngung* adlı eserdir. Fester, Türkiye'nin iktisadi hayatını ele alan ve bazı istatistik bilgiler içeren bu kitabı, Fransızca ikincil kaynaklara dayalı olduğu ve Osmanlı kaynaklarını kullanmadığı için eleştirmekte ve gördüğü hataların bir kısmına dikkati çekmektedir. Bu yanlışları önlemek için, Osmanlı Devleti tarafından yayımlanan ve imparatorluğun iktisadi durumu hakkında bilgi içeren yazıların Almanya'da okumakta olan Türk öğrencilere tercüme ettirilmesini önermektedir. Böylelikle, bu gençler de Türk-Alman iktisadi ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunabileceklerdir.¹³⁸ Adı geçen kitabın yayınından iki sene sonra, Fester *Türkische Bergbaustatistik*'i yayımlar. Bu kitap hakkında F.Hoffmann tarafından yazılan bir tanıtma yazısında, Fester'in kitabının Osmanlı ülkesi için orijinal kaynaklara dayalı güvenilir istatistik bilgileri içerdiği özellikle vurgulanmaktadır.¹³⁹

Kurt Hoesch'ün Türkiye'de bulunduğu dönemde Türkiye'de yapılmış tek bir yayını belirleyebildik. Bu da *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası*'nda "Polimorfi ve izomorfi" başlığı ile yayımladığı (*DFFM (Tabiiyat Kısmı)*, I, 1, Nisan 1916, s.54-60) kısa makaledir. Yardımcısı Ömer Şevket'in tercüme ettiği ders kitabına ne ölçüde katkıda bulunduğunu bilmiyoruz. Ders vermenin dışında, Almanya'da başladığı bilimsel araştırmalarına devam ettiği ve bazı deneysel araştırmalar yaptığı anlaşılmalıdır.¹⁴⁰

"Görev açısından hızlı başarı beklenmemelidir. Başarı, enstitülerin etkin çalışması ve donanımlı olmasına bağlıdır. Donanımın temini, devlet demir yollarının bugünlerde özellikle askeriye tarafından yoğun kullanıldığı için, mümkün değildir. Ancak ben bir takım imkânlar bularak bir miktar bilimsel

¹³⁸ *Die Grundlagen türkischer Wirtschaftsverjüngung* adlı kitap hakkında G.Fester'in İstanbul'dan yazdığı tanıtma-eleştiri yazısı için bkz. *Weltwirtschaftliches Archiv*, Bd.10, Heft 1, 1917, s.82-84. Fester, Türkiye'de iken, Almanya'da yayımlanan ve Türkiye'nin ve Ortadoğu'nun ekonomisini, sanayini ve doğal zenginliklerini konu alan çalışmalar hakkında yayımladığı tanıtma yazılarını Almanya'ya döndükten sonra da sürdürmüştür. Bkz. W.Schweer, *Die türkisch-persischen Erdölvorkommen*, Hamburg 1919 (*WA*, Bd.15, Heft 3, s.406-08, 1920); W.Rechlin, *Syriens Stellung in der Weltwirtschaft*, Greifswald 1920 (*WA*, Bd.17, Heft 2, 1922, s.505-06); G.Hertl'in "R.Stern, G.Hertl ve E. Schultze, *Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei*, Berlin 1918" içinde yayımlanan "Die Industrialisierung der Türkei" başlıklı makalesine yazılan tanıtma yazısı (*WA*, Bd.14, Heft 4, 1919, s.662-665).

¹³⁹ F.Hoffmann'ın *Türkische Bergbaustatistik* hakkında yazdığı tanıtma için bkz. *Weltwirtschaftliches Archiv*, Bd.14, Heft 4, 15 Mai 1919, s.657.

¹⁴⁰ K.Hoesch'ün E.Fischer'e yazdığı 30 Aralık 1916 tarihli mektup.

çalışma yapmaktayım. Keton sentezine ait bir takım belgeleri elde ettim... Bu çalışma şartları, bizim üniversitemizde geçen asrın başında hüküm süren şartları hatırlatıyor. Fakat zamanla insan görüyor ki, bu mütevazı şartlarda dahi, etkin çalışma imkânı doğuyor ve önyargılarımıza rağmen bilimsel çalışma şartları ortaya çıkıyor.”

1917 yılı başında Fischer'e yazdığı mektubunda, *Morus tinctoria*'dan elde edilen bir doğal boyar madde olan Maclurin'i ve ayrıca Vanillin-phloroglucin etkimesiyle oluşan bir diğer boyar maddeyi sentetik olarak hazırladığını,¹⁴¹ Berlin'den analiz sonuçlarının ve Almanya'dan siyanoasetik asitin (keton sentezinde kullanılan nitril grubunu içeren asit) gelmesini beklediğini yazmaktadır. Ancak araştırma konusunu belirlemede kararsızdır ve düşüncelerini Fischer'e –belki de önerilerini almak için – yazmıştır:

“Sistematik çalışarak keton sentezini bütün fenol ve nitriller ile mi denemeli -- ki bunlardan birçoğunun başka yollardan elde edilme olasılığı vardır – yoksa araştırmayı yalnızca doğada bulunan maddelere veya bunların sentetik olarak elde edilmemiş olanlarına mı yöneltmeli?”¹⁴²

Houben - Hoesch reaksiyonu ve tartışmalar

Hoesch, İstanbul'da bulunduğu süre içinde, bazı deneysel çalışmalar yaparak 1915'te yayımladığı keton sentezini geliştirmeye çalışmıştır.¹⁴³ Ayrıca, Arndt, Hoesch'ün keton sentezinin Ludwig Gattermann'ın (1860-1920) 1907'de gerçekleştirdiği aldehit sentezinin bir uygulamasından başka bir şey olmadığı görüşündedir. Arndt'ın bu görüşü bir anlamda doğrudur. Gatterman, bir arilhidrokarbonu (örneğin bir fenolü) nitril grubu içeren bir organik bileşik olan siyanür asidi (HCN) ile katalizatörlerin (HCl ve AlCl₃) varlığında etkimeye sokarak, aldehit grubu içeren bir arilhidrokarbon (arilaldehit) elde etmiştir. Hoesch de, aynı şekilde, bir arilhidrokarbonu (bir fenolü) nitril grubu içeren bir organik bileşik (RCN) ve aynı katalizatörler (HCl ve AlCl₃) karşısında etkimeye sokarak arilhidrokarbona bir keton grubu bağlamış, yani bir arilketon elde etmiştir.¹⁴⁴ Hoesch'ün 1915'te yayımladığı keton sentezi, aynı yıllarda Joseph Houben tarafından da gerçekleştirildiği için Houben-Hoesch sentezi olarak tanınmaktadır.

¹⁴¹ Hoesch bu çalışmasını Almanya'da yayımlamıştır: Kurt Hoesch, Thadäus v.Zarzecki, “Eine neue Synthese aromatischer Ketone. II. Künstliche Darstellung des Maclurins und ihm verwandter Ketone,” *Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft*, vol.50, sayı 1, 1917, s.462-68

¹⁴² K.Hoesch'ün E.Fischer'e yazdığı 15 Ocak 1917 tarihli mektup.

¹⁴³ E.Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, c.II, İstanbul 2009 (baskıda).

¹⁴⁴ Gatterman ve Hoesch sentez reaksiyonlarının denklemlerini karşılaştırmak için bkz: <http://www.springerlink.com/content/h1895583v5266g10/fulltext.pdf?page=1> (Hoesch reaksiyonu, *Chemische Berichte*'den) <http://www.jergym.hiedu.cz/~canovm/mechanic/pravidl2/hoe/h.htm> (Houben-Hoesch Reaksiyonu) <http://www.chempensoftware.com/reactions/RXN076.htm> (Gatterman aldehid sentezi)

Birinci Dünya Savaşı'nda yaralanan ve ancak 1917'de hastaneden çıkabilen Houben, o yıl İstanbul'da bulunan Hoesch'e gönderdiği ilk mektubunda onun keton sentezi konusundaki yayını¹⁴⁵ yeni gördüğünü ve nitrillerin kondensasyonu meselesi konusunda kendisine bilgi vermiş olmasına rağmen, 1915'teki makalede keton sentezini tek başına yayımlamasının haksızlık olduğunu yazmıştır.¹⁴⁶ Hoesch'ün cevabı ise, ne kendisinin ne de E. Fischer'in Houben'in deneylerinden haberdar olmadığı şeklindedir.¹⁴⁷ J.Houben, bunun üzerine Hoesch'e ile 1914 ilkbaharında ve yaz ayları başında yaptığı ve keton sentezi üzerinde konuştukları görüşmeleri ayrıntılı olarak anlatmıştır.¹⁴⁸ Hoesch'ün bu uzun mektuba cevabı çok kısa olmuş ve Houben'in mektubunda sözünü ettiği görüşmelerin çoğunun gerçekleşmediğini, gerçekleşenlerin ise başka şekilde yapıldığını ve Houben'in arzu ve taleplerinin asılsız olduğunu ileri sürmüştür. Hoesch, Houben ile mektuplaşması konusunda E.Fischer'e bilgi vermiş, ve mektubunda Houben'in davranışını “patolojik bir davranış olarak yorumlamıştır.”¹⁴⁹

Alman kimyagerlerin İstanbul'dan ayrılışı ve sonraki yılları

Osmanlı Hükümeti'nin İtilaf Devletleriyle Mondros Mütarekesi'ni (30 Ekim 1918) imzalamasının ardından, Türkiye'de bulunan Alman öğretim elemanlarının sözleşmeleri feshedilmiştir. Uzun süren çabalardan sonra tazminat ve yol paralarını alabilen öğretim elemanları, İstanbul'daki Alman kolonisi ve Anadolu'dan gelen Almanlarla birlikte Aralık 1918'de gemiyle İstanbul'dan ayrılmışlardır.¹⁵⁰

Üç Alman kimyager ise, Türkiye'yi farklı tarihlerde terk etmişlerdir. İstanbul'dan en erken ayrılan, akciğer tüberkülozuna yakalanan K.Hoesch olmuştur. Dr. Süleyman Numan Paşa (1869-1925) ve Alman Hastanesi başhekimisi Dr.med. Karl F.W.Schliep (1872-1960) tarafından verilen hastalık raporu ile 23 Kasım 1917'de Maarif Nezareti'ne başvuran Hoesch, hastalığını İsviçre dağlarında tedavi ettirmek için 15 Mart 1918 tarihine kadar izinli

¹⁴⁵ Kurt Hoesch, “Eine neue Synthese aromatischer Ketone. I. Darstellung einiger Phenol-ketone,” *Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft*, Vol. 48, Issue 1, Januar-Juni 1915, pp.1122-1133.

¹⁴⁶ J.Houben'in K.Hoesch'e yazdığı 8 Nisan 1917 tarihli mektup.

¹⁴⁷ K.Hoesch'ün J.Houben'e yazdığı 16 Nisan 1917 tarihli mektup.

¹⁴⁸ J.Houben'in K.Hoesch'e yazdığı 20 Mayıs 1917 tarihli mektup.

¹⁴⁹ K.Hoesch'ün J.Houben'e ve E. Fischer'e yazdığı 31 Mayıs 1917 tarihli mektuplar.

¹⁵⁰ F.Schmidt, *a.g.rapor*, s. 231-231.

sayılmasını istemiştir. Tedavi için Davos'taki Sanatorium Schatzalp'e giden Hoesch bir daha Türkiye'ye dönmemiştir.¹⁵¹

İsviçre'deki tedavi neticesinde akciğeri düzelmiş olmakla birlikte, Hoesch artık laboratuvar çalışmasında bulunamayacaktır.¹⁵² Doktorların tavsiyesine uyarak 1918-19 kışını da dağlarda geçirir. Bu suretle, İttihat ve Terakki iktidarının yıkıldığı, İtilaf devletleriyle Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı ve yeni kabinenin Maarif Nazırı Rıza Tevfik'in (Bölükbaşı, 1869-1949) İtilaf devletlerinin isteği doğrultusunda Alman öğretim üyeleriyle yapılmış olan sözleşmelerin feshedildiğini açıkladığı tarihte (2 Kasım 1918) İstanbul'da değildir. İsviçre'den yazdığı mektupta 'Doğu misyonunun acıklı bir şekilde son bulmasından üzüntü duymakla beraber, İstanbul'daki faaliyetinin hatırasının kendisi için değerli' olduğunu yazacaktır.¹⁵³ Hoesch sonraki yıllarda, "bilimde ilerlemem ve edebi eğilimim sizin etkiniz sayesinde olmuştur" dediği hocası E.Fischer'in önerisi üzerine yazarlığa başlamış, *Geschichte der organischen Chemie* adlı kitaba katkıda bulunmuş, ayrıca E.Fischer'in biyografisini yazmıştır.¹⁵⁴ 1922 yılından, öldüğü 1932 yılına kadar, Fransa sınırı yakınındaki Kreuzau'da büyükbabası tarafından kurulan, babası kimyager Karl Emil Hoesch (1835-1899) tarafından yönetilen Gebrüder Hoesch Feinpapierfabrik'in yönetimini üstlenmiştir.¹⁵⁵

1918 yılı yaz tatilinde Almanya'ya giden Arndt, 1918 sonbaharında İstanbul'a tekrar gelmiş¹⁵⁶ ve Mütareke'nin imzalanmasını izleyen günlerde sözleşmesinin feshiyle birlikte Almanya'ya geri dönmüştür. Atatürk Üniversite Reformu'nda 1934 yılında İstanbul Üniversitesi'ne gelene kadar Breslau Üniversitesi'nde kürsü başkanı olarak kimya profesörlüğü yapmıştır. 1934-55 arasında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Umumi Kimya Enstitüsü'nün direktörlüğünü yapmış, ders vermiş, laboratuvardaki araştırma ve öğretimi

¹⁵¹ K.Hoesch'ün Maarif Nezareti'ne yazdığı 24 Teşrin-i sani 1333 (24 Kasım 1917) tarihli izin dilekçesi ve ekindeki Dr. Süleyman Numan Paşa ve Dr.med. Karl F.W.Schleip imzalı hastalık raporu. Dr.Şeref Etker Koleksiyonu.

¹⁵² K.Hoesch'ün E. Fischer'e Curhaus Davos'tan yazdığı 3 Mayıs 1918 tarihli mektup.

¹⁵³ K.Hoesch'ün E. Fischer'e Davos'tan yazdığı 3 Ocak 1919 tarihli mektup.

¹⁵⁴ K.Hoesch, *Emil Fischer, sein Leben und sein Werk*, Deutschen Chemischen Gesellschaft, Verlag Chemie GmbH, Berlin 1921. Arndt anılarında, bu biyografinin Emil Fischer'in değerini iyi bir biçimde aksettirdiğini ancak aynı zamanda yazarının [K.Hoesch] kişiliği hakkında bazı hoş gitmeyecek ipuçları da verdiğini belirtmektedir. E.Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, c.II, İstanbul 2009 (baskıda).

¹⁵⁵ 1925'de annesinin ölümünden sonra fabrikanın tamamı kendisine devrolunmuştur. Kızı Annemarie (1915-1925) genç yaşta vefat etmiş, Rusya'da kaybolan mühendis oğlu Walter Eduard Kurt'tan (doğ.1917) 1945 sonrasında haber alınmamıştır. Kurt Hoesch'ün ölümünden sonra fabrikası, eşi tarafından bir İsviçre firmasına satılmıştır (*Deutsches Geschlechterbuch*, Band 123 Zweiter Eifelband, pp. 168-169).

¹⁵⁶ Arndt, 1918 güzünde Darülfünun Konferans Salonu'nda "eter dalgaları – yani ışık dalgaları ve diğer elektrik dalgaları ile ilgili klasik teori" hakkında bir konferans vermiştir. Bkz. E.Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, c.II, İstanbul 2009 (baskıda).

yönetmiş, Türkçe kimya terminolojisinin kurulmasına katkıda bulunmuştur. 1955'te Alman Hükümeti'nin verdiği hak üzerine emekli olarak Almanya'ya dönmüş ve 1960 yılındaki vefatına kadar Hamburg'da yaşamıştır.¹⁵⁷

1917-1918 ders yılı sonunda Almanya'ya giden Fester, Türkiye'ye dönmemiştir. 1918 – 1924 yılları arasında Frankfurt Üniversitesi'nde öğretim üyeliği ve Alman Ekonomi Bakanlığı için danışmanlık yapmıştır. Bu arada kimya tekniğinin gelişim tarihi ile ilgili kitabını yayımlamıştır.¹⁵⁸ Fester, 1924 yılında Santa Fe'deki Universidad Nacional del Litoral içindeki Kimya Mühendisliği Fakültesi'ni kurmak için Arjantin'e gitmiştir. 6 Ekim 1963 yılındaki vefatına kadar 40 yıl Arjantin'de yaşamış ve çalışmıştır. 1931-1941 yılları arasında Parana'daki Instituto Nacional del Profesorado Secundario'da ders vermiş ve Arjantin Atomik Enerjisi Komisyonu'nun Uranyum Teknolojisi Laboratuvarını yönetmiştir. Arjantin'de, jeokimya, organik kimya ve bilim tarihi konusundaki çalışmalarıyla saygı duyulan bir bilim adamı olmuştur. Fester özellikle doğal ürünlerin kimyası, uçucu yağlar ve Talyum, Vanadyum ve Uranyumun jeokimyası konusundaki çalışmalarıyla tanınmıştır. Kuzey Arjantin'e has bitkilerden yüzlerce uçucu yağın eldesini ve tanımını gerçekleştirmiştir. Naneye kokusunu veren başlıca kimyasal bileşikler ilk elde eden Fester'dir.¹⁵⁹

Şili, Kuzey Arjantin ve Peru'da yerliler tarafından kullanılan ve bitkilerden ve köklerinden elde edilen boyaların kimyasını incelemiştir. Çeşitli hayvanların ve böceklerin salgılarını (örneğin Güney Amerika timsahının tükürüğü) incelemiştir. Fester bütün keşiflerini gaz kromatografisinin genellikle kullanılmadığı dönemde yapmıştır. Jeokimya çalışmalarında, Arjantin'in Vanadyum içeren ziftli cevherlerini incelemiş, Vanadyum ve Uranyumun ayrılması ve ekstraksiyonu tekniklerini geliştirmiştir. Kimya mühendisliği eğitiminde kullanılmak üzere ders kitapları yazmıştır. En önemli yayınları arasında, *Die Hydrometallurgie des Urans* (Uranyumun Hidrometalürjisi, Stuttgart 1956), öğrencileriyle hazırladığı *Aceites Esenciales de la República Argentina (Arjantin Cumhuriyeti'nin Uçucu Yağları, Córdoba-Argentina 1961)* ve *Neuere Verfahren der Uranindustrie* (Uranyum Endüstrisinde Modern Yöntemler, Stuttgart 1962) olup, Arjantin ve başka ülkelerden çok sayıda bilimsel ödül almıştır. Bu çalışmalarıyla, Arjantin'de doğal ürünler üzerinde çalışan en önde gelen kimyager olarak tanınmıştır.¹⁶⁰ 1940'lı ve 50'li yıllarda

¹⁵⁷ Sevtap İshakoğlu Kadioğlu, *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)*, s.184-189.

¹⁵⁸ G.Fester, *Die Entwicklung der chemischen Technik bis zu den Anfängen der Grossindustrie. Ein technologisch-historischer Versuch*. Berlin 1923, VIII, 225 s. Tıpkıbasım Sändig Reprint Verlag,1969. Tanıtma yazısı için bkz. *Die Naturwissenschaften*, Bd.12, Heft 11, 1924.

¹⁵⁹ L.G.Ionescu, R.A. Yunes, J.A. Schufle, a.g.m., s.32-35.

¹⁶⁰ gös. yer.

Archeion ve *Isis* dergilerinde Güney Amerika'nın boyar maddeleri hakkında makaleler yayımlanmıştır. And dağlarının bilimsel incelemesine yönelik gezi ve yayımlar yapmıştır.

Alman kimyagerlerin 1918 sonunda Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmaları üzerine Arndt'ın anorganik kimya derslerini Müderris Ligor Bey (Taranakidis, 1875-1956), Hoesch'ün organik kimya derslerini Berlin'de çalışmış olan Ömer Şevket (Öncel), Fester'in sınıai kimya dersleri ise, Viyana'da ihtisasını yapmış olan kimya-yı hayati (biyokimya) müderrisi Dr.Cevat Mazhar (1873-1934), tahlilat-ı sınaie adı ile açılan dersi İsviçre'de öğrenim görmüş olan Nazmi Asaf Bey üstlenmiştir.¹⁶¹ Cevat Mazhar, Fester'in sınıai kimya ders kitabı (182 s.), biyokimya konularına ağırlık vererek ve çok sayıda şekil ekleyerek genişletmiş (562 s.) ve Harf Devrimi'nden bir sene önce yayımlamıştır.¹⁶²

“Kitabın ilk forması Harb-i Umumi'nin ibtidalarında, selefim Profesör Fester tarafından yazılmış ve o zaman Matbaa-i Amire'de tab olunmuş idi. Dört sene evvel kitabın ikmalini deruhte etdiğim zaman, mezkur formada muharrer olan istatistikleri tebdile imkan bulamadığımdan aynen ibka etmeğe mecbur oldum. O zamandan beru Osmanlı memleketleri dağılmış ve yeni bir Türkiye meydana çıkmış olduğundan, inşallah kitabın gelecek tabında hem harfleri hem de istatistikleri tebdil ederek yeni hurufat, yeni istatistik ve yeni fikirler ile neşre muvaffak oluruz.” [s. 562]

Nazmi Asaf Bey de, 1925-28 yılları arasında sınıai kimya ders ve uygulama kitapları yayımlamıştır. Böylece, Darülfünun'da sınıai kimya eğitimi, Fester'in koyduğu esaslar üzerine ve biraz da biyokimya bilgileriyle geliştirilmiş olarak 1933 reformuna kadar sürdürülmüştür.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, F.Arndt ve G.Fester'in öncülüğünde ve Türk yardımcılarının katkılarıyla, Türkiye'de ilk defa üniversite düzeyinde kimya öğretimini gerçekleştirmek için Avrupa standartlarında laboratuvarlar kurulmuş ve ilk defa “kimyager” ve “sınaî kimyager” yetiştirilecek bir kimya lisans programı başlatılmıştır. Böylelikle, o güne kadar Türkiye'deki tıp ve askeri mühendislik eğitiminin bir parçası olan kimya, bir meslek olarak doğmuştur. Diğer taraftan, deneysel ve sınaî kimya ait eserlerin telifi ve Türkçe'ye tercümesi sayesinde, Türkiye'de laboratuvar çalışmalarına dayalı sağlam bir kimya eğitimi verilmeye başlanmıştır.

¹⁶¹ Mehmed Ali Kâğıtçı, “Türkiye'de Kimyagerlik – 3”, *Tarih Konuşuyor*, c.8, sayı 59, Aralık 1968.

¹⁶² Cevat Mazhar (1873-1934), *Kimyayı Sınaî Uzvî Dersleri*, Birinci Kitap, Fen Fakültesi Neşriyatından, Kâatcılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul 1928, 562 s., 169 şekil (İç kapaktaki Arap harfleriyle başlık *Kimyayı Sınaî Dersleri* dir).

Bu başarıda, Türk yardımcılarının desteğinin de payı vardır. Bu yardımcılar, Almanya'da kimya okumuş olduklarından, uyum içinde çalışan aktif bir ekip oluşmuş gibi görünmektedir. İttihad ve Terakki yöneticilerinin ülkeyi sanayileştirme arzuları, kimyanın uygulama alanının geniş (boya sanayinden savunma sanayine) olması, Türk hükümetinin, savaşa rağmen desteğini (bina temini, kimyasal maddelerin getirilmesi) eksik etmemesine sebep olmuş ve 1915-18 arasında Darülfünun'da en başarılı çalışmaların kimya sahasında gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu başarıda bir diğer faktör de, fen ve sosyal bilimlerin her dalına bir Alman öğretim üyesi gelmişken, kimya dalında üç Alman bilim adamının davet edilmiş olmasıdır. Kimya araştırmalarının dünyada ve savaşta Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya'da parlak çağını yaşamakta olması sebebiyle, Darülfünun reformunda kimyanın özel destek gördüğü ileri sürülebilir.

Alman kimyagerler, Savaş'ın başında geldikleri için az sayıda öğrenciye eğitim vermek zorunda kaldılar. Hazırladıkları kitapların bir kısmı, Türkiye'den ayrılmalarından kısa süre önce basıldı. Enstitü binası açıldıktan kısa süre sonra, görevlerine son verilerek Almanya'da dönmek zorunda kaldılar. Ancak başlattıkları laboratuvar eğitimi ve kimya lisans programı, onlar ayrıldıktan sonra sürdürüldü. Emeklerinin neticesini belki kendileri görememişler ise de, kimya lisans programını ve altyapıyı kurmuşlardır. Diğer taraftan, 1918 yılında Avrupalılar için savaş biterken, Türkler için ancak 1923'te bitecek yeni ve daha çetin bir savaş başlamıştı. Bu yüzden Darülfünun'da kökten bir reformun yapılabilmesi için, Türkiye yabancıların işgalinden kurtulmasını, ülkenin hayati sorunlarının çözülmesini ve Cumhuriyet'in 10. yılına ulaşmasını beklemek gerekecekti.

Teşekkür: K.Hoesch ve G.Fester'in E.Fischer'e yazdığı mektupların el yazısını sabırla çözerek bilgisayar ortamına aktaran Dr. Sonja Brentjes'e; bu mektupları Almanca'dan Türkçe'ye çeviren Prof.Dr. Asuman Baytop'a; G.A.Fester'i tanıtan makalesini ve Fester hakkında elinde bulunan malzemenin kopyasını gönderen *Southern Brazilian Journal of Chemistry*'nin editörü Prof.Dr. Lavinel G.Ionescu'ya; kişisel koleksiyonunda bulunan, K.Hoesch'ün Maarif Nezaretine yazdığı izin dilekçesi ile ekindeki Dr. Süleyman Numan Paşa ve Dr. Karl F.W.Schleip imzalı hastalık raporunu bu makalede kullanmama izin veren, ve ayrıca Cevat Mazhar'ın sınıai kimya kitabına (1928) ve M.Ali Kâğıtçı'nın makalesine dikkatimi çeken Dr. Şeref Etker'e; Kurt Hoesch'ün *Deutsches Geschlechterbuch*'daki biyografisinin ve portresinin birer kopyasını gönderen Dr. Henning Hoesch'e; bu çalışmamın özeti suuduğum DOT toplantısından (Bamberg 2001) sonra G.Fester'in *Zeitschrift für Angewandte Chemie*'deki makalesinin bir kopyasını bana veren Prof.Dr. Klaus Kreiser'e ve ayrıca katkılarından dolayı Prof.Dr. Emre Dölen'e teşekkür borçluyum.

Ek 1. Heinrich Reimer ile yapılan sözleşme (BOA, DUIT 55 /117, 19 C 1336)

Hükümet-i Osmaniye Maarif Nazırı Beyefendi ile Heinrich Reimer efendi arasında işbu mukavelename akd olunmuştur.

1 inci madde. Heinrich Reimer efendi fi 1 Kanun-ı sani 918 tarihinden itibaren üç sene müddetle İstanbul Darülfünunu kimya-yı sınai ve gayri uzvi darülmesaiilerine makinist olarak tayin olunmuştur. Mumaileyh darülmesai müdürlerinin tayin edeceği hidematı hasen ifa ve verecekleri talimatı tatbik ve icra eylemeyi taahhüd eyleyecektir.

2 nci madde. Makinistin yevmi saat-ı meşagili dokuz saati tecavüz etmeyecek ve mamafih icabı takdirinde darülmesai müdürü mumaileyhi saat-i resmiye haricinde istihdam edebilecek ve buna mukabil mumaileyh tahsisat-ı hususiye talep edemeyecektir.

3 üncü madde. Vazife esnasında hariç hiçbir gûnâ hususi iş deruhte etmeyeceği gibi ecza ve alet ticaretiyle de meşgul olmayacaktır.

4 üncü madde. Mumaileyh mümkün olduğu kadar az zaman zarfında vazifeyi hüsn-i ifaya kâfi derecede Türkçe öğrenecektir.

5 inci madde. Vazife esnasında fes iktisâ edecektir.

6 ncı madde. Her sene müderrisler tarafından muvafık görülecek bir müddet zarfında 6 hafta müddetle kendisine mezuniyet verilecek ve bundan mâadâ üç esaslı Hıristiyan eyyam-ı resmiesinde ikişer gün tatil işgal edilebilecektir. Pazar günü iş günü olup Cuma günü yevm-i tatil addedilecektir.

7 nci madde. Tahsisat-ı seneviye yirmi dört bin kuruş olup maaşına biltaksim mütesaviyen her ayın nihayetinde ikişer bin kuruş tediye edilecek ve memuriyet işe mübaşeret gününden itibar edilecektir.

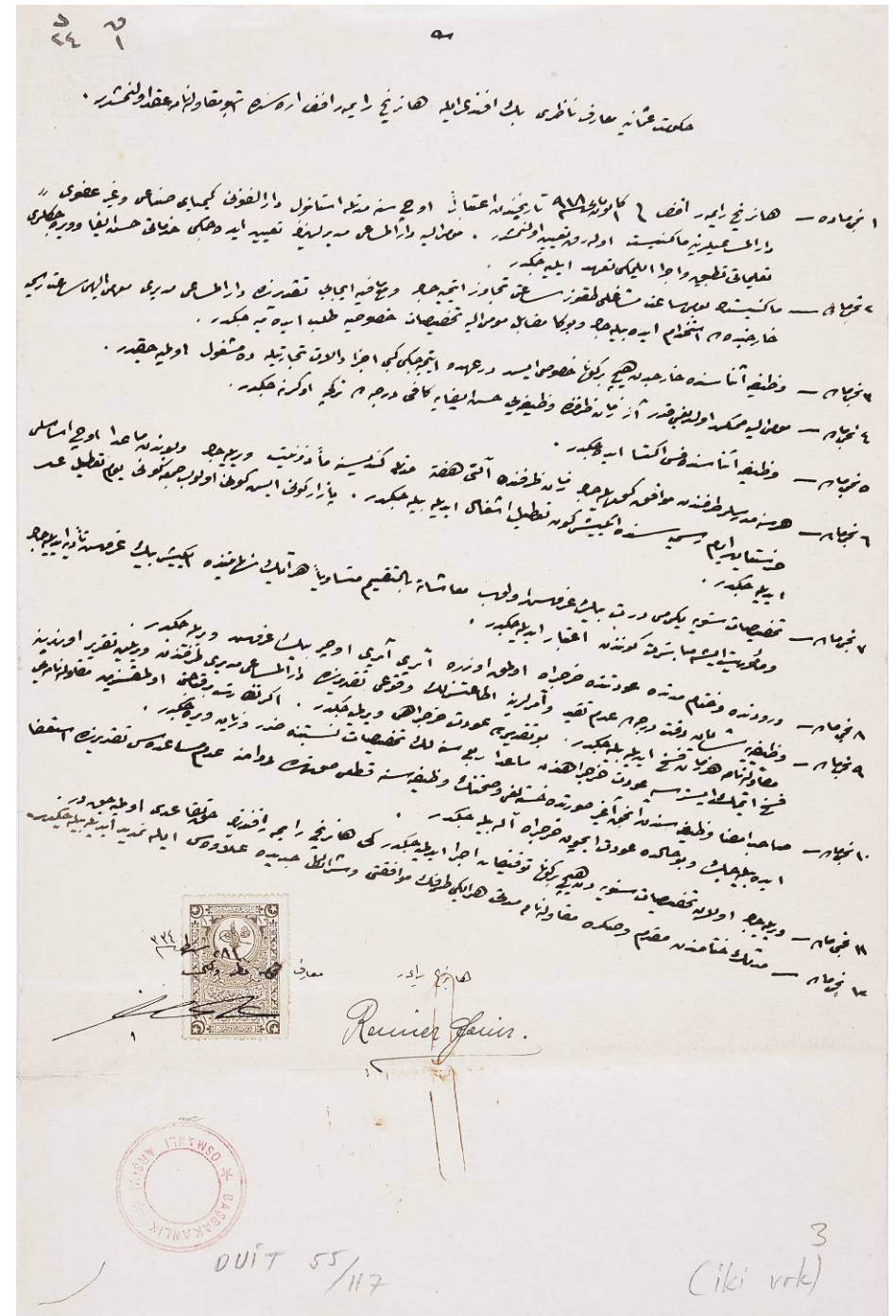
8 inci madde. Vürudunda ve hitam-ı müddette harcırah olmak üzere, ayrı ayrı üçerbin kuruş verilecektir.

9 uncu madde. Vazifeye şayan-ı dikkat derecede adem-i takayyüd ve amirlerine itaatsizlik vuku takdirde darülmesai müdürü tarafından verilen taktir üzerine mukavelename her zaman fesh edilebilecektir. Bu takdirde avdet harcırahı verilmeyecektir. Eğer nezaret bir kabahati olmaksızın mukavelenameyi fesh etmek isterse, avdet harcırahından mâadâ rub senelik tahsisat nisbetinde zarar ve ziyan verecektir.

10 uncu madde. Sahib-i imza vazifesinden ancak ağır surette hastalığı ve sıhhatinin vazifesine kati surette devamına adem-i müsaadesi takdirinde istifa edebilecek ve bu halde avdet için harcırah alamayacaktır.

11 inci madde. Verilecek olan tahsisat-ı seneviyeden hiçbir gûnâ tevkifat icra edilemeyecektir ki Heinrich Reimer efendinin hakk-ı tekaüdü olmayacaktır.

12 nci madde. Müddetin hitamından mukaddem ve sonra mukavelename müddeti her iki tarafın muvafakati ve şerait-i adide ilavesi ile temdid edilebilecektir.

“Ord.Prof. Dr. Fritz Arndt Anfisi” hakkında not: F.Arndt’ın ölümünden üç yıl sonra, 1971 yılında, İstanbul Üniversitesi Kimya Fakültesi Profesörler Kurulu, Arndt’ın anısını yaşatmak için, Lâleli’deki binada ders verdiği amfiye “Ord.Prof. Dr. Fritz Arndt Anfisi” adını vermiştir. (“Ord.Prof.Dr. F.Arndt Anfisi,” *Kimya ve Sanayi*, Sayı 88, c.19, 1971). Bu amfi, Zeynep Hanım Konağı’nın 1942’de yanmasından sonra Mimar Sedat Hakkı Eldem ve Emin Onat tarafından yapılan ve 1952 yılında tamamlanarak Fen ve Edebiyat fakültelerinin yerleştirildiği binaya, Ordu Caddesi ile Büyük Reşit Paşa Caddesi’nin keşiştiği yerdeki kapıdan girildiğinde, girişin sağ tarafında yer alan amfidir. Binanın her iki caddeye bakan cephesinin bazı bölümleri, 1952-1991 yılları arasında yaklaşık 40 yıl İ.Ü. Kimya Fakültesi tarafından kullanılmıştır. Bu makalenin yazarı, 1974-75 ders yılında bu amfide Anorganik Kimya dersini görmüştür. O yıllarda, amfinin girişinde profesörlerin derse hazırlandıkları küçük odada büyük bir ahşap dolap ve amfinin iki kapısı arasındaki koridorda kimyasal madde şişelerinin bulunduğu ahşap camlı dolaplar vardı. Yazar, bu makaleye başladığı Mart 2001’de amfiyi ziyaret etmek için, binada 1994 yılından beri faaliyet gösteren Su Ürünleri Fakültesi’ne aynı kapıdan girdiğinde, amfinin kapısının üzerindeki “Ord.Prof. Dr. Fritz Arndt Anfisi” yazısının bulunmadığını fark etmiştir. Sebebini sorduğunda dönemin Fakülte dekanı tarafından kendisine şu cevap verilmiştir: “F.Arndt’ın ismi, Su Ürünleri Fakültesi öğrencileri için bir anlam taşımamaktadır. Arndt’ın ismini, Avcılar’daki Mühendislik Fakültesi’nin Kimya Mühendisliği Bölümü’ndeki bir amfiye versinler.” (Kimya Fakültesi, 1981 yılında Mühendislik Fakültesi bünyesine katılarak 1990-91 yılında Avcılar Kampüsü’ne taşınmıştır).

German chemists in Istanbul during WWI and the reformation of chemical education at the University (*Darülfünun*)

The leaders of the Committee of Union and Progress, following their ascension to power in 1913, undertook a number of reforms at the University (the *Darülfünun*) in Istanbul aiming to improve the quality of teaching. The political and military alliance struck with Germany, coupled with German aspirations to become culturally influential in the Turkish world, paved the way for the arrival of up to 20 German professors in Istanbul during WWI, among them, three chemists. Franz Schmidt, the adviser to the Ottoman Minister of Education, coordinated the selection and invitation of scholars from Germany.

Emil Fischer, the head of the Institute of Chemistry at Berlin University was influential in the selection of young chemists to be appointed to the Faculty of Science of the *Darülfünun*. In Autumn 1915, the three chemists arrived in Istanbul: Fritz Arndt (1885-1968) undertook the teaching of inorganic chemistry, Kurt Hoesch (1882-1832) organic chemistry, and Gustav Fester (1882-1965), industrial chemistry. A new building (*Yerebatan Kimya Enstitüsü*)

was allocated to the institute of inorganic and industrial chemistry, where six laboratories, a library and an amphitheater specially designed for chemistry courses were set. Equipment and chemicals were imported from Germany. The newly designed undergraduate program for chemistry commenced with the academic year 1917-1918.

Professor F.Arndt, formerly privat dozent in inorganic chemistry in Breslau University was probably the most active of the three chemists. While he was the consultant in the renovation of the building which would house the inorganic and industrial chemistry institutes, he compiled two inorganic chemistry books to be used in the laboratory courses. Both were translated into Turkish by his young Turkish colleagues, who had previously studied chemistry in Berlin. He also recommended and supervised the translation of two books on qualitative and quantitative analysis of inorganic substances from German to Turkish. These books were translations of works of professors from the Breslau University, and of other German chemists. *Praktikums* were at the core of the undergraduate program. The students were expected to spend most of their time in the laboratories. This was a novelty when compared with previous teaching. The newly translated chemistry books from German chemists replaced the Turkish chemistry books based on French authors. The translation work went alongside the coining of new chemical terms derived from Arabic. These Ottoman terms, however, were used for about a decade and then replaced by ‘pure Turkish’ (*Öz Türkçe*) terms derived from Turkish or European languages.

The Young Turk policy to promote industrialisation in Turkey coincided with the emergence of chemistry as an applied science, and led the Ottoman administrators to invest in the teaching of chemistry, allocating a rather sophisticated building and substantial resources despite war-time conditions, and inviting three chemists at once, when a single professor was appointed for other disciplines. This is also reflected inclusion of Emil Fischer, the most famous organic chemist of the time, in the list of professors to be invited to the University where chemical research was at its embryonic stage. Although the German project of transforming *Darülfünun* after a German University was not endorsed by the Minister of Education, the emphasis given by Arndt and Fester to chemistry teaching in the laboratory, would have deep and long lasting impact in the chemical education in Turkey.

Key words: Darülfünun, German chemists, Fritz Arndt, Gustav Fester, Kurt Hoesch, teaching of chemistry, Young Turk Revolution, Turkey; **Anahtar kelimeler:** Darülfünun, Alman Kimyagerler, Fritz Arndt, Gustav Fester, Kurt Hoesch, kimya eğitimi, İkinci Meşrutiyet, Türkiye.

DARÜLMUALLİMAT'TAN İNAS DARÜLFÜNUNU'NA

Ali Y. Baltacıoğlu

Dokuz kez sadrazamlığa getirilen Sait Paşa'nın (1838-1914), birinci ve ikinci Darülfünun denemeleri (1863 ve 1870) ile ilgili izlenimleri teknik açıdan yerli yerindedir.¹

“Lakin talibin ve hazırımın bir haylisi fıkdan-ı tahsil sebebiyle Tarih-i Tabii derslerini efsane, Hikmet-i Tabiiye derslerini eğlence makamında telakki ve istimna ederlerdi. Bu gibi haller ise derece-i ula ve saniye mektepleri yapılmazdan evvel Darülfünun ihdasına kalkışılmasının eseri idi.”

Bu saptama, eğitimbilimsel açıdan ne kadar doğruysa, çağdaşlaşma sürecinin simgesel bir söylemi içersinde yer alan Darülfünun düşüncesi ve kurumu da o ölçüde gereklidir, kaçınılmazdır. İçi boş da olsa Darülfünun'u bütün zorluklara karşı yaratma ve ona kurumsal bir kimlik verme düşüncesi önemlidir. Osmanlı yönetimi bunu duyumsamıştır. Denemelerin (1863, 1870, 1873, 1900) başarısızlıkla sonuçlanması, Darülfünun'un sıkıntılara sürüklenerek kapatılması, yalnızca Darülfünunlara karşı geliştirilen tepkilerin sonucu değildir. Tepkilerin Darülfünun üzerinden yöneltilmesinin nedeni, toplumsal eleştiri iletilsinin hedefine ulaşmasında en uygun araçlardan biri olarak algılanmasındadır.

II. Abdülhamit'in Darülfünun'u yeniden açma girişimi kimilerine göre biçimseldi ve “yar ve ağyara karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun böyle bir müessese-i ilmiyeden mahrum olmadığını göstermekti.”² Saltanat için olumsuz siyasi sonuçlar doğuracağı bilinmesine karşın, bir Darülfünun'un kurulmasını istemek, biçimselliğin önüne geçen, kesin bir gereklilik sezgisinin sonucu olduğunu söylemek zor değildir. Burada öne çıkan, Darülfünun'un içeriği ve ne ölçüde bilimsel bir yapılanma ve etkinlik içinde olup olmadığıdır. Bir Darülfünun düşüncesinin doğmuş olması, Darülfünun'un Saltanat için bir tehdit olmasına karşın, İmparatorluğun yaşaması için bir temel kurum olarak kabul edilmiş olması bakımından anlamlıdır.

İkinci Darülfünun (1870) döneminde verilen öğretimin düzeyini Mehmet Ali Ayni ilkokul, Osman Nuri Ergin ise ortaokul veya lise düzeyinde

bulmaktadır.³ Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesi'nde bir iki maden koleksiyonu ayrı tutulursa, en sıradan bir deneyi yapabilecek bir laboratuvar yoktur.⁴ Darülfünun Kimya-yı Madeni Müderrisi Vasil Naum (1855-1913) bu çaresizliği, öğrencilerine veciz bir söylemle yansıtır:⁵

“Efendiler, görüyorsunuz ya, önünüzde bir kara tahta, tebeşir ve silgiden başka hiçbir şey yok! Siz bu kara tahta ile cismin rengini, tebeşirle kokusunu hayal edeceksiniz.”

Ergin, Bilsel ve Baltacıoğlu gibi düşünürler Darülfünun-ı Şahane'nin üniversite sayılamayacağını, daha çok bir okul/yüksekokul olduğunu söylemişlerdir. Widmann, Dölen, ve Eyice gibi araştırmacılar ise bu girişimin üniversitenin çekirdeğini oluşturduğunu ve üniversitenin kök salmaya başladığını ileri sürmüşlerdir. Diğer bir grup ise bu girişimle ulusal üniversitenin temellerinin atıldığı görüşündedir.⁶ Önsoy, sanki bu görüşleri birbirinin karşıtı gibi ortaya koymuştur. Temelde bu görüşler birbirinin karşıtı değil, bütünleyicisidir. Darülfünun-ı Şahane'yi bir üniversite olarak kabul etmeyen görüş, bu kurumun ulusal üniversitenin⁷ çekirdeğini oluşturduğu görüşüne pekala katılabilmektedir.

³ Ali Rıza Başaran, *Üniversite Tarihi - Üniversite ve Fakültelerle İlgili Kanun ve Yönetmelikler*, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayın No.3452, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1987, s.XX.

⁴ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.1223.

⁵ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Yay. haz. Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1998, s.67.

⁶ Rifat Önsoy, “Darülfünun, 1933 Üniversite Reformu ve Yabancı Bilim Adamlarının Türk Yükseköğretim Kurumlarında Görev Almalarına Dair Bazı Düşünceler,” *Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu 3-6 Ekim 1995 Gazimagosa*, c.2, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s.644.

⁷ Burada ulusal üniversite kavramından amaçlanan, üniversitelerin uluslaşma, laikleşme, bilimselleşme ardışıklığında gelişen toplumsal dönüşümün, bu kurum üzerinde yarattığı aşamayı saptamakla ilgilidir. Birinci ve ikinci Darülfünun denemelerinin cerhe çıkan öğrenci yapısı ve kapatılma nedenleri düşünülürse, Türk üniversite tarihinde, yukarıda sözü edilen ardışıklığa ilişkin bir aşamayı, yani ulusal üniversite dönemini, ayırıcı özellikleriyle ortaya koymak bir zorunluluk oluyor. Üniversitenin ulusallaşması olgusunu bir de daha özel olarak uygulanan öğretim yöntemlerinin değiştirilmesi ve toplumsal olaylara gösterilen duyarlılıkla ölçülebiliyoruz. Öğretimin, Ali Reşat Bey'in tarih öğretiminde olduğu gibi tercüme kitaplar üzerinden takrir yöntemiyle sürdürülmesi yerine, II.Meşrutiyet'in Satı Bey Darülmuallimin'de tekmilî yöntemin tatbikat mekteplerinde uygulanması, eğitim ve öğretimde uluslaşmanın habercisidir. Diğer yandan Kapitülasyonların egemenliğine karşı, İstanbul Darülfünunu müderrisleri Mustafa Zühtü İnhan ve Mehmet Münir Serim'in ortaya koydukları Milli İktisat Akımı ve İstanbul Üniversitesi tarihinde özgün bir ulusal üniversite denemesi olarak göze çarpan “Ziya Gökalp Üniversitesi (1913-1919), üniversitenin daha özel ve kurumsal anlamda ulusallaşması örnekleridir. Kuşkusuz, ulusal üniversite, evrensel üniversiteye doğru ilerleyen sürecin yalnızca bir aşamasıdır [Baltacıoğlu, Ali, Y., “Darülfünun'dan Üniversite'ye (III), 1933 Üniversite Reformu Sonrası,” *Toplumsal Tarih*, Eylül 2008, sayı 177, s.43]. Benim ulusal üniversite kavramı anlayışım, Kazancığı ve Solok'un aşağıda özetleyeceğim bilim anlayışına özdeştir. Kazancığı ve Solok'a göre, yöntem açısından bilimin uluslararası niteliği tartışılmaz. Ancak bilimin uygulamaya alanı toplumdur. Dolayısıyla her toplumda bilim, o toplumun gereksinimlerine ve özelliklerine göre değişik bir gelişim çizgisi sergiler, ulusal bir nitelik kazanır (Aykut Kazancığı, Vural Solok, *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası*, VII. Bilim Kongresi Bilim Adanı Yetiştirme Grubu Tebliğleri, 6-8 Ekim 1980 Ankara, TÜBİTAK Yayınları No.559, Ankara 1983, s.158).

¹ *Sait Paşa Hatıratı*, c.1, s.155'ten aktaran Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.1210.

² *Hak* gazetesi 29 Haziran 1912, sayı 104'den aktaran Öğr.Alb.Dr. Yücel Aktar, “Atatürk'ün İstanbul Üniversitesi'nin Kuruluşuyla İlgili Özel Notları ve Görüşleri,” *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu, 21-23 Eylül 1987*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1994, s.248.

İmparatorluk'un yıkılış döneminde açılmış olan Darülfünun'u, Osmanlı yöneticilerinin ileri görüşlü, reformist ve kişilikleriyle, yine bu bağlamda çeşitli kesintiler ve ekonomik güçlüklerle karşı Darülfünun'un sürdürülmesini Osmanlı aydınının uzak görüşlülüğüne, ülkenin kalkınmasını bilim ve teknikte görmekle⁸ açıklanmaya çalışılması bir yakıştırma değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1863'te öğretim alanında ilk kez medrese dışında açtığı Darülfünun'un niteliği ve düzeyinden çok yeni bir anlayışın ürünü olarak ortaya çıkması önemlidir. O dönemde Batı'daki benzerlerinden çok aşağıda olan Darülfünun'un belirgin özelliği medreselerden farklı anlayışla kurulmasıdır.⁹ Adı ne olursa olsun, üniversite düzeyinde bir yükseköğretim kurumunun öğretime açılması, varlığını sürdürmesi ve etkin duruma gelmesi güç bir süreçtir.¹⁰

İttihat ve Terakki'nin Darülfünun'a Bakışı

Osmanlı yönetiminin her şeye karşın, derecesi, niteliği, kadroları, öğrencileri ile hangi düzeyde olursa olsun bir Darülfünun'a, daha doğrusu Darülfünun imgesine gereksinim duymasının sebebi çok açıktır. Ancak Darülfünun'un kuruluş gerekçelerinin neler olduğunu bugün tam anlamıyla bilmiyoruz. Gerekçe olarak ileri sürülen görüşler, zorlamadan öteye gitmemektedir. Bugün için, Darülfünun girişimlerini genel olarak Osmanlı'nın savunma refleksiyle açıklamak yanlış olmaz. Yine de tek bir Darülfünun kavramı, olgusu üzerinden düşünce üretmek de pek sağlıklı bir yöntem değildir. Darülfünun özellikle 1900'den sonra dinamik bir yapı kazanmış ve 1933'e gelinceye kadar bu zaman dilimine, yüzyılın değişim ve dalgalanmalarını sığdırmıştır. Abdülhamit Dönemi'nin, Meşrutiyet Dönemi'nin, Bırakışım (Mütareke) Dönemi'nin, Emrullah Efendi'nin (1858-1914), İttihat ve Terakki'nin, Ziya Gökalp'in Darülfünun içinde, her biri kendine özgü çok çeşitli etkileri olmuştur. Örneğin İttihat ve Terakki'nin eğitim ve Darülfünun üzerindeki etkileri araştırılmadan, incelenmeden yapılacak çalışmalar, yalnız siyasi tarih açısından eksik kalmayacak, düşünce tarihimiz açısından da yetersiz olacaktır. Dolayısıyla 1863-1933 arasında salt dört Darülfünun denemesi yoktur. Bu dört deneme içersine sığdırılmış birçok Darülfünun yapılanmaları vardır. Değişik bir söylemle Darülfünun yok, Darülfünunlar vardır ve her biri kendine özgü koşullarla donanmıştır. Tuba Ağacı Kuramı'ndan üreyen Emrullah Efendi Darülfünunu, uluslaşma sürecinin Ziya Gökalp Üniversitesi (1913-1919)...

⁸ Rifat Önsoy, *a.g.y.*, s. 644.

⁹ Semavi Eyice, "Bir Yıldönümü Dolayısıyla Türkiye'de Üniversite," *Türk Kültürü*, yıl 2, Ocak 1964, sayı 14, s. 12+14.

¹⁰ Şerafettin Turan, "Darülfünun'dan YÖK Düzenlemesine Değişim, Gelişim, Başkalaşım," *Öğretmen Dünnyası*, Ağustos 1984, sayı 56, s. 4.

Darülfünun, toplumun kültürel hayatından çok siyasi ortamı etkilemiştir. Önce biçimsel, sonra siyasi, daha sonra da siyasi-kültürel bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür. 1933'te kapatıldığında, Osmanlı'nın, Cumhuriyet döneminde varlığı ortadan kaldırılan son kurumu olmuştur.

İttihat ve Terakki Dönemi'nde, 'Hanımlara Özgü Serbest Dersler' ile başlayıp 'İnas Darülfünunu'na dönüşen kurumsallaşma, salt eğitimsel bir süreç değildir. Toplumsal hayatta başlayan değişim ve dönüşüm, ancak kadının toplumsallaşmasıyla, eski deyimiyile ahlakileşmesiyle olanaklı olabilecektir.¹¹

"Şu takdirce kadının evden çıkması kafi değil, mesleğe girmesi de kafi değil, bu mesleğin ahlakileşmesi de lazımdır. (...) İnkılap yalnız eski hayatı yıkabilir. Yeni bir hayat kuramaz. Bunu yapacak içtimai bir teşkilattır. Bir yandan kadının dahil olduğu mesleğin hayatını ahlakileştirmek, bir yandan da kadının dahil olabileceği ilmi, bedii, ahlaki muhitleri çoğaltmak lazımdır. Çünkü bir cins, ne kadar muhitlere mensupsa o kadar çok ahlakileşir! O kadar çok hürriyetlileşir. Halbuki biz bir yandan kadını hayata çağırıyoruz. Bir yandan da bu hayatın muhitlerini ona yasak ediyoruz. Bu günkü kadının girebileceği yegane muhit meslektir. Halbuki bütün kadınlar meslek kadını olmadığı gibi bütün mesleklerde mutlaka ahlaki değildir. Meslek haricinde kadına açık olan yerler yalnız sokaklarımızdır! Sokaklarda insanlar birbirine karışır fakat kaynaşamaz. Sokaklar infiradi hayatın yollarıdır. Kadının Darülfünun salonuna kabulü pek yeni ve cüzi bir inkılaptır. İlim, sanat, hukuk meclisleri kadın için henüz yasaktır. İnkılap yarım olamaz. Yarım inkılap ihtilal demektir!.."

Darülfünun Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisini, yaptığı toplantıda umuma verilecek konferansları bağımsız koşulsuz herkesin izleyebilmesini oyçokluğu ile karara bağlamıştır.¹² Böylece Darülfünun'un kapıları yaşamın her alanında yer almaya başlayan kadınlarımıza da açılmış olmuştur. Bu gelişme öğrenci olmayan kadınlarımızın umumi konferanslar çerçevesinde ve karma bir ortamda Darülfünun ile buluşturulmasıyla ilgilidir. Yoksa o tarihte hem İnas Darülfünunu etkinliğini sürdürüyordu ve hem de daha önce, 1914 yılında, Darülfünun'da 'Hanımlara Özgü Serbest Dersler' düzenlenmişti.

1330 (1914) senesi Maarif Nezareti Bütçesi'nin görüşülmesi sırasında söz alan Maarif Nazırı ve Kastamonu Mebusu Şükrü Bey'e göre,¹³

"İnasın tahsil ve terbiyesine ehemmiyet veriyoruz. Şimdi Darümuallimat, yalnız Mekatib-i İptidaiye değil, Mekatib-i İdadiye ve Sultaniye de muallime yetiştirecektir. Hatta inas kısmında da bir Darülfünun açmak niyetindeyiz.

¹¹ İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu], *Ahlaklılık*, Hayat Kütüphanesi, Cemiyet Kütüphanesi, Tefeyyüz Matbaası, İstanbul, 1334, s. 35-6.

¹² "Darülfünun Meclis-i Müderrisin'inde," *Vakit*, 04.01.1918, sayı 75, s.1.

¹³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, D III, İS I, c.2, s.255, TBMM Basımevi, Ankara 1991 (İ:34, 2 Temmuz 1330, C.1).

Binaenaleyh bunların icap ettirdiği masarifin altı aylığı 120 bin kuruşa baliğ oluyor. İnasın tahsili için bu para istiksar olunmaz, kabul edilmesini talep ederim. Memleketin maarifine bu suretle de hizmet edilmiş olunacaktır.”

1330 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun 6.cüzü Maarif-i Umumiye Nezareti'nin 11 faslının 2. maddesinde yer alan Leyli Darümuallimat Maaşatı tahsisatı 464300 kuruştur. Bu tahsisatın 120000 kuruşunun 1330 yılının son altı ayı (Eylül-Şubat) için İnas Darülfünunu'nu Maaşatı olarak ayrılmıştır. Bu durum bize Leyli Darümuallimat Maaşatı ödeneğinin ilk yıl için % 41'nin İnas Darülfünunu muallimlerine ayrıldığını göstermektedir. Bu oranın izleyen yıllarda artmış olması güçlü bir olasılıktır. Bu olasılığı İnas Darülfünunu'nun kuruluşuyla birlikte muallimliğe getirilen İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu]'nun maaş çizelgesinden izlemek olanaklıdır. İsmayıl Hakkı Bey, 12 Teşrin-i evvel 1330'da 300 kuruş maaş ile İnas Darülfünunu Fenn-i Terbiye Muallimliği'ne atanmıştır.¹⁴ Maaşı 24 Teşrin-i sani 1331'de 600 kuruşa, 8 Eylül 1332'de 1500 kuruşa yükseltilmiş, 1 Nisan 1333'te bu kez 750 kuruşa indirilmiştir. 15 Eylül 1334'te Maarif Nezareti Tedrisat-ı Taliye Müdür-i Umumiliği'ne 500 kuruş maaşla tayin edilmiştir.¹⁵ İnas Darülfünunu muallimliğinin ek görev olduğu göz önünde tutulduğunda ve ücret yönünden diğer memuriyetlerle karşılaştırıldığında, oldukça yüksek bir maaş rejiminin varlığı göze çarpmaktadır. İnas Darülfünunu heyet-i talimiye maaşlarının kabarıklığı Hürriyet ve İtilafçıların da dikkatinden kaçmamıştır.

Hürriyet ve İtilaf'ın Darülfünun'a Bakışı

*Rıza Tevfik ile Ali Kemal'in ardışıklığı ve tasarruf politikaları*¹⁶

Rıza Tevfik [Bölükbaşı (1869-1949)] ile başlayan ve rasyonel ölçütlere bağlandığı ileri sürülen arındırma süreci, ardılı Ali Kemal tarafından yine tasarruf ve bütçe gerekçelerine dayandırılarak hızla sürdürülmüştür.¹⁷

¹⁴ Müderris İsmayıl Hakkı Bey'in İnas Darülfünunu'na muallim kadrosuyla atanması ilginçtir. Bir müderrisin, Darülfünun içinde bir başka kürsüye muallim olarak aktarılmasının örneklerini Tıp Fakültesi'ne bağlı Eczacı ve Dişçi Mektepleri'nde görüyoruz. Bu okullarda müderrislik kadrosu olmadığı için Tıp Fakültesi'nde gözden düşen müderrisler, geçmişte bu okullara muallim olarak atanmışlardır. Bu ayrıntının bizim konumuz bakımından önemi, İnas Darülfünunu'nun hukuki statüsünün okul olduğunun ipuçlarını vermektedir. İnas Darülfünunu'nda yer alan öğretim üyelerinin muallimlik unvanı, akademik sıralamada müderristen sonra gelen basamak olmayıp, öğretmen anlamına denk düşen muallimlik olsa gerektir.

¹⁵ İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] Memuriyet Sicil Defteri, Ali Y. Baltacıoğlu Belgeği.

¹⁶ Ali Y. Baltacıoğlu, “Ziya Gökalp Üniversitesi (1913-1919),” *Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Dil Kültür Eğitim*, Editör: Nazife Güngör, Gazi Üniversitesi Yay. No:8, Hasan Ali Yücel Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını No.3, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 2007, s.317-21.

¹⁷ “Tasarruf ve bütçe” ögesi Darülfünun artırımının rasyonel gerekçelerinden biri olarak Rıza Tevfik ve ardılı Ali Kemal tarafından dizgeli bir biçimde uygulanmıştır. Siyasi ve yönetsel alanda çöken İttihat ve Terakki'nin eğitim alanındaki başarısı (eğitim yapı ve kurumları) ve düşünsel etkinliği, tasarruf ve bütçe engelleriyle durdurulmak ve yok edilmek istenmiştir. Rıza Tevfik İttihat ve Terakki'nin ürünü olan

Maarif Nazırı Ali Kemal'in (1867-1922) 1919'da Darülfünun'da yaptığı arıtmaya İstanbul basını yoğun bir ilgi göstermiştir. Ali Kemal'in uygulamalarını, İttihat ve Terakki döneminin Maarif Nazırlarından Şükrü Bey ile karşılaştıran basın, israftan tutumluluğa, başıboşluktan rasyonelliğe doğru bir gelişmenin başladığını vurgulamıştır. Değişik bir deyişle Darülfünun'daki arıtmalar ve düzenlemeler tutumluluk, rasyonellik ve etkinlik öğeleriyle açıklanmaya çalışılmıştır.

İttihat Terakki sonrasında, özellikle eğitim alanında uygulanan tasarruf önlemleri, temelde İttihatçılık düşüncesinin ve onun kurumsallaşmış işleyişinin sonlandırılmasına yöneliktir. Darülfünun'da yapılan tasarruf gerekçeli temizlikler, özgün alanlarda oluşturulmuş encümenleri (bilim kurulları)¹⁸ de içine alarak genişletilmiştir. Bir bölüm encümen kapatılırken, bir bölümü Darülfünun fakültelerine aktarılmış ve ödenekleri kesilerek tasarruf (!) sağlanmıştır.¹⁹ Tasarruf önlemleri Darülfünun binası dışındaki darülmesaiilere de yöneltilmiştir.²⁰

İttihat ve Terakki'nin yıkılmasıyla birlikte Darülfünun'a hep “bütçe tasarrufu” açısından bakılmıştır. Kadınların Darülfünun'a kabulleri, kız ve erkek Darülfünunlarının birleştirilmesi, yine kızlar ve erkekler için ayrı olan Sanayi-i Nefise Mekteplerinin birleştirilmesi ve kadınların özellikle Tıbbiye'ye alınmaları isteklerinde hep bu tasarruf kaygısı görülmüştür. Bir bakıma Darülfünun'un varlığı ve verimliliği, öğrenci mevcudu veya yetiştirdiği meslek adamı sayısı ile ölçülmeye çalışılmıştır. Kadınların Tıbbiye'ye alınmasını tasarruf denklemi ile açıklamaya çalışanlardan Ahmet Emin şu çözümü önermiştir:²¹

“Madem ki bu mühim meseleye namzet olarak kafi miktarda erkek bulamıyoruz, Tıp Fakültesi'nin kapılarını bir sene daha kaybetmeksizin kadınlara açmalıyız.”

Bütün bunlar matematik olarak doğrudur ve kadınların eğitim ve çalışma hayatına atılmalarının bir sonucudur. Kadının toplumsal hayata katılması, yükseköğretim kurumlarına kabulleri konusunda ileri sürülen gerekçeler hep ekonomiktir, sayısaldır. Aynı zamanda bir zorunluluktur. Darülfünun'un

darülmesaiilerin 50 bin lira harcanarak kurulduğunu, Darülfünun'dan mezun olan bir öğrencinin ülkeye 800 liraya mal olduğuna dikkat çekerken (“Rıza Tevfik Bey'le Mülakat,” *Vakit*, 21.12.1918, sayı 418, s. 1), Ali Kemal de hem benzer kürsülerin ilgasını hem de müderrislerin azlını tasarruf gerekçesine bağlamıştır.

¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde kurulan bilim kurulları. Gerek savaş, gerek bütçe yetersizliği nedeniyle beklenen verimliliği sağlayamamışlardır. Tarih-i Osmani Encümeni, Fenn-i Terbiye Encümeni, Tetkikat-ı İlmiye Encümeni bu bilim kurullarına örnektir (Ali Y. Baltacıoğlu notu).

¹⁹ “Darülfünun'da Tebeddülât,” *Vakit*, 23.03.1919, sayı 509, s.2

²⁰ Maarif Nezareti'nde, (Muslihittin Adil Bey'le Söyleşi), *Vakit*, 18.12.1918, sayı 414, s. 2.

²¹ Ahmet Emin [Yalman], “Darülfünun ve Kadınlar,” *Vakit*, 06.09.1918, sayı 315, sayfa 1.

endazeye gelmeyeceğini, bilim üretiminin yıllık bilançolarla ve bütçe ödenekleriyle ölçülemeyeceğini o gün bugün öğrenmiş değiliz. İnsanları büyüleyen 'en az emekle en yüksek iş' denklemi, Bırakışım Dönemi'nde yalnız Hürriyet ve İtilafçıları değil, Darülfünun gerçeğini göremeyen Darülfünun muallimlerini bile büyülemiştir. O derece büyülemiştir ki, Ziya Gökalp Üniversitesi'nin enkazı altında kalmak bile Ahmet Emin'leri [Yalman] uyandırmamıştır.

*Karma öğretim*²²

Yusuf Behçet [Gücer (1890-1952)], İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu]²³ ve Mehmet Refik [Fenmen (1882-1957)] ile Ali Yar [Yar (1885-1965)]²⁴ gibi kimi müderrislerin kız öğrencileri erkeklerin arasına kabul etmesiyle Darülfünun'da karma öğretime giden yolda ilk adımlar atılmış olur. Çok geçmeden bu ilerici uygulamaya tepkiler gelir. İçeride, Darülfünun Genel Müdürü Babanzade Ahmet Naim Bey direnç gösterir. Dışarıda ise, *Sebilürreşat* dergisi ile Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi çığlıklarını yükseltirler. Karma öğretim ve tek üniversite konusunda müderrislerin onayını alan Maarif Nazırı Ali Kemal, konuyu Darülfünun Konferans Salonu'nda düzenlettirdiği bir toplantıyla siyasi otoritenin onayına sunar. Kız ve erkek öğrencilerin aynı salonda bulunduğu bu toplantıya (08.05.1919) Sadrazam Damat Ferit Paşa da katılır. Uzun bir konuşma yapan Müderris Rıza Tefvik [Bölükbaşı], karma öğretim sürecini dolaylı biçimde Sadrazam'a onaylatmış olur. Ancak akademik ve siyasi açıdan önu açılan karma öğretim için artık tek bir engel kalmıştır.²⁵

"Yalnız Ahmet Naim Bey, hiç susmuyordu. Ben Darülfünun Genel Müdürü buldukça bu duruma izin vermem, diyordu ve birtakım direnmeler gösteriyordu. İçeri de bu uyumu sağlamak zorunluydu. Ali Kemal buna kurnazca bir çare bulmuştu: Darülfünun Genel Müdürlüğü görevini kaldırıp bu işi, Tedrisat-ı Aliye Müdür-i Umumiliği'ne kattı. Tedrisat-ı Aliye Müdür-i Umumiyesi aynı zamanda Darülfünun Genel Müdürü görevini görüyordu."

Darülfünun Müdür-i Umumiyesi'nin lağvını, "Darülfünun'da süren düzenleme ve arıtmanın esenliği" ile ilişkilendiren siyasi otorite,²⁶ Darülfünun Müdiriyyet-i Umumiyesi'ni lağvetmiştir.²⁷

²² Ali Y. Baltacıoğlu, *a.g.makale*, s.320-1.

²³ İsmayıl H. Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.210.

²⁴ Çağatay Uluçay ve Enver Karatekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, TC İTÜ Kütüphanesi, sayı 389, İstanbul 1958, Ord. Prof. Ali Yar'ın verdiği malumat, s. 625-6.

²⁵ İsmayıl H. Baltacıoğlu, *Hayatım*, s. 211.

²⁶ *Takvim-i Vakayi*, 15.04.1919, sayı 3523.

²⁷ "Darülfünun Müdiriyyet-i Umumiyesi," *İkdam*, 10.04.1919, sayı 7962, s. 2.

İnas Darülfünunu'nun Eğitimsel Durumu

Aşağıdaki örneklerden Darülfünun kurumunun, kamuoyu izlenimlerinde edindiği yüksek düzey rahatça görülecektir. Maarif Nazırı Haşim Paşa (nezareti 1903-1908) tarafından Padişah'a sunulan bir yazıda:²⁸ "İstanbul'da bir Darümuallimin, ayrıca bir de Darülfünun vardır. Bunlardan Darümuallimin'de okutulan dersler Darülfünun'a gerek bırakmamakla beraber Darülfünun, adının etkisi nedeniyle, öteki okulların öğrencilerinin ahlakını bozacak kadar kötü bir örnek oluyor ve öğrenci çekiyor." ifadesi yer almıştır.

Kastamonu Mebusu Maarif Nazırı Şükrü Bey, Meclis-i Mebusan'da:²⁹ "Sanayi-i nefisenin inas arasında daha ziyade mahzar-ı rağbet olacağı düşünülerek, bir 'İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin küşad" edildiğini söylemiştir.

Yine Meclis-i Mebusan'da, Maarif Nazırı Şükrü Bey aşağıdaki açıklamaları yapmıştır:³⁰

"İnas Sultanilerine muallime yetiştirmek için, İnas Darülfünunu namıyla bir mektep açmıştık. Bunu da Darümuallimin-i Aliye'ye raptetmiştik. Muahharen Darümuallimin binası bu mektebi istiap etmediği cihetle ayrı bir binaya çıkarıldı ve ismini burada tashih etmeye mecbur oldum. Onun için İnas Darülfünunu demiştik. Muvazene Encümeni onu, İnas Mekteb-i Alisi diye tadil etmiştir. Bunu rica edeceğim ki eski ismi kalsın ve 'İnas Darülfünunu' unvanı herhalde daha ziyade şaşalı bir unvandır. Bu unvan, taliplerine hevesbahş olur. Zaten tabir değişmesinin de bütçeye bir tesiri yoktur. Bunun 'İnas Darülfünunu' unvanıyla kabul olunmasını rica edeceğim."

Muvazene Encümeni'nden 'İnas Mekteb-i Alisi' adıyla gelen madde başlığı, genel kurulda Maarif Nazırı Şükrü Bey'in önerisiyle 'İnas Darülfünunu'na çevrilerek kabul olunur.³¹ Şükrü Bey'in söyleminde yer alan "İnas Darülfünunu'nu Darümuallimin-i Aliye'ye raptetmiştik" vurgusu bizi bir hayli düşündürmüş ve tereddüde yöneltmiştir. Bunu gidermek için metnin yeni baskısı ile orijinal baskısını karşılaştırdık. Burada Darümuallimin ile ilgili bir

²⁸ Yahya Akyüz, "Maarif Nazırı Haşim Paşa ile İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler Sorunlar," *Belleten*, c.XLV/2, Temmuz 1981, sayı 179, s. 207-8.

²⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, D III, İS III, C 3, s.79, TBMM Basımevi, Ankara 1991 (İ:50, 5 Mart 1333, C.1).

³⁰ (A)'da gösterilen kaynaktaki rastlanan kimi çeviriyazı yanlışlıkları karşısında (B)'de yer alan kaynak temel alınmıştır:
A) *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, D III, İS III, C 3, s.86, TBMM Basımevi, Ankara 1991 (İ:50, 5 Mart 1333, C.1).
B) *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre-i İntihabiye, Üçüncü İctima senesi, s.781, Meclis-i Mebusan Matbaası, İstanbul 1333 (50. İnikad, 6 Mart 1333).

³¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, D III, İS III, C 3, s.87, TBMM Basımevi, Ankara 1991 (İ:50, 5 Mart 1333, C.1).

yazım yanlışlığı yoktu. Bu bir söylem yanlışlığı da olamazdı. Çünkü Meclis-i Mebusan basit hatalara, örneğin Darülmualimat yerine Darülmualimin denilmesine, yani benzer hatalara karşı çok uyanık davranıyordu. Hemen bağırarak düzeltiyorlardı. Bunun birçok örneği tutanaklarda vardı. Şükrü Bey'in söyleminde bir mecaz gizliydi. Sanıyorum İnas Darülfünunu'nu, Darülmualimin-i Aliye'ye hukuki ve idari yönden değil, bina yönünden bağlandığını (kurulduğunu) söylemek istiyordu. Kızlarla erkeklerin aynı derslikte öğretim görmelerine hazır olmayan bir toplumun, kız öğrencilerinin erkeklerle birlikte ve yatılı bir düzende aynı binayı paylaşmaları mümkün değildir. Bu gerekçeyle Şükrü Bey'in söylemini tekrar yorumlayarak, o günün koşullarına ve gerçeğine biraz daha yaklaştırmamız gerekiyordu. Herhalde Şükrü Bey, raptetmek deyiimiyle İnas Darülfünunu'nun, Darülmualimin-i Aliye'nin terk ettiği binaya yerleştirildiğini söylemek istiyordu. Çünkü I. Dünya Savaşı'nın başında Osmanlı Devleti savaştığı ülkelerin binalarına el koymuş, Bırakışım Dönemi'nin başından (1918'in sonu) itibaren de bu binalar düvel-i muhasıma tarafından tekrar işgal edilmeye başlanmıştır. Darülmualimin-i Aliye de savaşın başında Kadıköy'deki Sen Jozef binasına taşınmıştı. Dolayısıyla Şükrü Bey'in sözlerinden İnas Darülfünunu'nun, Sen Jozefe taşınan Darülmualimin-i Aliye'nin boşalttığı binaya (Mekteb-ül-lisan) yerleşmiş olduğu anlaşılabilir.³²

Sonuç

Maarif Nazırı Şükrü Bey'in "Darülmualimat'ın inas kısmında bir Darülfünun açmak" söylemi, doğrudan doğruya idadi ve sultanilere öğretmen yetiştirecek bir Kız Yüksek Öğretmen Okulu'nu amaçlamaktadır. Hatta biraz daha ileri giderek buradaki İnas Darülfünunu söylemi, klasik ve akademik anlamıyla ne üniversiteyi, ne de yüksekokulu amaçlamaktadır. İnas Darülfünunu veya bugünkü işlevsel söylemiyle Kız Yüksek Öğretmen Okulu, tedrisat-ı iptidaiyeye öğretmen yetiştiren Darülmualimat-ı iptidaiyenin üzerinde bir okuldur.

³² Darülmualimin-i Aliye (yatılı) 1909'da Satı Bey tarafından Çağaloğlu'nda bulunan eski Mekteb-ül-lisan'ın bulunduğu binada öğretime başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Kadıköy'deki Sen Jozef binasına taşınmıştır (1914). Mondros Bırakışımı'nı izleyen günlerde buradan Kadıköy Birinci Ortaokulu'na (Eski Kadıköy Ortaokulu binası. Bugün Kenan Evren Lisesi), sonra eski binasına, yani Mekteb-ül-lisan (bugün Çağaloğlu Kız Meslek Lisesi yerleşik) taşınmıştır. Çatalçeşme Sokağı'nda, Abdullah Cevdet'in İctihad Evi'nin karşısında bulunan bu bina, yapıldığından günümüze değin bir çok eğitim kurumuna hizmet vermiştir. Sırasıyla Lisan Mektebi, Mekteb-i Hukuk, Darülmualimin-i İptidaiye, Darülmualimin-i Aliye, İnas Darülfünunu, Darülmualimin-i Aliye, Vefa Sultanisi, Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi, Vefa Orta Mektebi... (Kaynak: *Öğretmen Dergisi*, 16 Mart 1948, yıl 1, No: 5-6-7-8, Yüzüncü Yıl Hatıra Sayısı: 1) Latif Ödken, *Öğretmen Okullarının Kuruluşunun Yüzüncü Yıl Dönümü Kutlanırken Ummandan Birer Damla Halinde Hatıralar*, s. 98. 2) Fahri Alpar, *Bir Manevra*, s. 79. 3) İbrahim Alaattin Gövsa, *Darülmualiminden Hatıralar*, s. 56. 4) M. Cemal Artüz, *Yüksek Öğretmen Okulu (Darülmualimin-i Aliye)*, s. 29. 5) Zekai Konrapa, *İstanbul Darülmualimini Yüzüncü Yılı*, s. 25-6. 6) İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.346, 150 sayılı açıklama notu).

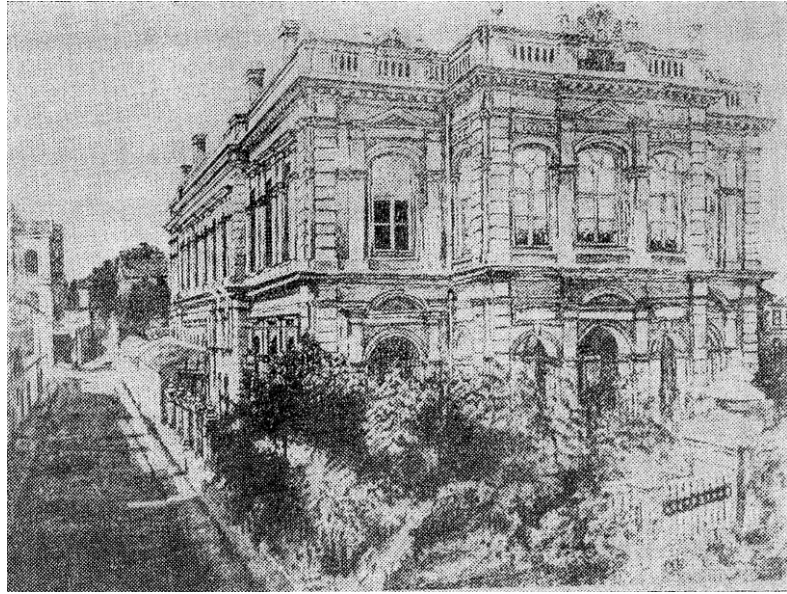
Leyli Darülmualimat'ın bir üst bölümü olan İnas Darülfünunu'nun sultanilere öğretmen yetiştirme işlevi, bu kurumun yararlı sonuçlarından biridir. Temel ve birincil işlevi ise kadının toplumsallaşmasına, yani ahlaklaşmasına aracılık etmektir. İttihat ve Terakki bu süreci başlatmıştır. Hürriyet ve İtilaf ise İnas Darülfünunu'na salt tasarruf mantığı açısından bakmış ve her iki Darülfünunun birleşmesini bu gerekçeyle desteklemesine karşın, siyasi ve dini baskılar karşısında zaman zaman da bocalamıştır.³³

İnas Darülfünunu Rozeti.

İstanbul Müzayede'nin 18 Şubat 2007 tarihli müzayede katalogunun (Mas Matbaacılık, 2007) 112. sayfasından alınmıştır.

³³ Mayıs 1919'da iki kurumun birleştirilmesi oldubittisi, dinsel baskılar sonunda İnas Darülfünunu'nun Zeynep Hanım Konağı'ndan ayrılıp başka bir binaya taşınması ile sonuçlanmıştır. Leyli ve Nehari İnas Darülfünunu yedi sekiz yılı süren öğretim hayatında bütününde mi yoksa zaman zaman mı iki ayrı binayı birden kullanmıştır? Bunu saptamak oldukça zordur. Kız öğrenciler ilk sıralarda genel dersleri Zeynep Hanım Konağı'nda Darülfünun programından izlerken, mesleki dersleri de Mekteb-ül-lisan binasında görüyorlardı. Yönetim kadrosunun ve belki de yatakhanelerin de burada olması gerekir. Osman Ergin erkeklerle İnas Darülfünunu öğrencisi kızların Zeynep Hanım Konağı'nı paylaşmalarını, dolayısıyla aynı kapıdan girip çıkmalarını aynı merdivenleri kullanmalarının hoş görülmediğinden söz ettikten sonra İnas Darülfünunu öğrencisinin Zeynep Hanım Konağı'ndan çıkartılıp Lisan Mektebi binasına yerleştirildiğini söylemektedir (Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1561). Bu taşınmanın 1914'teki mi, yoksa 1919'daki taşınma olduğu konusunda bir açıklık yoktur. Ancak söylemin içeriğinden ve kadın-erkek ayrılığının sağlanması temel alındığına göre Ergin'in sözünü ettiği göç, 1919 taşınmasına daha yakındır. Böyle kabul ettiğimiz takdirde İnas Darülfünunu 1919 Mayıs'ından sonra kuruluş amacından uzaklaşarak yaşamının bütün aşamalarını (Darülfünun binasında görülen genel dersler, mesleki dersler, yatma, yemek yeme, dinlenme) kendisine ayrılan mücerret bir binada geçirmiştir. Böylece kadının toplumsallaşması (ahlaklaşması) süreci, İnas Darülfünunu'nun varlığının ortadan kaldırılıp Zükür Darülfünunu ile birleştirilinceye değin askıya alınmıştır.

Mekteb-ül Lisan Binası. Karman Şerif Saru'nun *İhsan Şerif Saru - Eğitim Hizmetinde Elli Yıl* (İstanbul, 1970) adlı yapıtının 59.sayfasından alınmıştır.

Mekteb-ül lisan Binası. 2002 yılında Ali Y. Baltacıoğlu tarafından çekilmiştir.

From Women's Teachers College to Ottoman Women's University

The Ottoman administration's perception of a *Darülfünun* (university), whatever the excellence of its educational staff and students may be, operating next to the traditional medreses, should be of particular interest. Historically, there were not only four attempts, as generally claimed, at establishing a *Darülfünun* between the years 1863-1933. Many other minor formations were included within these major attempts. In this respect, it can be said that, there is not a singular *Darülfünun*, but numerous and distinct *Darülfünuns*. The *Darülfünun* of Emrullah Efendi (1910-1912) was based on his so-called *Tuba* tree notion which held higher education or 'the roots', above basic training 'the trunk'. The university Ziya Gökalp envisaged in the emerging period of Turkish nationalism (1913-1919) was also essentially different.

With the end of WWI and the fall of the Committee of Union and Progress (CUP) from power, the *Darülfünun* could only be considered within a general policy of 'budget savings'. The admission women into the *Darülfünun*, the joining of the *Darülfünuns* for boys and girls, the merging of the schools of fine arts for boys and girls, and especially the entrance of girls to the Medical School in 1922, all bear the pressure of economic necessities.

The term *İnas Darülfünunu* (Women's University), with its classical and academic connotations, does not signify a university or a college for women. *İnas Darülfünunu* or its present-day equivalent the *Kız Yüksek Öğretmen Okulu* (Teachers College for Girls) is a school of a level higher than the *Darülmüallimat-ı ibtidaye*, which was a girl's school training teachers specifically for primary schools. The *İnas Darülfünunu* functioned as the higher (boarding) section of the same *Leyli Darülmüallimat*, aiming to train teachers for secondary schools, and proved to be the more beneficial aspect of the new educational program to train teachers. It should be noted that the CUP had originally conceived the function of this system as a means for the socialization and moral perfection of women.

Key words: Ottoman University, Women's Teachers College, Women's University, Committee of Union and Progress, History of Education, Turkey;
Anahtar kelimeler: Darülfünun, Darülmüallimat, İnas Darülfünunu, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Eğitim Tarihi, Türkiye

EDWARD KENT BALLS (1892-1984), BİTKİ TOPLAYICISI VE YETİŞTİRİCİSİ

Asuman Baytop*

1933, 1934 ve 1935 yıllarında Anadolu'ya üç kez gelerek yerli bitki örnekleri toplamış ve Ankara Ziraat Enstitüsü'ne dubletlerinden oluşan bir koleksiyon bırakmış olan Edward Kent Balls (1892-1984), bir İngiliz bitki toplayıcısı, yetiştiricisi ve bahçe düzenleyicisidir.

Balls'u yakından tanımış olan Joe Elliott, onun ölümünün ardından yazdığı tanıtıcı makalede (Elliott 1985), yeteneklerinden, etkinliklerinden, gezdiği dış ülkelere, yurduna kazandırdığı bahçe bitkilerinden, bilime kattığı yeni türlerden bahsetmiştir. Bu makaleden faydalanarak aşağıda Balls'un kısa bir yaşam öyküsünü verdik. Bizim amacımız, onun Anadolu gezileri ve oluşturduğu bitki koleksiyonu hakkında bilgi edinmek olacaktır.

Balls, bahçıvanlık mesleğine J.Elliott'un babası Clarence Elliott'un fıdanlığında başlamış, kısa zamanda kayalık bahçe düzenleme konusunda ünlü bir botanist olmuştur. Daha sonra, dış ülkelere gidip İngiltere bahçelerinde yetişebilecek süs bitkileri temin etmek üzere bitki örnekleri toplamış, 1932'de İran'da dolaşmış, 1933-1935 de üç kez Anadolu'da, daha sonraki yıllarda Fas, Yunanistan ve Meksika'da, 1939'da Güney Amerika'da gezmiştir. Bu gezileri, A.B.D.'nde verdiği konferanslar dizisi takip etmiştir. Sonra Claremont'daki (Kaliforniya) Rancho Santa Ana botanik bahçesinde görev almıştır. Bu görevi sırasında, Amerika yerlilerinin gıda, ilaç ve diğer maksatlarla kullandıkları yerli bitkileri tanıtan, *The Early Uses of Californian Plants* adlı bir kitap yazmıştır. Emekliliğini, çiçek ressamı olan Rus asıllı eşi Natalie ile birlikte, önce Kaliforniya'da, sonra Güney İspanya'da, sonra da kızları ile birlikte İngiltere'de Hull'da geçirmiştir. Ekim 1984'te vefat etmiştir.

Anadolu gezileri ve bitki koleksiyonu

Balls'un Anadolu gezileri ve bitki koleksiyonu hakkında bilgi edinebileceğimiz kaynakların başında onbir ciltlik (1965-2000) *Flora of Turkey* gelir. Bu eserde yer alan örnek kayıtları gözden geçirildiğinde, *Flora*'ya Balls'un 965 örneğinin girmiş olduğunu görüyoruz. Tabiidir ki bu sayı, onun örneklerinin ancak bir kısmına tekabül etmektedir. Bunlardan 20'si, ikisi sintip olmak üzere tipörnek durumundadır. Bu demektir ki, Balls Anadolu florasına en

az 965 yayılış ilave etmiş ve bilim için yeni olan 19 tür bulmuştur. Örnekleri İstanbul, Ankara, Kütahya, Konya, Kayseri, Niğde, Antalya, İçel, Adana, Gaziantep, Kahramanmaraş, Adıyaman, Malatya, Elazığ, Tokat, Sivas, Erzincan, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Giresun, Trabzon, Rize gibi birçok ilimizden toplanmıştır. Kısaca, Balls başlıca Orta Anadolu'da, Güney Anadolu'nun orta kesimlerinde, Doğu Anadolu'nun batı bölgelerinde ve Kuzeydoğu Anadolu'da dolaşmıştır. İstanbul'dan toplanmış örnekleri de vardır.

Flora'daki Balls örneklerinin büyük çoğunluğu numara ve yükseklik taşımaktadır. Buna karşılık, kesin tarih taşıyanların sayısı çok düşüktür. Numara ile birlikte tarih taşıyan örneklerin eksikliği, Balls'un gezi yolunun ve gezilerde topladığı örnek sayısının *Flora of Turkey* aracılığı ile saptanmasına imkan vermemektedir. *Flora*'da tarih taşıyan örnek kayıtlarından anlaşılacağı üzere, Balls 1933, 1934 ve 1935 yıllarında Anadolu'da bulunmuştur. 23 gibi çok az sayıda tarih taşıyan örnek kayıtlarına dayanarak, ancak Balls'un 1933'te İçel, Ankara, Erzurum ve Trabzon'da, 1934'te İçel, Gaziantep, Maraş, Erzincan, Bayburt, Trabzon'da, 1935'te Gaziantep ve Maraş'ta bulunduğunu söyleyebiliriz.

Balls'un *Flora of Turkey*'de kayıtlı olan örnekleri arasında en yüksek numara 2403'tür (vol.4:110). Bu örnek C6 Gaziantep'ten toplanmış bir *Rosa phoenicia* örneğidir. En düşük numara 154'tür (vol.7:498) ve örnek A4 Ankara'dan toplanmış bir *Acantholimon ulicinum* örneğidir. Bu bakımdan *Flora of Turkey*'e dayanarak Balls'un 1933-1935 Anadolu gezilerinde yaklaşık 2400 örnek toplamış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Balls 19 yeni taksonun tipörneklerinin toplayıcısıdır. Bunların hiçbirini kendisi adlandırmamış veya hiçbirinin adlandırılmasına iştirak etmemiştir. Yaklaşık yarısı *Flora of Turkey* projesinin geliştirilmesi sırasında betimlenmiştir. İkisinin epitetinde onun adını buluyoruz: *Verbascum ballsianum* Murb. (vol.6:573) ve *Salvia ballsiana* (Rech.fil.)Hedge (vol.7:427).

Flora of Turkey'den temin ettiğimiz Balls'un tipörneklerinin yayılışları aşağıda kısaca verilmiştir. Tipörnekler B, BM, E, K ve S'e dağılmış durumdadır.

Nigella latisecta P.H.Davis --- B5 Kayseri (E).

Ranunculus unguis-cati Davis --- C6 Maraş (K,E).

Corydalis solida Sw. subsp.*tauricola* Cullen et Davis --- C5 İçel (E,K).

Erysimum deflexum Cullen --- A7 Trabzon (E).

Erodium absinthoides Willd. subsp.*latifolium* (Davis)Davis - A7 Trabzon (K,E).

Sempervivum minus Turrill var.*minus* --- A8 Trabzon (K).

Sempervivum minus Turrill var.*glabrum* Wale --- A8 Trabzon (K).

Paracaryum lithospermifolium (Lam.)Grande subsp.*cariense* (Boiss.) R.Mill var.*erectum* R.Mill --- C6 Maraş (E,K).

* İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi

- Verbascum tenue* Murb. --- C6 Gaziantep (K).
Verbascum leianthoides Murb. --- C6 Maraş (K).
Verbascum ballsianum Murb. --- C6 Maraş (K,S).
Salvia ballsiana (Rech.fil.)Hedge --- C6 Malatya (S,E).
Bellevalia modesta Wendelbo --- C5 İçel (E,K).
Bellevalia crassa Wendelbo --- B7 Erzincan (E,K).
Fritillaria hermonis Fenzl subsp.*amana* Rix --- C6 Maraş (E,BM,K).
Aethionema papillosum P.H.Davis --- C6 Maraş (E).
Hesperis trullata Dvořák. --- C6 Gaziantep (E).
Symphytum sylvaticum Boiss. subsp.*sepulcrale* (Boiss. et Bal.) Greuter et Burdet var.*hordokopii* (Kurtto)R.Mill --- A7 Trabzon (K,E).
Alopecurus utriculatus Sol. subsp.*gaziantepicus* M.Doğan --- C6 Gaziantep (E).

Balls'un Anadolu gezileri ve bitki koleksiyonu hakkında bize bilgi verebilecek ikinci bir kaynak, H.Birand tarafından 1952'de yayımlanmış olan, *Türkiye Bitkileri (Plantae Turcicae)* adlı, Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Herbaryumu'nda (ANK) saklı bulunan tayınlı Türkiye örneklerinin katalogudur (Birand 1952). Bu katalogda Balls'un tek başına veya Dr.W.Balfour Gourlay (c.1879-1966) ile birlikte topladığı tayınlı 1038 örneği yer almıştır. Hepsinin kaydında, toplandıkları yer ile birlikte toplama tarihi ve örnek numarası verilmiştir. Bu bakımdan, katalogdaki örnek kayıtlarına dayanarak, Balls'un hangi tarihlerde, hangi yörelerde bulunduğu, hatta numaralarından da faydalanarak hangi yolu takip ettiğini kestirmek zor olmamıştır. Sonuç aşığıdır.

Balls 1933 yılında, Nisan ve Mayıs aylarında İçel, Adana, Tarsus ve Toroslar'da; Mayıs'ta Ankara, Kırşehir, Kayseri, Sivas, Hafik, Zara, Tokat, Reşadiye, Suşehri, Refahiye, Erzincan, Gümüşhane, Zigana'da; Mayıs-Ağustos aylarında Kuzeydoğu Anadolu'da (Trabzon, Rize, Bayburt, Gümüşhane); Ağustos'ta Mardin, Urfa, Gaziantep yörelerindedir.1934 yılında, Nisan-Eylül aylarında İçel'den başlayarak Rize'ye kadar Doğu Anadolu'da gezmiştir: İçel, Adana, Gaziantep, Maraş, Malatya, Niğde, Kayseri, Sivas, Zara, Hafik, Suşehri, Erzincan, Gümüşhane, Bayburt, Trabzon, Rize. 1935 yılının Şubat ve Mart aylarında Ankara'da; Mart ayında İstanbul'da; Nisan ve Mayıs aylarında Ankara, Adana, Gaziantep, Maraş, Malatya ve Urfa'da; Haziran ayında İstanbul'dadır. Katalogdaki Balls örnekleri arasında en yüksek numara 2392 dir ve Haziran 1935 tarihli bir İstanbul örneği üzerindedir.

Balls, 1933-1935 Anadolu örneklerini tek seri halinde numaralamıştır. Katalogda 1933 tarihli en düşük ve en yüksek numaralar 117 ve 599'dur. 1934 tarihli olanlar 709 ve 2032 dir. 1935 tarihli olanlar 2046 ve 2392'dir. 117 numaralı örnek İçel'den toplanmıştır. 2392 numaralı örnek bir İstanbul örneğidir. Bu

bakımdan, Birand'ın *Türkiye Bitkileri* adlı 1952 tarihli kataloguna göre, Balls'un 1933-1935 Anadolu koleksiyonunda yaklaşık 2400 bitki örneği bulunduğunu söyleyebiliriz.

Üçüncü bir kaynak, Balls'un Anadolu gezilerinden şahsen bahsettiği *Plant Collecting in Turkey in Asia I-VI* adlı, altı makalelik bir yayınıdır (Balls 1935, 1936). Balls'un Anadolu'ya gelişindeki amacı, İngiltere bahçelerine ve bahçecilik alanına yeni süs bitkileri kazandırmaktır. Kendisi bir bitki yetiştiricisi ve bahçe düzenleyicisidir. Bu yayınında Balls, bahçe bitkisi olmaya elverişli bulduğu Anadolu'nun yerli bitkilerini tanıtmış, onların yaşam ortamından, çiçeklerinin biçim, renk, koku ve değişkenliklerinden, bitkiyi İngiltere ikliminde yaşatmakta başarılı olup olmadığından bahsetmiştir. Çoğunlukla tohum, soğan, rizom, kök toplamış, bitki örneği almış ve numaralamıştır. Bu yayınında yaklaşık yüz cinsine ait birçok tür adı vardır.Yayımlar çoğunlukla il kademesinde verilmiş, bununla beraber bazı yerlerde kesin mevkiler de bildirilmiştir. Örneğin Bürücek (Adana), Ahır dağı (Maraş), Berit dağı (Malatya), Kop dağı (Gümüşhane), Cevizlik (Maçka, Trabzon), Hamsiköy, Meşurah, Karakaban, Maden dağı, Soğuksu, Haldızan dağı (Trabzon), Erciyaş dağı (Kayseri)....

1935 ve 1936 tarihli , altı makalelik bu yayınından anlaşılacağı üzere, Balls 1933 te Ankara'ya gelmiş, bitki toplayabilmek için resmi izin belgelerini aldıktan sonra Kuzeydoğu Anadolu'ya gitmiştir. 20 Mayıs'ta Zigana'da, Ağustos'ta Meşurah'tadır (Trabzon). Yanında amatör botanist Dr.W.Balfour Gourlay vardır. 1934'te, gene Balfour Gourlay ile birlikte, ikinci kez Anadolu'ya gelmiş, Antitoroslar'ın doğu bölgelerini (Elbistan, Maraş), Adana Torosları'nı ve Kuzeydoğu Anadolu'yu Rize'ye kadar araştırmıştır. 1935'te Balls'un yanında zoolog Ch.Bird vardır. Bu gezide Malatya ve Gaziantep yöreleri gezilmiştir.

Gene Balls'un bu yayınında, en yüksek örnek numarası 2409'dur (Balls 1935, III:404). Bu numara, Balls'un Gaziantep Amerikan Hastanesi yakınlarında *Iris gatesii* bitkisini gördükten ve bu bitkinin Mardin tepelerinde bol miktarda yetiştiğini öğrendikten sonra, şahsen gitmek imkanını bulamadığı Mardin yakınlarından kendisine getirilen rizomlu *Iris gatesii* örneklerine verdiği numaradır. Demek ki kendi yayınında, Balls'un Anadolu'dan yaklaşık 2400 örnek topladığı anlaşılmaktadır.

Dördüncü bir kaynak, Balls'un *Eight Thousand Miles of Travel in Anatolia* adını verdiği ve içinde 1934 ve 1935 Anadolu gezilerini anlattığı bir konferansdır (Balls 1936a). Bu konferans 1936'da Horticultural Club'da verilmiş ve aynı yıl içinde birbirini takip eden iki makale şeklinde yayımlanmıştır. Konferans, Balls'un *Plant Collecting in Turkey in Asia* adlı altı makale dizisinin (Balls 1935, 1936) bir özetinden ibarettir ve aynı dergide yer

almıştır. Bu kaynaktan öğrendiğimize göre, Balls 1934'te Dr.Balfour Gourlay ile birlikte İstanbul'a gelmiş, gezileri için gerekli resmi izin belgelerini aldıktan sonra, arabasıyla Mudanya'ya çıkmış, Orta Anadolu'yu katederek güneye, Adana Torosları'na, Maraş'a, Ahır dağına, Berit dağına gitmiş, Toroslar'a dönmüş, buradan Erciyas dağı, Sivas, Erzincan, Gümüşhane yolu ile Kuzeydoğu Anadolu'ya varmıştır. Sonbahara kadar buradadır. Sonra kuzey yolu ile Ankara'ya ve Marmara sahilinden İstanbul'a deniz yolu ile dönmüştür. Balls, 1935 gezisinde Ch.Bird ile birlikte. Bu gezide, Gaziantep ve Malatya yörelerini gezmiştir.

Özet

Elimizdeki kaynaklardan elde ettiğimiz bilgileri özetlersek, bir bitki yetiştirici olan Balls, kırk yaşlarında iken, 1933-1935 yıllarında üç kez, her defasında ilkbahardan başlayarak sonbahara kadar Anadolu'da gezmiş, İngiltere bahçelerinde süs bitkisi olarak yetiştirmek amacıyla yabancı bitkilerimizden canlı örnekler toplamıştır. Başlıca Orta Anadolu'da, Güney Anadolu'nun orta kesimlerinde, Adana Torosları'nda, Doğu Anadolu'nun batı bölgelerinde, Kuzeydoğu Anadolu'da gezmiştir. 1933 ve 1934 gezilerini amatör bir botanist olan Dr.W.Balfour Gourlay ile, 1935 gezisini ise bir zoolog olan Ch.Bird ile yapmıştır. *Flora of Turkey*'de en yüksek örnek numarası 2403, *Plantae Turcicae*'de 2392, kendi yayını olan *Plant collecting in Turkey in Asia*'da 2409 dur. Lanjouw ve Stafleu (1954), Kew Herbarium'un Balls'un 2570 Anadolu örneğini barındırdığını, Ankara Fen Fakültesi Herbariumu'nda 2000 örneğinin bulunduğunu kaydetmiş ve başka herbariumlarda da Anadolu örneklerinin mevcut olduğunu ilave etmiştir: A(115), B(90), BM, E, LAU, MO, S(328). *Flora of Turkey*'e göre, Balls'un tipörnekleri E, K, BM, B ve S'e dağılmıştır. Balls Anadolu'dan 19 yeni taksonun tipörneklerini toplamıştır. Bunların hemen yarısı, P.H.Davis'in *Flora of Turkey* projesinin gelişmesi sırasında betimlenmiştir. İkiisi onun adını taşır: *Verbascum ballsianum* Murb. ve *Salvia ballsiana* (Rech.fil.)Hedge.

Kaynaklar

- Balls, E.K. 1935 ve 1936. Plant collecting in Turkei in Asia, I.-VI. *Gardeners' Chronicle*, Ser.3, 98 (2549):318-319; *ibid.*, Ser.3, 98 (2552): 370-372; *ibid.* Ser.3, 98:(2554):404-406; *ibid.*, Ser.3, 98 (2556):440-442; *ibid.*, Ser.3, 99 (2560): 40-42; *ibid.*, Ser.3, 99 (2562): 72-74.
- Balls, E.K. 1936a. Eight thousand miles of travel in Anatolia , *Gardeners' chronicle*, Ser.3, 99 (2558):14-15; *ibid.*, Ser.3, 99 (2559):29-30.
- Birand, H. 1952. *Türkiye Bitkileri (Plantae Turcicae)*, Ankara Üniv. Fen Fak.Yay., Um.58, Botanik 1, Ankara.
- Davis, P.H. (ed.). 1965-1985. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.1-9, Edinburgh.

- Davis, P.H. et al. (eds.). 1988. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.10, First Supplement, Edinburgh.
- Elliott, J. 1985. Edward Kent Balls, *The Garden*, 110(5):234-236.
- Güner,A. et al. (eds.). 2000. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol 11, Second Supplement, Edinburgh.
- Lanjouw, J. et Stafleu, F.A. 1954. *Index Herbariorum, Part II(1): Collectors*, Regnum Vegetabile vol.2, s.52, Utrecht.

Açıklama

Balls'un *Gardeners' Chronicle* dergisindeki 8 makalesinin fotokopilerini bana İngiltere'den getirmiş olan Prof.Dr.Feza Günergun'a pek çok teşekkür borçluyum.

Edward Kent Balls (1892-1984), plant collector and horticulturist

Edward Kent Balls (1892-1984) was an English horticulturist and a keen collector of living wild plants, hunting in foreign lands in order to introduce them to his country as garden ornamentals. He made three successive visits to Anatolia between 1933 and 1935, collecting from spring to autumn. He has been in Central Anatolia, central section of South Anatolia, the Cilician Taurus, west parts of East Anatolia, and in Northeast Anatolia. He was accompanied by the amateur botanist Dr.W.Balfour Gourlay in his first two trips, and by the zoologist Ch.Bird in the third. His highest specimen number in *Flora of Turkey* is 2403, in *Plantae Turcicae* 2392, and in his own article *Plant collecting in Turkey in Asia* 2409. Lanjouw et Stafleu write that the Kew Herbarium holds 2570 Anatolian specimens of Balls, and that the Herbarium of the University of Sciences of Ankara University keeps another 2000. They add that other herbaria are keeping Anatolian collections of his: A(115), B(90), BM, E, LAU, MO, S(328). The type specimens are distributed to E, K, BM, B and S. Balls has collected from Anatolia the type specimens of 19 new taxa. About half of them are described during the elaboration of P.H.Davis's *Flora of Turkey* project. Two are named after Balls: *Verbascum ballsianum* Murb. and *Salvia ballsiana* (Rech.fil.)Hedge.

Key words: E.K.Balls, flora of Turkey, collection, history of botany. **Anahtar kelimeler:** E.K.Balls, Türkiye florası, toplamalar, botanik tarihi.

OTTO SCHWARZ'IN (1900-1983) ANADOLU FLORASINA KATKILARI

Asuman Baytop*

Prof. Dr. rer.nat., Dr.h.c. Otto Anton Karl Schwarz (1900-1983) gençliğinde Bornova'da 1931'de yeni kurulmuş olan 'Garbi Anadolu Emraz ve Haşarat Mücadele İstasyonu'nda (bugünkü adı Bornova Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü) 1931 ile 1934 yılları arasında üç yıl görev almış bir Alman botanisttir. İzmir yöresinden ve komşu illerden pek çok örnek toplamış, Türkiye florasına yayılış ve bilim için yeni türler ilave etmiştir. Bu bakımdan onu tanımamız gerekmektedir.

Yaşam Öyküsü

Otto Schwarz'ın yaşam öyküsü ve bilimsel çalışmaları hakkında elimizde, onun ölümünün ardından yazılmış G.Klotz'un bir makalesi (Klotz 1983) ile H.Manitz'in, onun ölümünün 25.yılına rastlayan bir yazısı (Manitz 2008) vardır. Bu iki makaleden faydalanarak, onun yaşam öyküsünü aşağıdaki şekilde özetliyoruz. Schwarz'ı tanıtan daha başka yayınlar da vardır. Bunların adları, H.Manitz'in makalesinin kaynaklar listesinde kayıtlıdır.

Otto Schwarz, 28 Nisan 1900'de Weimar'da (Almanya) doğdu. Jena, Hamburg ve Berlin üniversitelerinde botanik okudu. Önce Thüringen florası ile ilgilendi. 1931-1934 arasında, İzmir'de yeni kurulan ve bugünkü adı Bornova Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü olan enstitüde görev aldı. Bu sırada, Anadolu florası ve Akdeniz florası ve başlıca *Quercus*, *Globularia*, *Primula* ve *Cyclamen* türleri üzerinde çalıştı. Almanya'ya döndüğünde, Berlin-Dahlem Botanik Müzesi'nde görev aldı. 1936-1939 arasında Avrupa'nın ve Akdeniz Bölgesi'nin *Quercus* türlerinin monografisini hazırladı. İkinci Dünya Savaşı'na katıldıktan sonra, 1946 başında Weimar'daki Haussknecht Herbaryumu'na kurator olarak girdi. Aynı zamanda Jena'da Friedrich-Schiller Üniversitesi'nde asistan olarak çalıştı, akademik karyere başladı. Burada Matematik-Doğa Bilimleri profesörü oldu. 1949'da Sistematik Botanik Enstitüsü'nün ve ona bağlı olan Botanik Bahçesi'nin direktörlüğüne atandı. Aynı yıl Üniversite Rektörü seçildi. Weimar'daki Haussknecht Herbaryumu'nu 2 milyon örneği, arşivleri ve kütüphanesi ile Jena Üniversitesi'nin ana binasına taşıdı. Enstitüsü'nü, botanik biliminin her dalında üstün bir merkez haline getirdi. Bilimsel ve idari başarılarından dolayı Almanya'da birçok ödüle layık görüldü.

1955'te emekli olduktan sonra da, sistematik çalışmalarını sürdürdü. Politik bakımdan, öğrenciliğinden beri sosyalist eğilimliydi. 7 Nisan 1983'te Jena'da vefat etti. Faydalandığımız iki makalede (Klotz 1983, Manitz 2008) ve Turhan Baytop'un *Anadolu Dağlarında 50 Yıl* adlı kitabında (Baytop 2001) O.Schwarz'ın birer resmi vardır.

Anadolu koleksiyonu ve Türkiye florasına katkıları

Schwarz'ın Anadolu bitkileri koleksiyonu ve Türkiye florasına katkıları hakkında fikir edinmek için, ilk olarak onun *Flora of Turkey*'deki (1965-2000) örneklerinin kayıtlarını gözden geçirdik. Bunlar sayıca azdır, ancak 145 kadardır. Hemen hepsi numaralıdır, fakat tarih taşıyanlar pek azdır. Numara yanında tarih bulunmaması, toplayıcının gezi yolu ve topladığı örnek sayısı hakkında bir bilgi kazandırmamaktadır. Bununla beraber, şu iki sonuca varmak kabil olmuştur: Örnekler 1932, 1933, 1934 ve 1938 yılları içinde ve çoğu İzmir'den olmak üzere, Manisa, Aydın, Muğla, Antalya, Eskişehir, Ankara, Adana illerinden toplanmıştır. 1938 tarihli örnekler Muğla ve Antalya yayılışlıdır ve Temmuz-Ağustos tarihlidir. Demek ki Schwarz, 1934'te Bornova'dan yurduna dönüş yaptıktan sonra, 1938 yazında tekrar Türkiye'ye gelmiş, bu iki ilden örnek toplamıştır. Esasen Schwarz, Batı Anadolu'dan iki *Papaver* türünü tanıttığı bir yayınında (Schwarz 1944), 1938 gezisinden kısaca bahsetmiştir. Schwarz 1938 Mayısının sonunda İzmir'e gelmiş, Muğla ve Köyceğiz'e gitmiş, Sandras dağı, Akdağ, Çaldağ, Pırnas dağı, Tekepınar dağına gezmiş, Denizli - Uşak, yolunu yapmış, sonbaharda Murat dağına çıkmıştır. Koleksiyonundan bir seriyi "Haşarat ve Emraz Enstitüsü"ne verdiğini, daha evvelki toplamalarından da, aynı Enstitü'ye dubletler bırakmış olduğunu, gene bu yayından (Schwarz 1944) öğreniyoruz. Schwarz bu makalesinde ayrıca, Türkiye'ye gelen bitki toplayıcılarına, topladıkları örneklerden bir seriyi, yardım gördükleri enstitülere bırakmalarını önermektedir.

Schwarz'ın 1944'te kısaca "Haşarat ve Emraz Enstitüsü" şeklinde adlandırdığı ve içinde 3 yıl görev yaptığı enstitü (Schwarz, 1944), esasında Bornova'da (İzmir) 15 Şubat 1931 tarihinde "Garbi Anadolu Emraz ve Haşarat Mücadele İstasyonu" adı ile kurulmuş olan müessesedir. 1969 yılında bölgesel özelliği dikkate alınarak, adı "Bornova Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü" olmuştur. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlıdır (Göven 2007).

İkinci bir kaynak olarak başvurduğumuz H.Birand'ın katalogunda (Birand 1952) bulduğumuz iki örnek kaydı, Schwarz'ın Bornova'da görevli olduğu sırada, ilk örneklerini Ekim 1931'de, son örneklerini Aralık 1934'te toplamış olduğuna birer delildir.

Flora of Turkey'e girmiş olan Schwarz'ın örneklerinin hepsinin, numaralı olmakla beraber tarih taşınamaları, Schwarz'ın hangi prensip dahilinde

* İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi.

numaralama yaptığını anlamamıza imkan vermemektedir. Fakat numaralamanın tek bir seri halinde sürdürülmediği kesindir ve her seride ne miktarda örnek bulunduğunu tahmin etmek imkansızdır. Bununla beraber koleksiyonundaki örnek sayısının oldukça yüksek olduğu açıktır.

Schwarz'ın Anadolu örnekleri hangi herbaryumlara dağılmıştır? *Flora of Turkey*'deki tipörnek kayıtlarının birkaçından, onun örneklerinin B, JE, K' da saklı bulunduğunu öğreniyoruz. I. H. Vegter, onun Türkiye örneklerinin ANK, B, EGE ve JE'de bulunduğunu yazmıştır (Vegter 1986). *Flora*'daki bir isotip kaydı (vol. 4:53), onun Bornova'da "Zirai Mücadele Enstitüsü" nde örnekleri bulunduğunu kanıtlamaktadır. Esasen Schwarz da, örneklerinden bir seriyi bu Enstitü'ye bıraktığını yazmıştır (Schwarz 1944). Sonuç olarak, Schwarz'ın Anadolu örneklerini, Türkiye'de 3 herbaryumda (ANK, EGE ve Bornova Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü Herbaryumu) ve Avrupa'da 3 herbaryumda (B, JE, K) görmemiz kabildir. Schwarz'ın örnekleri, Bornova Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü Herbaryumu'nda hala korunmaktadır. Sayıları 140'ın üstündedir ve 1931-1933 yıllarına aittir (Göven 2007). H. Demiriz, bu herbaryumdan şu şekilde bahsetmektedir: "Herbaryum esas itibariyle 1931-33 yıllarında Alman botanikçi Prof.Dr.Otto Schwarz tarafından İzmir'in Bornova, Yamanlar, Narlıköy, Çıplakdağ, İkikardeş dağı ve Nif dağı çevrelerinden toplanmış 800 kadar örnek ihtiva etmektedir" (Demiriz 1969). Schwarz, Anadolu örneklerini 1931-1934 yıllarında ve 1938 yılında toplamıştır.

Tipörnekleri ve yayınları

Schwarz bir botanisttir. Topladığı örnekleri kendi incelemiş ve çoğunu kendi tayin etmiştir. *Flora of Turkey*'den öğrendiğimize göre, Anadolu'dan 26 yeni takson'un tipörneklerini toplamıştır. Bunların büyük çoğunluğu kendi tarafından adlandırılmış ve betimlenmiştir. Çoğu Berlin'de *Feddes Repertorium* dergisinde yayımlanmıştır. Tipörnekleri İzmir, Manisa, Muğla ve Antalya illerindedir. *Flora of Turkey*'in kabul ettiği sistematik sıraya ve nomenklatüre uyararak, Schwarz'ın Anadolu'dan bilime kattığı taksonları ve onların tanıtım tarihini aşağıda veriyoruz.

Cedrus libani A. Rich. var. *stenocoma* (O. Schwarz) Frankis, 1944.

Viola sandracea Melchior, 1939.

Silene sipylea O. Schwarz, 1934.

Rhamnus pyrellus O. Schwarz, 1951.

Astragalus papazianus O. Schwarz, 1934.

Trifolium rhizomatosum O. Schwarz, 1962.

Potentilla sublaevis O. Schwarz, 1934.

Rosularia serpentina (Werdermann) Muirhead, 1938.

Anthemis xylopoda O. Schwarz, 1934.

Achillea nobilis L. subsp. *densissima* (O. Schwarz ex Bässler) Hub.-Mor., 1975.

Achillea nobilis L. subsp. *sipylea* (O. Schwarz) Bässler, 1963.

Cirsium sipyleum O. Schwarz, 1934.

Centaurea cariensis Boiss. subsp. *maculiceps* (O. Schwarz) Wagenitz, 1972.

Amphoricarpos exsul O. Schwarz, 1970.

Tragopogon subacaulis O. Schwarz, 1934.

Garhadiolus acaulis O. Schwarz, 1934.

Campanula fruticosa (Schwarz et Davis) Damboldt, 1976.

Verbascum cheiranthifolium Boiss. x *glomeratum* Boiss., 1934.

Globularia dumulosa O. Schwarz, 1938.

Teucrium sandrasicum O. Schwarz, 1949.

Teucrium chamaedrys L. subsp. *lydium* O. Schwarz, 1934.

Scutellaria orientalis L. subsp. *alpina* (Boiss.) O.Schwarz var. *glandulosissima* O.Schwarz, 1934.

Asperula daphneola O. Schwarz, 1934.

Allium albotunicatum O. Schwarz subsp. *albotunicatum*, 1934.

Allium pictistamineum O. Schwarz, 1934.

Allium stylosum O. Schwarz, 1934

Flora of Turkey'de, epitetlerinde Schwarz'ın adını taşıyan, fakat halen sinonim durumuna düşmüş bulunan 3 tür adına rastladık:

vol.4:237. *Sedum schwarzii* Werdermann, 1938. *Flora*'da, D.F.Chamberlain tarafından *S.cepaea* L.'nin zayıf bir formu olarak kabul edilmiştir.

vol.5:281. *Chrysanthemum schwarzianum* Bornm., 1944. *Flora*'da A.J.C. Grierson tarafından *Tanacetum cadmeum* (Boiss.) Heywood subsp. *cadmeum* ile eşanlamlı olarak kabul edilmiştir.

vol.7:114 *Phlomis schwarzii* P.H.Davis, 1951. *Flora*'da, A.Huber-Morath tarafından *P.bourgaei* Boiss. ile eşanlamlı olarak kabul edilmiştir.

Schwarz, Türkiye bitkileri ile ilgili yayınlar yapmıştır. Topladığı Anadolu bitkilerini tanıtan yayınları dışında, cins monografileri de vardır: *Quercus*, *Cyclamen*, *Primula*, *Galanthus* gibi. H. Demiriz, onun Türkiye'yi ilgilendiren yayınlarını, *Türkiye Flora ve Vegetasyonu Bibliyografyası* adlı kitabı içinde toplamıştır (Demiriz 1993). Bu eserde, Schwarz'ın 1934-1975 arasındaki 27 yayını tanıtılmıştır.

Schwarz'ın tüm çalışmalarının bir listesi 1984'te H.Manitz ve H.Dietrich tarafından yayımlanmıştır (*Wiss.Zeitschr. Friedrich-Schiller Univ., Jena, Math. Naturwiss. Reihe* 32:843-848). Bu listede 138 çalışma adı vardır (Manitz 2008)

Özet

Prof.Dr.rer.nat., Dr.h.c. Otto Anton Karl Schwarz (1900-1983), Almanya'nın tanınmış botanistlerindedir. Jena Üniversitesi'nde Sistematik Botanik Enstitüsü direktörü, Botanik Bahçesi direktörü, Üniversite rektörü olmuştur. Genç iken, 1931-1934 yılları arasında, Bornova'da yeni kurulmuş olan "Garbi Anadolu Emraz ve Haşarat Mücadele İstasyonu"nda (bugünkü adı Bornova Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü) görev almış, bu sırada başlıca İzmir, Manisa, Aydın ve Muğla illerinden pek çok örnek toplamıştır. Yurduna döndükten sonra, 1938 yazında tekrar Türkiye'ye gelmiş, Muğla ve Antalya dağlarında, Denizli ve Uşak (Murat dağı) illerinde gezmiştir. Eskişehir, Ankara ve Adana illerinden de örnekleri vardır; örnekler tarihsiz olduğundan, bu illerde hangi tarihlerde bulunduğu bilinmemektedir. Schwarz, Anadolu'dan 26 yeni taksonun tipörneklerini toplamıştır. Bunlar İzmir, Manisa, Muğla ve Antalya illerindedir. Tipörneklerin büyük çoğunluğu kendisi tarafından adlandırılmış ve yayımlanmıştır. Türkiye örnekleri, Avrupa'da 3 herbariuma (B, JE, K) ve Türkiye'de 3 herbariuma (ANK, EGE, Hb. Bornova Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü) dağılmıştır. Örnekleri 1931-1934 ve 1938 tarihlidir. Türkiye bitkileri ile ilgili en az 27 yayını vardır.

Açıklama

G. Lotz'un makalesini bana temin eden Prof. A.H. Meriçli'ye (İstanbul) ve Dr. J. Zapp'a (Saarbrücken), H.Manitz'in makalesini bana sağlayan Prof. O.Küçükker'e (İstanbul) müteşekkirim. Bornova Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü'nün tarihçesi ve bu enstitünün herbariumunda saklı bulunan Schwarz'ın örnekleri hakkında beni bilgilendiren enstitü müdürü Dr. M. Ali Göven'e teşekkür ederim.

Kaynaklar

- Baytop, T. 2001. *Anadolu Dağlarında 50 Yıl*, ilaveli ikinci baskı, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, s.13.
- Birand, H. 1952. *Türkiye Bitkileri (Plantae Turcicae)*, Ankara Üniv. Fen Fak. Yay. , Um. 58, Botanik 1, Ankara, s.6 ve 57.
- Davis, P.H. (ed.). 1965-1985. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 1-9, Edinburgh.
- Davis, P.H. et al. (eds.). 1988. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 10, First Supplement, Edinburgh.
- Demiriz, H. 1969. Türkiye'deki herbariumların durumuna toplu bakış, *Türk Biyoloji Dergisi*, 19(1):45.
- Demiriz, H. 1993. *An Annotated Bibliography of Turkish Flora and Vegetation*, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), s.395-397.
- Göven, M. A. 2007. Bornova, 12. 02 2007 tarihli mektup.
- Güner, A. et al. (eds.). 2000. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 11, Second Supplement, Edinburgh.

- Klotz, G. 1983. In Memoriam Otto Schwarz, 28.4.1900 - 7.4.1983, *Wiss. Zeitschr. Friedrich-Schiller-Univ., Jena, Math.-Naturwiss. Reihe*, 32(6): 839-842.
- Manitz, H. 2008. Otto Schwarz, *Feddes Repert.* 119(3-4):118-120.
- Manitz, H., Dietrich, H. 1984. Verzeichnis der Veröffentlichungen von Prof.Dr., Dr.h.c. Otto Schwarz, *Wiss. Zeitschr. Univ. Jena, Math.-Naturwiss. Reihe* 32:843-848.
- Schwarz, O. 1944. Zwei neue südwestanatolische Papaver der sect. Pilosa, *Feddes Repert.* 53: 76-80.
- Vegter, I.H. 1986. *Index Herbariorum, Part II (6): Collectors 8*, Regnum Vegetabile vol.114, Utrecht, s.862.

Contribution of Otto Schwarz (1900-1983) to the flora of Anatolia

Prof. Dr. rer.nat., Dr.h.c. Otto Anton Karl Schwarz (1900-1983) is a well known German botanist. He has been the director of the Institute of Systematic Botany in Jena University, the director of the Botanical Garden and the rector of the University. In his youth, he was active as a botanist in the Plant Protection Institute at Bornova (Izmir, Turkey) from 1931 to 1934 and collected intensively, mainly from the provinces of Izmir, Manisa, Aydın and Muğla. He returned to Turkey in Summer 1938 and explored this time the mountains in the provinces of Muğla and Antalya, and visited Murat dağı (Uşak). He has also collected specimens from the provinces of Eskişehir, Ankara and Adana; as they are undated, we don't know when he has been in this regions. Schwarz has collected from Anatolia the type specimens of 26 new taxa. The great part is named and described by himself. They are collected from the provinces of Izmir, Manisa, Muğla, and Antalya. His Turkish specimens are collected in 1931-1934 and 1938, housed in 3 herbaria in Europe (B, JE, K) and 3 herbaria in Turkey (ANK, EGE, Hb. Plant Protection Institute at Bornova). He published at least 27 articles dealing with Turkish plants.

Keywords: Turkish flora, botanical collections, collectors, Otto Schwarz, history of botany. **Anahtar kelimeler:** Türkiye florası, bitki toplamaları, toplayıcılar, Otto Schwarz, botanik tarihi.

TÜRKİYE'DE ECZANE SAYILARININ SINIRLANDIRILMASINA İLİŞKİN DÜZENLEMELER ve SONUÇLARI

Mehmet Karayaman*

Belirli mesleklerde, kalite ve fiyat kontrolünün sağlanması, mesleğin itibar ve değerinin korunması amacıyla zaman zaman sınırlamalara gidilmiş, mesleği icra edecek kişiler veya mesleğin icra edildiği mekânlarla ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Selçuklu Devleti'nin son dönemleri ile Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında, meslek erbabının denetlenmesi ve sayısının sınırlandırılması işi Ahilik teşkilatının görevi kabul edilmiş, Ahiler hem kendi aralarında yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamışlar hem de malların fiyat ve kalite kontrolünü yapmışlardır.¹ Osmanlı Döneminde ortaya çıkan lonca teşkilatı da benzer işlevleri yerine getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, esnaf sayısının sınırlandırılması ve denetlenmesi, üretilen mallardaki kalite ve miktarın denetim altına alınması için başvurulan yöntemlerin başında *Gedik* uygulaması gelmekteydi. Kelime anlamı, yıkık yer, duvarda açılan çatlak anlamına gelen gedik, terim olarak inhisar ve imtiyaz esasına dayanan askeri, idari, hukuki ve iktisadi tasarruf hakkı anlamına gelmekteydi. İnhisar usulünün kabul edilmesi ile gedik hakkı yeni bir mana kazanmış, devamlı tasarruf hakkı anlamının yanında bir de ticarete inhisar, imtiyaz ve bir çeşit patent manalarını da kapsamıştır. Önceleri, ilgili esnaf kâhyaları veya benzeri yetkililer tarafından verilen gedik hüccet ve temessükleri, sonradan yapılan hukuki düzenleme ile esnaf kethüdalrı, Maliye Nezareti'ne bağlı baş muhasebe ve şer'iyeye mahkemeleri tarafından verilmeye başlanmıştır. 1853 yılında, ticarete inhisar usulünün kaldırılmasıyla imtiyaz ve ruhsat manasını kaybeden gedikler, 1913 yılında çıkarılan *Gediklerin İlgası Hakkında Kanun-ı Muvakkat* ile tasfiye edilmiştir.²

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanının ilanından sonra, mesleklerin sınırlandırılmasına ilişkin yasal düzenlemelerden eczaneler de nasibini almış, esnaf olarak kabul edilen ve İhtisap Ağaları tarafından denetlenen eczaneler hakkında, gedik usulü uygulanmıştır. 24 Temmuz 1831 tarihinde İstanbul'da çıkan yangın sırasında Beyoğlu'ndaki eczanelerin büyük bir kısmı yanmıştır. Eczacı Calléja Bey'in Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'ye yaptığı müracaat

sonunda, Beyoğlu'nda yeniden faaliyet gösterecek olan eczanelerin sayısı 25 olarak sınırlandırılmıştır. Getirilen bu sınırlama bölgede uzun bir süre gedik uygulanmasına neden olmuştur.³ Bu şekilde önce Beyoğlu'nda başlayan gedik uygulaması daha sonra bütün İstanbul'a yayılmıştır.⁴

Osmanlı Devleti'nde eczacılıkla ilgili ilk yasal düzenleme, 17 Mayıs 1852 (27 Recep 1268) tarihinde çıkarılan *Nizamname-i Eczacıyan-ı der Memalik-i Osmaniye*'dir. İlk bölümü, eczacı ve ilaçlara ayrılan 77 maddelik *Nizamname*'de, eczacı dükkanları, gedikler ve eczacı çırakları, eczacıların ödemesi gereken vergilerle ilgili hükümler bulunmaktadır. Eczane gediklerine dokunmayan ve gedik verme yetkisini Tıbbiye Nezareti'ne bırakan *Nizamname* ile eczane açmak için eczacı diplomasına sahip olma şartı getirilmiştir. Esnaf kabul edilen ve diğer esnaflarla birlikte Evkaf Nezareti'ne bağlı olan eczacı dükkanları, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'ne bağlanmıştır.⁵ Eczacılığı bağımsız bir meslek olarak kabul eden ve diplomasız kişilerin eczane açmasını yasaklayan *Nizamname*'nin 18.maddesi ile eczane sayısı sınırlandırılarak, yeni eczane açılması, nüfus artışına bağlanmıştır. Eczacı dükkanlarının sayısını ve mahallini belirlemek için bir rapor hazırlanacağı belirtilen *Nizamname*'de, "*Eczacı dükkanları, belirlenen sayıyı aştığında satılık eczacı dükkanı olursa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane o dükkanı, civarındaki eczacılara aldırıp kapatmaya mecbur eder. Eczacılar böyle bir dükkanı almak istemezlerse dükkan açık artırma ile satılır*"⁶, denilmektedir.

Eczacılık alanında yapılan bir başka düzenleme de, 2 Şubat 1861 (Hicri 22 Receb 1277) tarihinde çıkarılan *Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname*'dir. *Nizamname* ile eczane gedikleri kaldırılmış, 4. maddesinde yer alan "*Eczacı dükkanlarının adedi mahdut değildir*", hükmü uyarınca eczanelerin sınırlandırılması uygulamasına son verilmiştir.⁷

1916 yılında çıkarılan *Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi* ile eczaneler, ticari eczaneler, belediye eczaneleri ve özel hastane eczaneleri olmak üzere üç kısma ayrılmış, eczanelerle ilgili işler Sıhhiye Müdüriyeti-

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. mkarayaman@hotmail.com

¹ "Ahilik", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, 1985, s.43-44.

² Ahmet Akgündüz, "Gedik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul, 1996, s.541-542.

³ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No.3358, Eczacılık Fakültesi No.47, İstanbul 1985, s.408; Turhan Baytop, "Osmanlı Döneminde Beyoğlu Eczaneleri", *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2000, s.25.

⁴ Doğan Üvey, Süleyman Ferit Eczacıbaşı ve Türkiye'de İlaç Sanayinin Kuruluşuna Katkıları, I.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s.11.

⁵ Nuran Yıldırım, "Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye", *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998, İstanbul)*, İstanbul 2000, s.47.

⁶ N.Yıldırım, "Nizamname-i Eczacıyan...", s.52, 67.

⁷ Nizamnamenin tam metni için bkz. T.Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi...*, s.260-264.

Umumiyesi’ne bırakılmıştır. Talimatnamede, eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin herhangi bir madde yer almamıştır.⁸

1861 yılından sonraki düzenlemelerde, eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin yasal düzenlemeler olmasa da, İstanbul’un her zaman ayrı bir statüsü olmuş, İstanbullu olmayanlara İstanbul’da eczane açma izni verilmemiştir.⁹ 1908 yılında II.Meşrutiyet’in ilan edilmesi ile birlikte Hem İstanbul’da faaliyet gösteren eczanelerin sayılarını tahdit etmek hem de diplomalı eczacılardan mahrum taşralarda, eczane sayılarının artırmasını sağlamak amacıyla yasal düzenlemeler yapılması gündeme gelmiştir. 1908 yılında tekrar yürürlüğe giren Kanun-i Esasi’nin 2.maddesi ile İstanbul’un imtiyaz ve muafiyeti ortadan kaldırılmıştır. Kanun-i Esasi’de yer alan eşitlik ilkesine istinaden, bazı eczacılar İstanbul’da eczane açmak için müracaat etmişlerdir. Yapılan müracaatlar, “*Başvurular yerine getirildiği takdirde, İstanbul’da mevcut eczanelerin sayısı artacak ve eczacılar arasında geçim derdi yüzünden rekabet başlayacaktır. Oysa eczacılık meslek ve sanatı, eczacılık ticareti diğer meslek ve sanatlara, başka ticaretlere asla benzemez. Eczacılıkta rekabet, memleketimizde görüldüğü üzere birbirinden müşteri kapmak ve güya ucuz ilaç yapmak suretiyle gayri meşru bir tarza yönelirse, halk sağlığının nasıl etkileneceğini söylemeye hacet yoktur*”, denilerek reddedilmiştir.¹⁰ Herhangi bir yasal düzenlemeye dayanmayan bu uygulama ile İstanbul’da sadece İstanbulluların eczane açmaları özel bir imtiyaz şeklini almıştır.

II.Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte başlayan, İstanbul’da kimlerin eczane açmaya hakkı olduğuna dair tartışmalara bir son vermek, eczacı ve eczanelerin ihtiyaç duydukları yasal düzenlemeleri yapmak amacıyla çalışmalara başlanmıştır. Yapılan çalışmalar sonunda, 1911 yılında Meclis-i Tıbbiye-i Şahane tarafından *Eczacılar Nizamnamesi* taslağı hazırlanmıştır.¹¹ I. Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla, hazırlanan yasa taslakları bir türlü uygulamaya sokulamamıştır. 1922 yılında, uzun uğraşlar sonunda hazırlanan *Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname*, Adliye, Dahiliye ve Sıhhiye Nazırlarının imzasıyla padişaha gönderilmiş, Padişah Mehmet Vahideddin tarafından onaylanan Kararname, 6 Zilkade 1340/1 Temmuz 1922 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹² 46 maddeden oluşan Kararnamenin üçüncü maddesinde, eczane açmaya izin verme yetkisi, İstanbul’da Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesine,

⁸ Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968, s.307-309.

⁹ N.Yıldırım, “II. Abdülhamit Döneminde Taşralılar İstanbul’da Eczane Açamazdı”, *Hastane Hospital News*, Yıl 7, Sayı 35, Temmuz-Ağustos 2005, s.42-43.

¹⁰ N.Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nin Son Eczacılık Yönetmeliği: Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname-1922”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt IV, Sayı 2, 2003, s.86.

¹¹ T.Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi...*, s.267.

¹² “Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname”, *Sıhhiye Mecmuası*, No. 18, Ağustos 1922, s.170-178.

taşrada sıhhiye müdürlüklerine, sıhhiye müdürlüğünün bulunmadığı yerlerde ise hükümet tabipliklerine bırakılmıştır. Dini ve resmi bayramlarda, tatillerde eczanelerin sıra ile gece nöbet tutmaları kararlaştırılmıştır. İsteyen eczanelerin nöbet dışında da gece açık kalmasına izin verilmiştir. Nöbetler, gece saat on ile sabah saat altı arasında olup, gece yapılan reçetelerden %20 daha fazla ücret alınabileceği, 18 maddede ifade edilmiştir.¹³ Kararnamede, eczacılarda bulunması gereken özellikler, eczacı dükkânları, ilaç imali ve ilaçlarla ilgili kurallar, bunlara uymayanlara verilecek cezalar hakkında hükümler yer almakta, eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktaydı.¹⁴ 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara’da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılmasıyla, Yasa uygulanamamış ve Ankara’da yeni kurulan Cumhuriyet idaresi tarafından tanınmamıştır.

964 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun

Cumhuriyet döneminde eczacılar ve eczanelerle ilgili kanunların yeniden düzenlenmesi gündeme gelmiştir. 1924 yılında İstanbul’da 300 civarında eczane bulunmakta olup, “*Eczaneler bazı bölgelerde birbirine sıkışık olduğu gibi, alışverişleri kıt ve dükkanları da hemen hemen boş bir vaziyette ve mali bakımdan da acımacak halde idiler*”.¹⁵ Eczacılar ve eczanelerle ilgili hükümetten gelen kanun tasarısı ile Sıhhiye ve Adliye Komisyonları mazbataları, Meclis’in 20 Ocak 1927 Perşembe günü toplantısında okunarak görüşülmeye başlanmıştır. Tasarının gerekçesinde; ülkemizde eczaneler ve eczacılık sanatına ait uygulamaların, yürürlükte olan 2 Şubat 1861 (Hicri 22 Recep 1277) tarihli tüzükle sürdürüldüğü, uzun yıllar önceki gereksinimlere göre düzenlenmiş bu tüzüğün, eczacılıktaki gelişmeler ve eczanelerin bugünkü durumu karşısında geri kaldığı vurgulanmıştır. Görüşmelerde, tasarının geneli ve gerekçesi üzerinde Sıhhiye Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey açıklama yaparak; tasarının, tüm dünyanın kabul ettiği bilimsel esaslar içinde ve ülke yararı ve gereksinimi göz önüne alınarak hazırlandığını, konunun ticaretle de ilgili olmasına rağmen, tıbbın dikkat isteyen bir dalı olan eczacılık mesleğinin esaslarını düzenlerken, toplum sağlığının ön planda tutulması gerektiğini belirtmiştir.¹⁶ Eczaneler üzerindeki devlet kontrolünün ve eczanelerin ülke içinde eşit dağılımını sağlamak amacıyla hazırlanan yasa hakkında şunları ifade etmiştir: “*Eczacılık ne un ticaretidir, ne üzüm ticaretidir, ne de sirke ticaretidir; bir sanattır, bir ilimdir; hastaya bakmak ilminin bir şubesidir. Bundan dolayı*

¹³ “Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname”, *Sıhhiye Mecmuası*, No.18, Ağustos 1922, s.172.

¹⁴ N.Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nin...”, s.90.

¹⁵ İ.Hakkı Yeşilyurt, “Cumhuriyet Eczacılığı”, *Farmakolog*, Sayı 15, 1945, s.112.

¹⁶ Meliha Özpekan, “Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Politikası 1923-1933”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 8, 2002, s.200.

eczane, hiçbir memlekette doğrudan doğruya bir ticaret müessesesi telakki edilmemiştir. Çünkü, bütün bir memleketin, hepimizin hayat ve sıhhatine ait bir meseledir”.¹⁷

24 Ocak 1927 günü yapılan oylama ile kabul edilen ve 6 Temmuz 1927 tarihinde yürürlüğe giren 964 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun, altı bölümden oluşmaktaydı. Bu kanun, 22 Recep 1277 tarihli Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname’yi yürürlükten kaldırmıştır. Kanunun 18. maddesinde, “Bir mahalde bulunan eczanelerin adedi o mahallin nüfusuna göre tespit olunur”, ifadesine yer yerilerek eczane sayılarının sınırlandırıldığı belirtilmiştir. Kanunun 19. maddesinde ise eczane sayılarının belirlenmesinde uyulması gereken kurallar şu şekilde ifade edilmiştir; “Nüfusu on binden aşağı olan kasabalar ve karyelerde veya şehir ve kasabalarda hududu içinde bulunmakla beraber, şehir ve kasabalardan müstakil veya müfrez olarak bulunan mahallerde bir eczane açmaya müsaade olunup, nüfusu on binden yukarı olan mahallerde beher on bin nüfusa kadar bir eczane açılabilir. Bir mahallin sıhhi vaziyeti ve halkın hıfz-ı sıhhat ve tedavi ihtiyacı, nüfusu on binden aşağı mahalde bir ikinci eczane küşâdına lüzum gösterirse, mahallin teklifi üzerine Sıhhiye Vekaleti müsaade verebilir. Nüfus miktarı mahalli nüfus idarelerinden alınacak malumata nazaran tayin olunur”.¹⁸

Kanunun 20. maddesinde, şehir ve kasabalarda açılacak eczane adedinin ve açılması icap eden mıntıkların, şehir ve kasabanın coğrafi vaziyetine ve nüfusuna göre belirlenmesinin, Vilayet Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Müdürlüğü ve Vilayet İdare Heyeti’nin görevleri arasında olduğu ve hazırlanan projelerin onay için, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti’ne gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. 22. maddede ise nüfusuna göre sayısı fazla olan yerlerdeki eczane adedi, belirlenen sayıya ininceye kadar yeni eczane açılmasına, mevcut eczanelerin aynı yerde çalışmak üzere devrine, satışına veya kapatılmış olanların tekrar açılmasına izin verilmeyeceği ifade edilmiştir.¹⁹ Kanunda, eczaneler arasında makul bir mesafenin bulunması gerektiği belirtilerek, kanunun yayınlanışından itibaren bir yıl geçtiği halde eczane sayısı, o yerde belirlenen orana inmezse, ruhsat tarihi eski olanlar yerinde bırakılarak diğerlerinin kapatılacağı veya başka yere nakledileceği belirtilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde Türk ve Müslüman eczacı sayısı sınırlı kalmıştır. Bunda Türk ve Müslümanların eczacılığı esnaf olarak kabul ederek, eczacılık mesleğine itibar göstermemeleri ve eczacılık stajı için çalışacak eczane

¹⁷ “964 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Kanunu Hakkında,” *Farmakolog*, Cilt 20, Sayı 10, Ekim 1950, s.331.

¹⁸ *Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun No:964*, Türkiye Cumhuriyet Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Yayını, Ankara 1936, s.7.

¹⁹ *Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun No.964*, Türkiye Cumhuriyet Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Yayını, Ankara 1936, s.8.

bulmakta zorluk çekmeleri etkili olmuştur.²⁰ 964 Sayılı Kanun’dan beklenen neticelerin başında, büyük oranda gayrimüslimlerin elinde olan ecza ticareti ve eczane işletmeciliğinin Türkleşmesi, Türklerin bu meslekte ağırlık kazanmasını sağlamaktı. Bu konuda Türk Eczacılar Cemiyeti Başkanı Hasan Derman şunları ifade etmektedir; “Cumhuriyete kadar meslekte nasılsa yer almış, yerli elemanların sarf ettiği bütün gayretlere rağmen, gerek ecza ticareti kısmında, gerekse eczane alanında kapitülasyonların yerleştirdiği gayri millî ve hatta gayri meslekî anâsırı kökleme mümkün olmamıştı. O günün bilançosunda görüleceği üzere, drogistik %5-10 istisnası ile tamamen, eczanelerin mühim bir kısmı da bu toprak ve meslekle ilgisi olmayan ellerde idi. Hele yerli tıbbi müstahzarlarla millî laboratuvarların varlığı, bir özenişi tatmin eden numuneciklerden farksızdı. Kaldı ki mevcutların da bünyesi zayıf, sıska ve çelimsizdi. Adeta yıkılmaya ve abanmaya hazırı. Eczacı ise, kendi toprağında yabancı ecza tacirinin esiri ve onun ondalıklı satıcısı idi”.²¹

“Kapitülasyonların tazyikiyle meslek bünyesinde meydana gelmiş olan ehliyetsiz, gayri millî ve hatta meslekten olmayan müessese ve elemanların tasfiye edilmesi”²² amacıyla çıkarılan Kanunun 1. maddesinde yer alan, Türkiye Cumhuriyeti dahilinde eczane açabilmek için Tıp Fakültesi Eczacı Mektebinden mezun olmak ve Türk bulunmak şartı, Türk eczacılara çalışma sahası hazırlanmıştır.²³ Kanunun uygulanması sırasında kapatılan eczanelerin çoğunluğunu, eczacılık diploması olmayan, eczacılık müsaadesiyle çalışan veya Müslüman olmayan azınlıkların işlettiği eczaneler oluşturmuştur.²⁴

Kanundan beklenen bir başka amaç da büyük şehirlerdeki eczanelerin bir kısmının Anadolu’daki şehirlere dağılmasını sağlamaktı.²⁵ Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti tarafından, vilayetlere gönderilen yazıda, eczanesi kapatılan şahısların, ihtiyaç duyulan yerlerde eczane açmalarına yardımcı olunması gerektiği belirtilerek, varsa idare-i hususiye veya belediyelere ait dükkanların ücretsiz olarak veya çok az bir ücretle eczane açacak olanlara tahsis edilmesi istenmiştir.²⁶

964 Sayılı Yasa ile eczanelerin amaç ve işlevleri yeniden düzenlenerek, halka daha iyi hizmet verebilecek, maddi yönden kuvvetli eczanelerin ortaya

²⁰ T.Baytop, “XIX. Yüzyılda İstanbul’da Eczacılık”, *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2000, s.44.

²¹ Hasan Derman, “Cumhuriyet Devrinde Eczacılığın İnkışafı ve Amilleri”, Remzi Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanacağı*, İstanbul 1949, s.28.

²² “Sağlık Bakanlığına Sunduğumuz Dilekçe”, *Farmakolog*, Cilt 19, Sayı 1, Ocak 1949, s.20.

²³ N.Baylav, *a.g.e.*, s.440.

²⁴ T.Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi...*, s.301.

²⁵ “Eczahaneler Kanununun Tatbikine Başlandı”, *Hizmet*, 30 Kasım 1927.

²⁶ *Anadolu*, 10 Mayıs 1928.

çıkması sağlanmaya çalışılmıştır. Nitekim Kanunun yürürlüğe girmesiyle, eczanede bulunması icap eden serum, ilaç, müstahzarat ve diğer maddelerin asgarî miktarları tespit edilmiş ve bunların bulundurulması mecburi hale getirilmiştir. Şehir ve kasabalarda açılacak eczaneler için gerekli sermaye ve kredi miktarını da tayin eden Kanunla, eczanelere gece nöbetleri, belirli bir kâr oranı ile çalışma mecburiyeti, bulunduğu yeri terk edememe gibi ağır mükellefiyetler getirilmiştir. Bu sorumluluklara karşılık olarak da, buldukları bölgede nüfusa göre eczane sayıları sınırlandırılarak, eczanelerin belirli bir maddi gelire sahip olmaları sağlanmıştır.²⁷

Kanunun uygulanması sırasında, hangi illerde, hangi eczanelerin faaliyetine devam edeceği, hangilerinin kapatılacağına dair bir liste hazırlanmış ve listeler, Haziran 1928’den itibaren valiliklere ve sıhhiye müdürlüklerine gönderilmiştir. Yasanın uygulanması sonucunda, İstanbul’daki 300’e yakın eczaneden 90’ı kapanmış, 18’inin de yeri değiştirilmiştir.²⁸ İzmir’de faaliyet gösterecek eczanelerin sayılarının belirlenmesi için *Vilayet İdare Heyeti* görevlendirilmiş, Heyet tarafından hazırlanan rapor neticesinde, İzmir merkezde faaliyet gösteren 26 eczaneden 8’inin kapatılmasına, 1’inin yerinin değiştirilmesine ve 18’inin faaliyetlerine devam etmesine izin verilmiştir.²⁹

Tablo 1’de de görüldüğü üzere, 964 Sayılı Kanun’un ülke genelinde uygulanması neticesinde, 1928 yılında kapanan 224 eczaneden 223’ü, 1930 yılında kapanan 14 eczaneden 4’ü, 1931 yılında kapanan 8 eczaneden 2’si, 1932 yılında kapanan 7 eczaneden 2’si, 1933 yılında kapanan 9 eczaneden 1’i, yasal zorunluluk nedeniyle kapanmıştır.³⁰

Ancak Kanundan beklenen sonuç alınamamış, Anadolu’da açılan eczanelerin sayısı sınırlı kalmıştır. 1940 yılına gelindiğinde ülkede 300’e yakın eczacı, devlet ve yarı resmi kurumlarda istihdam edilirken, 465 kadar eczacı da kendi eczanelerine sahip bulunmaktaydı. 465 eczaneden 134’ü İstanbul ve civarında, kalan 331 eczane ise Anadolu’da faaliyet göstermekteydi.³¹ 1950 yılına gelindiğinde İstanbul, İzmir, Bursa gibi şehirlerde 5300 kişiye bir eczane düştüğü, mevcut eczanelerin yaklaşık üçte birinin de İstanbul’da faaliyet gösterdiği düşünülürse, 1927 yılında çıkarılan kanundan beklenen neticenin alınamadığı görülmektedir.

²⁷ M.Koyulhisarlıoğlu, “Diğer Mesleklerde ve Bizde Eczane Tesisi Meselesi”, *Farmakolog*, Cilt 21, Sayı 6, Haziran 1951, s.252.

²⁸ 1927 yılında çıkarılan *Eczacılar ve Eczahanlar Hakkındaki Kanun* gereğince, İstanbul’da kapatılan veya nakledilen eczanelerle, yeni açılan eczanelerin sahipleri, faaliyet gösterdikleri bölge ve kuruluş tarihleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Mağdur Eczacıların İstirhamı*, İstanbul, Numune Matbaası, 1928, s.6-21.

²⁹ *Ahenk*, 18 Haziran 1928.

³⁰ *Türkiye Cumhuriyeti 1939-1940 İstatistik Yıllığı*, Ankara, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1941, s.108-109.

³¹ Bekir Akcar, “Eczacılığımızın Tekâmül Seyrine Bir Bakış”, *Dirim*, Cilt 25, Sayı 3-4, Nisan 1940, s.65.

Tablo 1: Türkiye Nüfusu ve Eczane Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye Nüfusu	Yılbaşında Mevcut Olanlar	Yıl İçinde Açılanlar	Yıl İçinde Kapananlar
1922		431	79	3
1923		507	141	33
1924		615	84	49
1925		650	75	38
1926		687	37	56
1927	13 648 000	668	43	38
1928	13 939 000	673	-	224
1929	14 237 000	449	7	1
1930	14 540 000	455	18	14
1931	14 850 000	459	22	8
1932	15 167 000	473	4	7
1933	19 490 000	476	12	9
1934	15 821 000	477	11	10
1935	16 158 000	478	1	8
1936	16 434 000	471	7	10
1937	16 725 000	468	33	-
1938	17 016 000	501	6	11
1939	17 517 000	496	1	15
1940	17 821 000	482	-	21
1941	18 110 000	461	3	4
1942	18 203 000	460	4	-
1943	18 396 000	464	10	-
1944	18 592 000	474	13	4
1945	18 790 000	483	19	7
1946	19 203 000	495	29	-
1947	19 625 000	524	29	-
1948	20 056 000	553	32	18
1949	20 497 000	585	14	-

Kaynak: *Türkiye Cumhuriyeti 1939-1940 İstatistik Yıllığı*, Ankara, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1941, s.108; *Türkiye Cumhuriyeti 1950 İstatistik Yıllığı*, Ankara, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1950, s.71; *Türkiye Cumhuriyeti 1959 İstatistik Yıllığı*, Ankara, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1959, s.34.

5320 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanuna Bir Madde Eklenmesi Hakkında Kanun

1948 yılı sonlarında, 964 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanun’un bazı maddelerinin değiştirilmesi gündeme gelmiştir. Zira eczanesi olmayan il ve ilçelerde eczane açılmasını teşvik etmek amacıyla çıkarılan, 964 Sayılı Kanun’dan beklenen netice alınamamış, İstanbul’da 150, İzmir’de 45

eczane bulunmasına rağmen, 5 il ve 276 ilçede eczane açılmamıştır. Aralık 1948’de Bakanlar Kurulu’na sunulan yasa tasarısında, eczanesi bulunmayan il ve ilçelerde 5 yıl boyunca eczane işleten eczacılara, istedikleri yerde eczane açma hakkı verilmesi gündeme gelmiştir. Hazırlanan kanun tasarısı, Türkiye Büyük Millet Meclisi bünyesinde oluşturulan Sağlık Komisyonu’nda görüşülerek, 7 Ocak 1949 tarihinde kabul edilmiştir.³²

Tasarıya karşı çıkan Eczacılar Cemiyeti Başkanı Hasan Derman, eczane sayısının yeterince artmamasının nedenini, ekonomik, mali, kültürel faktörlerde, harp şartlarında, eczacıların silah altına alınmalarında, nüfusun dağılımında, birçok ilçenin yeni tesis edilmiş olmasında, bazı mıntikalarda halkın doktora ve tedaviye alışmamış olması nedeniyle ilaç sarfiyatının az olmasında ve bilhassa Eczacı Mektebi’nin senelerden beri bir türlü ihtiyaç nispetinde randıman verecek hale getirilemeyişinde aramak gerektiğini ifade etmiştir.³³

7 Şubat 1949 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yapılan görüşmeler neticesinde, *5320 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanuna Bir Madde Eklenmesi Hakkında Kanun* kabul edilmiş, 11 Şubat 1949 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanunda, “*Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra eczanesi bulunmayan il ve ilçelerle Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca kabul edilecek bucaklarda, eczane açarak beş yıl müddetle müstemirren (devamlı) çalışıp, yapılacak teftişlerde iyi sicil almış olan eczane sahiplerinin, mevcut tahdide bakılmaksızın arzu ettikleri il veya ilçelerde eczane açmalarına Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından müsaade edilir*”,³⁴ denilerek eczanesi bulunmayan yerlerde yeni eczaneler açılması teşvik edilmiştir.

Ancak yasadan beklenen netice gerçekleşmemiş, beş yıl gibi bir süre mali sıkıntılara katlanmanın zorluğu, eczane sayısındaki artışın sınırlı kalmasına neden olmuştur. Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra açılan 26 eczaneden 2’si kapanmış, 2’si mali sıkıntılar nedeniyle el değiştirmiş, birçoğu da yerlerinin değiştirilmesi için Sağlık Bakanlığı’na müracaat etmiştir.³⁵

1950 yılında Demokrat Parti’nin iktidara gelmesi ve antidemokratik kanunların değiştirmesine yönelik adımlar, eczacıları harekete geçirmiş, Eczacı Remzi Kocaoğlu’nun girişimi ile *Türkiye Eczacıları Yardımlaşma Cemiyeti* kurulmuştur.³⁶ 700’den fazla üyesi bulunan Cemiyet, ilk toplantısını 12 Haziran 1950 tarihinde yapmış ve başkanlığa Muzaffer Dinçol seçilmiştir. Cemiyet

³² *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1949.

³³ “Türkiye Eczacılar Başkanı ile Görüşme”, *Farmakolog*, Cilt 19, Sayı 1, Ocak 1949, s.19, 21.

³⁴ *Farmakolog*, Cilt:19, Sayı:2, Şubat 1949, s.57-58.

³⁵ Mazhar Kunt, “Eczanelerin Tahdidini”, *Eczacılık Dünyası*, Sayı:1, Ekim 1951, s.6.

³⁶ Affe Mat, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eczacılık”, *Türkler*, Cilt:17, Ankara, 2002, s.930.

tarafından hazırlanan ve milletvekillerine gönderilen, *Yeni Eczacılık Kanunu Hakkındaki Düşüncelerimiz* başlıklı broşürde, “*Eczanelerin tahdidine amir olan hükümlerin mer’iyete girmesinden bugüne kadar, memleketimiz hesabına beklenen gayenin tahakkuk etmediği görülmüş ve halen 4 ilimiz ve 253 ilçemizin eczaneden mahrum bulunması bu nokta-i nazarı müeyyet bir keyfiyet olarak mütalaa edilmiştir. Bakanlığımızın ticaret serbestine ve rekabete binnetice halkımızın menfaatine olduğu kadar, sanat icrasında serbestiye de mani olan bu hükümlerin, bugünkü demokratik cereyanlar karşısında kaldırılmasında fayda görülmektedir*”,³⁷ ifadelerine yer verilmiştir.

964 Sayı Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanun’da değişikliğe gidilerek, eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin maddenin kaldırılması konusu, Türkiye Eczacılar Cemiyeti kongrelerinde de sert tartışmalara neden olmuştur. Eczane sayılarının sınırlandırılmasına yönelik uygulamanın kaldırılmasıyla birlikte, özellikle büyük şehirlerde pek çok yeni eczanenin açılacağı ve oluşacak rekabetin de eczacılık mesleğine zarar vereceği yönünde görüş belirtenlere karşılık, Eczacı Bülent Birbil yaptığı konuşmada, bu görüşe katılmadığını belirterek şunları ifade etmiştir; “*İdare heyeti hadiseye öyle bir yön vermeye çalışıyor ve çalışmış ki, sanki bu kanunun tadili ile Türkiye’de artık eczacılık diye bir şey kalmayacak, meslek ölecektir. Sebep çok basit, çünkü tahdit kalkacak. Sonra ne olacak? En iyi köprübaşlarını tutmuş meslektaşlar tekellilik ruhunun aşıladığı rehavetten uyanacaklar veya uyanmak mecburiyetinde kalacaklar. Nihayet karşısında açılan eczane onu bazı mecburiyetlere sokacak. Bilakis meslek deontolojisi bakımından buna her birimizin memnun olması gerekir. Deniliyor ki rekabet hile doğurur. Biz genç eczacı arkadaşlar, meslektaşlarımızı bu tahminden tenzih ediyoruz. En sonunda kendimizi kontrol edecek bir nevi muhalefet doğacak*”.³⁸

1953 yılına gelindiğinde, eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin yasal düzenlemelerde değişiklik yapılması gündeme gelmiş, eczane sayılarının sınırlandırılmasından memnun olmayanlar Sağlık Bakanlığı’na başvurmuştur. Meselenin incelenmesi için, İstanbul İl Sağlık Müdürü Faik Yargıcı’nın üye tayin edildiği Danışma Kurulu vazifelendirilmiştir. Kurul, hem eczane sayılarının sınırlandırılmasına karşı cephe alan *Eczacılar Yardımlaşma Derneği*’nin hem de bütün eczaneleri temsil eden *Türkiye Eczacılar Birliği*’nin görüşlerini almıştır. Türkiye Eczacılar Birliği, sınırlamanın Türkiye’nin sağlık bünyesine göre lüzumlu olduğunu, Norveç, İsveç, İtalya, Yunanistan ve Fransa’da da eczane sayılarının sınırlandırılmış olduğunu, Batı Almanya’da ise II.Dünya Savaşı’ndan sonra kaldırıldığını ileri sürmüştür. Bu konuşma

³⁷ Baylav, a.g.e., s.463.

³⁸ *Farmakolog*, Cilt 21, Sayı 1, Ocak 1951, s.30.

nedeniyle, Eczacılar Yardımlaşma Derneği temsilcileri toplantıyı terk etmiş, bunun üzerine Sağlık Bakanlığı her iki kurumdan da yazılı görüş istemiştir.³⁹

Türkiye Eczacılar Cemiyeti’nin görüşünü Eczacı Arif Neşet Usman şöyle ifade etmiştir; “*Eczacılar Cemiyeti, eczane sahibi olan ve olmayan bütün azası arasında bir anket açmıştır. Reyler %85 nispetinde tahdidin kaldırılması aleyhinde olarak verilmiştir. Hükümetin ana davası, doktoru ve ilacı halkın ayağına götürmektir. Anadolu’da 250 kazada ve 3 vilayet merkezinde eczane yoktur. Mesele eczane açmak ve eczacılık yapmak davası değildir. İstanbul, İzmir, Ankara ve Adana’da icrayı ticaret etmektir. Hatta C.H.P. hükümetleri zamanında tahdidi bertaraf eden bir kanun çıkarıldı. Eczane bulunmayan şehir ve kasabalarda eczane açıp, 5 sene işletenlerin tahditten istisna edilmeleri kabul edildi. Bunlara ayrıca resmi, gayri resmi kredi imkanları sağlandı. Lakin bu imkandan istifade etmek isteyen bulunmadı. Kanunun imtiyaz mahiyetinde olan hükümleri kaldırılın. Fakat eczacılığın mesleki ve sıhhi icaplarıyla ticari vasfı koordine edilsin. Esasen, Bakanlık yetkisini kullanarak yeni eczaneler de açtırıyor. Yani nüfus kesâfeti ve yeni kurulmuş mahalleler gibi icaplarla yeniden ruhsatnameler veriyor. Her mektebi bitiren kendi sermayesi olmazsa nasıl eczane kuracak? Bu takdirde diploma, sermayenin balık yemi olacak!*”⁴⁰

Eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin yasanın kalkması gerektiğini savunanlar, bu yasa ile istenilen neticeye ulaşamadığını, eczane açma hakkının binlerce liraya devredilerek, haksız kazançlara yol açtığını, yüksek paralarla eczane alanların sermayelerini kısa bir zamanda yerine koymak için fazla kazanmak yoluna gittiklerini, eczane sayılarının sınırlandırılmasının rekabeti önlediğini ve bu nedenle fiyatların yükselmesine sebep olduğunu,⁴¹ mezun olan eczacıların işyeri açamadıklarını, işe giremediklerini ileri sürerek, 964 Sayılı Kanun nedeniyle 700 eczacının işsiz kaldığını, diploma sahibi olan eczacının eczane açmasının engellendiğini ve bunun da antidemokratik olduğunu iddia etmişlerdir.⁴²

Eczacılar Cemiyeti Başkanı Hasan Derman ise iddiaların gerçekte bağdaşmadığını belirterek şunları ifade etmiştir;

“*Türkiye’de mevcut diplomalı eczacıların yekûnu, takribi olarak 1150 ile 1200 arasında tespit edilmiş bulunmaktadır. Bunların 630’u eczane sahibi ve mesul müdürüdür. 35-40’ı ecza deposu müdür veya sahibidir. 20-25’i fabrika mümessilliği yapmaktadır. 100 tanesi ise müstahzarat ve laboratuvar sahibi olarak mevzuun teknik ve ilmi cephesinde çalışmaktadır. Yine bu*

³⁹ *Eczane Tesisi Başiboş Bırakılabilir mi?*, İstanbul 1952, s.19.

⁴⁰ *Eczane Tesisi Başiboş..*, s.19.

⁴¹ *Eczaneler Kanunu*, Türkiye Eczacılar Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1953, s.7.

⁴² *Vakit Gazetesi*, 30 Ocak 1952.

laboratuarlarda tâli vazife almış arkadaşlar 25’den fazladır. 140 ile 150 diplomalı eczacı da askeri hüviyetle vazife görmektedir. Geriye kalan (azami olarak) 250 arkadaşımız devlet, memleket, belediye hastanelerinde ve resmi dispanserlerde, Sümerbank, Etibank, Devlet Demir Yolları ve emsali gibi devlet işletmelerinin hastane sıhhi teşekküllerinde ve ayrıca bazı hususi işletme ve şirketlerin eczanelerinde görevli bulunmaktadır ki bu müesseselerin ihtiyaçlarına nazaran maalesef miktarları kıfayet etmemektedir. Nitekim halen Sağlık Bakanlığına ait bir kısım hastanelerin eczacısız kaldığı ve bu kolun tabip nezareti altında, kalfalarla idare edildiği resmen ve yazılı olarak sabittir. Ayrıca Devlet Demiryollarında tabip baremi 35 liradan başladığı halde, eczacısız olan idare eczanelerinin personel ihtiyacını karşılanabilmek için, ayrı bir kararla eczacı baremi 50 liradan başlatılmıştır. Buna rağmen Devlet Demiryolları yine eczacı bulamamıştır. Şu halde ortada ‘eczanesiz eczacı’ yoktur, bilakis ‘eczacısız eczane’ vardır! Bu olayın en bariz diğer bir delili de, mevcut tanzimî hükümlere rağmen bugün dahi 250 kaza ile 3 vilayet merkezinde eczanelerin bulunmaması keyfiyettir. Hatta eczanelerden mahrum bölgelerin belediyeleri dükkân, ev, eczane demirbaşı, mütedavil sermaye, ayrıca ayda 50 ile 100 lira tazminat vermeği teklif ve hâsıl olacak kârı da terk etmelerine rağmen eczacı bulamamaktadırlar.”⁴³

Yasaya karşı çıkanlar, ülke genelinde 1200 eczacı bulunduğunu ve ölüm nispetinin binde yirmi olduğu bir ülkede, yeni mezun eczacıların ölenlerin yerini bile dolduramadığını ifade edilerek, Anadolu’da hâlâ eczanesiz kaza ve vilayet bulunmasının da eczacı sayısının yetersiz olmasından kaynaklandığı ileri sürülmüşlerdir.⁴⁴ Yeterince eczacı yetiştirilememesinde, 1924 yılından itibaren Eczacı Mektebi’ne yalnız lise mezunlarının kabul edilmesi, öğrenim süresinin 4 yıla çıkartılması, okul binasının yetersiz olması nedeniyle okula fazla öğrenci alınamaması etkili olmuştur. Her yıl alınan 80 öğrenciden ancak 30-40 kişi mezun olabilmiş, 1927-1948 yılları arasında mezun olan yaklaşık 700 eczacıdan 100 kadarı askeri eczacı olduğu için Milli Savunma Bakanlığı’nda göreve başlamıştır. Geriye kalan 600 eczacıdan 250’si de kadın olup, çoğu evlenip anne olunca mesleğini devam ettirememiştir. Bayanlardan, 1948 yılına kadar eczane açanların adedi 26’yı geçmemiştir.⁴⁵

⁴³ *Eczane Tesisi Başiboş...*, s.9-10.

⁴⁴ *Eczane Tesisi Başiboş...*, s.11

⁴⁵ “Memlekette Bir Eczacı Buhranı Var”, *Farmakolog*, Cilt 20, Sayı 11, Kasım 1950, s.410-411; *Farmakolog*, Cilt 19, Sayı 2, Şubat 1949, s.22.

Tablo 2: Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaletine Bağlı Sağlık Personeli (1928-1949)

Yıllar	Doktorlar	Ebeler	Hemşireler	Sıhhiye Memurları	Eczacılar
1928	1 078	377	130	1 059	128
1929	1 090	397	164	1 189	131
1930	1 182	400	202	1 268	127
1931	1 123	429	223	1 224	115
1932	1 188	421	216	1 246	116
1933	1 211	402	257	1 306	121
1934	1 217	413	292	1 303	124
1935	1 243	451	325	1 365	125
1936	1 287	471	357	1 405	135
1937	1 391	486	356	1 497	137
1938	1 379	529	408	1 604	143
1939	1 514	559	409	1 638	143
1940	1 500	616	405	1 493	129
1941	1 585	475	410	1 462	138
1942	1 759	667	419	1 501	138
1942	1 759	667	419	1 501	139
1943	1 742	687	411	1 564	131
1944	1 693	786	401	1 615	128
1945	1 945	806	409	1 632	116
1946	2 181	1 110	413	2 756	147
1947	2 514	1 622	519	2 963	148
1948	2 617	1 326	643	2 938	115
1949	2 617	1 326	643	2 938	115
1950	3 020	1 285	721	4 018	130
1951	6 570	1 586	687	3 003	1 047
1952	6 232	1 734	1 368	4 448	1 009
1953	7 179	1 946	1 496	3 474	1 026
1954	6 913	1 737	1 137	3 208	1 231

Kaynak : *Türkiye Cumhuriyeti 1939-1940 İstatistik Yıllığı*, Ankara, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1941, s. 108; *Türkiye Cumhuriyeti 1949 İstatistik Yıllığı*, Ankara, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1949, s.76; *Türkiye Cumhuriyeti 1950 İstatistik Yıllığı*, Ankara, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1950, s.71; *Türkiye Cumhuriyeti 1959 İstatistik Yıllığı*, Ankara, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1959, s.113.

Tablo 2’de de görüldüğü gibi, 1950 yılına kadar Sağlık Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren eczacıların sayısı sınırlı kalmış, Bakanlık bünyesinde 1928 yılında 128 eczacı çalışırken, 1950 yılında bu rakam ancak 130’a çıkabilmiştir. Bu nedenle Kanun’da değişiklik yapmak yerine eczacı okulunda yetiştirilen eczacı sayısının artırılması gerektiği savunulmuştur.

Türkiye Eczacılar Cemiyeti, “*Eczanelerin çok büyük paralara devredildiği ve çok para kazandıkları*”, şeklindeki iddiaların gerçek olmadığını belirtmiştir. Eczanelerin gelirlerinin % 80-85’nin tıbbi müstahzarat satışından, % 8-10’nun tuvalet eşyası, tuvalet malzemesi, pamuk, tentürdiyot ve emsalinden, % 10-12’sinin de imal edilen reçetelerden oluştuğunu, bunlardan birincisinin fiyatının 1262 Sayılı ve 4348 Sayılı İspençiyari ve Tıbbi Müstahzaratlar Kanunu’na istinaden, Vekaletçe tespit edildiğini ve eczanelere satış üzerinden % 20 gayri safi kazanç hakkı verildiğini ifade etmiştir. Ayrıca yapılan reçetelerin arkasına ilaçların fiyatları yazılarak, eczacı tarafından kaşelendiği ve fazla fiyat alanların cezalandırıldığı belirtilmektedir. Rekabetin önlediği iddiasına karşı olarak şu ifadelerle yer verilmektedir:

“*Amme hizmeti gören kurumların rekabet etmesi doğru bir şey değildir. Zira eczane kâr elde etmediği halde hayati önemi olan serum ve aşılı bulundurmaya zorundadır. Eczaneye belirli bir iş hacmi sağlanmalıdır ki, eczane hükümetin empoze ettiği ucuz fiyatlara satış yapabilsin ve bunlara tahammül etsin, çünkü ilaç sarfiyatı mahdut, muayyen ve ancak mübrem ve zaruri bir istihlâk maddesidir. Ticari rekabet ve sair yollarla kimse Hint yağı alıp içmez. Ortada hastalık, hasta ve müdavi tabibin tavsiyesi olmadıkça, kimsenin ucuzdur diye ilaç aldığı görülemez. Bunlara mukabil bir şehirde ihtiyacın üstünde ve alabildiğine eczane açılırsa, esasen o mahallin ilaç sarfiyatı muayyen ve mahdut olacağından işletme masrafları artarak ya eczane hizmet edemez bir hale gelecek yahut ilaç fiyatlarının artırılması yoluna gidilecektir*”⁴⁶

Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanun’un antidemokratik olduğu iddialarına karşılık olarak, Türkiye Eczacılar Cemiyeti Başkanı Hasan Derman şunları ifade etmiştir:

“*Hukuki bakımdan bir kanun için evvela kanunun câmia aleyhine teveccüh etmiş; mahdut şahıslar veya muayyen zümrelere, diğer vatandaşlara nasip olmayan imtiyazlar bahşetmiş olması lazımdır. Halbuki Eczacılar Kanunu her şeyden evvel vatandaşın lehine ve ihtiyaçlarının en mükemmel şekilde tatminine müteveccihdir. Kanun hiçbir vakit şu eczane açabilir, şu eczane açamaz dememiştir. Kanunun daha birinci maddesi eczane açabilmeyi tarif etmiş ve yalnız Türk vatandaşı olmak, iki sene staj yapmak ve diplomalı bulunmak şartlarını koymuştur. Bugün Anadolu’da eczanesiz olan iki yüz elli küsur kazada eczane açmaya hangi maddeler manidir*”⁴⁷

Eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin yasakların devam etmesi gerektiğini savunanlar, sınırlama kaldırıldığında kasaba ve küçük şehirlerdeki eczanelerin büyük şehirlere yığılacağını, eczane sayısının serbest bırakılmasının

⁴⁶ *Eczaneler Kanunu*, Türkiye Eczacılar Cemiyeti Yayını, İstanbul 1953, s.11-12.

⁴⁷ Hasan Derman, “Eczacı ve Eczaneye Ait Paragraflar”, *Farmakolog*, Cilt 21, Sayı 3, Mart 1951, s.130.

eczaneleri maddi yönden zor duruma sokacağını ve verilen hizmet kalitesinin düşeceğini iddia etmişlerdir. Mevcut uygulamaların eczanelerin kurumlaşmasını sağladığını, maddi yönden gelişen eczanelerin laboratuvarlar açarak ilaç imaline yöneldiklerini, laboratuvar ve üretilen müstahzarat sayısının atışında, 964 Sayılı Kanun’un etkili olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴⁸

İlhami Tez tarafından kaleme alınan bir yazıda, eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin düzenlemenin devam etmesi gerektiği konusunda şu ifadeler yer verilmiştir:

“1927 yıllarının eczacılık mevzuatındaki temel zihniyet şu idi: Eczacıya bazı haklar tanımak suretiyle ona halk sağlığı için gerekli külfetleri yüklemek. Yani, yeni vazifeler yüklenirken yeni haklar tanımak ve muayyen kar nispetiyle çalışmak, gece nöbetleri, bulunduğu yeri terk edememek gibi ağır mükellefiyetler işte hep bu zihniyet ve mülahazalarla vazedildi. Sonra? Bir gün geldi ki, bütün haklar, avantajlar yok oldu, fakat külfet ve mesuliyetler devamda...”

Diyorsunuz ki; madem gece nöbeti var, şu halde nöbetçiden maadası saat sekizden sonra kapansın. Size cevap veriyorlar; demokrasi. Diyorsunuz ki; mademki demokrasi var, şu halde gece nöbeti niçin devamdadır. Size cevap veriyorlar; amme hizmeti. Bunlar eczane sahibinin dertleri.

*Gerek 964 Sayılı Kanunun kaldırılması, gerekse 1927 Tarihli Müstahzarat Kanununun bazını teşkil eden maddelerin değiştirilmesi, eczacının altın devrini kapamış ve ne memleket ne de meslek için faydalı olmayan bir durum meydana gelmiştir. Tahdidî hükümlerin kaldırılmasıyla bayram yapan ve derhal rasgele eczane açan meslektaşlarımız, birer birer eczanelerini devretmekte veya kapatıp tekrar Anadolu’ya göç etmektedir”.*⁴⁹

Eczanelerin sayılarını sınırlandıran yasa üzerindeki tartışmalar basında da geniş yer bulmuş, yasağın kalkması yönünde makaleler kaleme alınmıştır. *Yeni Sabah Gazetesinde*, R.Cevat Ulunay tarafından kaleme alınan yazıda bu konuda şunlar ifade edilmiştir: *“Eczahane yalnız bir ticarethane değil memleketin sıhhati ile alakadar bir müessesedir. Bu ihtiyacı mahdut bir zümreye hasretmek halkı ister istemez o mahdut zümrenin kulu kölesi yapmaktır. Böyle şey olur mu? Hangi devirde yaşıyoruz. Demek bu asırda bir eczahane sahibi olmak bir nevi ‘Arpalık’tır. Bugünkü vaziyete göre on bin vatandaş ilaç ihtiyacını bir eczanedan tedarike mecburdur. Bu ne rahat para kazanıştır. Artık kâfidir! Meslektaşlarını sefaletle mahkum eden bu rekabetsiz ticaret yok edilmelidir”.*⁵⁰

⁴⁸ H.Derman, “Cumhuriyet Devrinde...”, s.30.

⁴⁹ İlhami Tez, *Eczacının Kaybolan Hakları Ne Olacak?*, İstanbul 1955, s.6-7.

⁵⁰ R.Cevat Ulunay, “Yine Eczanelerin Tahdidî”, *Yeni Sabah*, 27 Ocak 1951.

1953 yılında, eczanelerle ilgili yasanın Büyük Millet Meclisi’nde görüşülmesi sırasında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Komisyonu tarafından bir rapor hazırlanmış ve raporda eczanelerle ilgili sınırlamaların devamı yönünde görüş belirtilmiştir. Raporda, eczanelerin sınırlandırılmasında bazı ülkelerde eczaneler arasındaki mesafenin, bazılarında ise nüfus yoğunluğunun esas alındığı belirtilmiş, her ikisini de uygulayan devletlerin olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, 964 Sayılı Kanun’un 19. maddesinde yer alan hükümlerle, zaten gerekli durumlarda eczane sayısını arttırma hakkının Sağlık Bakanlığı’na verildiği belirtilerek yasa değişikliğine karşı çıkmıştır.⁵¹

24 Şubat 1953 tarihinde, Adalet Komisyonu tarafından hazırlanan raporda ise eczanelerin sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin yasanın kalkması gerektiği yönünde görüş beyan edilerek şu ifadeler yer verilmiştir:

*“Tahdit hükümleri memleketimizde faydalı olmaktan ziyade zararlı neticeler tevhit etmiş, bir çok suüstimallere yol açmıştır. Filhakika tahdit, eczanesi olanlar lehine ve olmayanlar aleyhine bir gedik mahiyeti arz eden imtiyazlar husule getirmiştir. Eczane açmak hakkı binlerce, hatta yüz binlerce liraya devredilen bir inhisar ve imtiyaz olarak haksız kazançlar mevzuu olagelmiştir. Tahdit, rekabeti tamamen önlediği için meslekte ahlaksızlığı ve fiyatlarda insafsız hadlara varan yükselmeyi intaç etmiştir”.*⁵²

18 Aralık 1953 tarihinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yapılan görüşmelerde eczanelerle ilgili yasal düzenlemeler gündeme gelmiştir. Ankara Mebusu Fuad Seyhun ve üç arkadaşının, eczane bulunmayan yerlerde eczane açmayı teşvik, Zonguldak Mebusu Rifat Sivişoğlu’nun, Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki 964 Sayılı Kanun’un 49. maddesinin değiştirilmesi, 53. maddesine fıkra eklenmesi ve bazı maddelerinin kaldırılması, Erzincan Mebusu Ziya Soylu ve altı arkadaşı ile Sivas Mebusu Nazım Ağaçoğlu ve 2 arkadaşının, Eczacılar ve Eczaneler Hakkında, Trabzon Mebusu Faik Ahmet Barutçu ve iki arkadaşının Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanunun 18-24. maddeleri ile 49. maddesinin 2.fıkrasının yürürlükten kaldırılması hakkındaki kanun teklifleri ve Sağlık Komisyonu’nun hazırladığı rapor görüşülmüştür.⁵³

Kanunun meclisteki görüşmeleri sırasında, Manisa Milletvekili Sudi Mihçioğlu, değişikliklerin ve yeni kanunun aleyhinde bir konuşma yapmış ve şunları ifade etmiştir: *“Bir meslek ya serbesttir, ya da değildir. O meslek bir amme hizmeti ifa etmekte ise, doğması muhtemel mahsurlar alakalı dairelerince daima, murakabe neticesinde önlenir. Eğer bu meslek tahdidi hükümlerden istisna edilen bir meslekse bu takdirde hiçbir su-i taksiri olmadan bir meslek*

⁵¹ *Eczaneler Kanunu*, Türkiye Eczacılar Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1953, s.4.

⁵² “Adalet Komisyonun Raporu”, *Farmakolog*, Cilt: 23, Sayı:1-6, Haziran 1953, s.25.

⁵³ *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Cilt: 26, Toplantı:4, s.281.

adamının birçok yanlış mütalaalarla takibe, tahdide, hatta tehdidata tabi tutulmaması icap eder. Bir meslek ya ticari veya amme hizmeti olması bakımından mütalaa edildiği zaman göz önünde tutulması icap eden nokta şu olacaktır: Eczanelerin nüfus sayısı üzerine açılması doğru değildir, eczacı istediği yerde serbestçe eczane açabilmelidir. Buna bir eczacı olarak, meslek mensubu olarak asla bir şey demiyoruz. Temenni ederiz ki, Sağlık Bakanlığı memleketin sıhhati umumiyesini temin edecek eczaneleri memlekette çoğaltmak bahtiyarlığına erişsin ve biz de meslek mensubu olarak bu yolda hizmette kusur etmeyelim. Yalnız bir nokta var arkadaşlar, Sağlık Bakanlığı bu gün memleketin 60 resmi müessesesine eczacı bulunamadığı ve bu müesseselere eczacı bulunmadığından dolayı hekim arkadaşların mesuliyetleri altında hizmette bulduklarını ifade ediyor. Bu memleketin üç bine yakın eczacı ihtiyacına karşılık bugün 1.254 eczacı vardır. Memur eczacı, asker eczacı, eczane sahibi, laboratuvar sahipleri ancak bu adette bulunursa, bu memleketin yarın eczacıya olan ihtiyaçları karşısında, memleketin sağlığını düşünmekle mükellef olan Sağlık Bakanlığı, Hükümet, bilmiyorum ne gibi tedbirler alacaktır”.⁵⁴

Yapılan görüşmeler sonunda, 6197 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Kanununun 46.maddesinde yer alan, “Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki 964 Sayılı Kanunla buna zeyil 5320 Sayılı Kanun hükümleri mülğadır”, ifadesiyle eczane sayılarının sınırlandırılmasına yönelik uygulamalara son verilmiştir.⁵⁵ 6197 Sayılı Kanun’un 20.maddesine istinaden hazırlanan 56 maddelik talimatname ile eczacı ve eczanelerin uymak zorunda oldukları kurallar, eczanelerde bulunması gereken teknik özellikler ve çalışma şartları yeniden düzenlenmiştir.⁵⁶

Tablo 3: 1949-1959 Yılları Arasında İl ve İlçelerdeki Eczanelerin Mevcudu

İller	1949 Yılı İtibariyle Eczanesi Olmayan İlçelerin Sayısı	Eczanesi Sayısının Yıllara Göre Dağılımı			
		1949	1953	1955	1959
Adana	5	15	26	33	41
Afyon	-	7	8	9	10
Ağrı	5	1	1	1	1
Amasya	1	4	6	6	6
Ankara	8	24	41	63	89
Antalya	7	5	9	9	11
Aydın	2	10	12	18	18
Balıkesir	5	16	22	23	27

⁵⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 26, Toplantı:4, s.289.

⁵⁵ Eczacılık Kanunları Talimatnameleri ve Eczacının İş Rehberi, İstanbul, 1968, s.29.

⁵⁶ “18/12/1953 Tarih ve 6197 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanunun 20nci Maddesine Tevfikan Hazırlanan Talimatname”, Resmî Gazete, Sayı: 8768, 30 Temmuz 1954, s.9965-9967.

Bilecik	3	2	4	5	4
Bingöl	5	-	-	-	-
Bitlis	4	1	1	1	1
Bolu	4	4	7	8	9
Burdur	3	2	2	4	5
Bursa	2	18	26	31	36
Çanakkale	7	8	10	9	9
Çankırı	4	2	2	2	4
Çorum	4	1	3	5	4
Denizli	1	8	11	11	11
Diyarbakır	8	4	7	8	8
Edirne	3	6	7	9	10
Elazığ	6	3	3	5	5
Erzincan	4	3	2	2	2
Erzurum	7	3	5	5	4
Eskişehir	1	10	12	13	19
Gaziantep	2	11	14	16	18
Giresun	4	5	5	4	4
Gümüşhane	3	2	1	2	3
Hakkari	4	-	-	-	-
Hatay	3	9	10	15	17
İçel	2	9	12	17	21
İstanbul	1	156	162	266	348
İzmir	2	43	67	89	108
İsparta	3	6	7	6	7
Kars	7	4	6	6	6
Kastamonu	6	7	6	7	7
Kayseri	5	5	10	13	13
Kırklareli	2	4	6	7	7
Kırşehir	4	3	3	-	2
Kocaeli	2	13	22	15	16
Konya	9	13	20	32	29
Kütahya	-	7	9	7	8
Malatya	7	6	8	6	7
Manisa	3	16	18	22	22
Maraş	5	2	4	6	5
Mardin	9	2	2	2	2
Muğla	5	5	6	9	9
Muş	3	1	1	1	1
Niğde	-	5	7	6	6
Ordu	3	4	4	5	7

Rize	3	2	2	2	4
Samsun	4	11	12	13	18
Siirt	9	2	2	3	2
Sinop	-	4	3	4	4
Sivas	5	9	6	8	7
Tekirdağ	3	5	9	10	10
Tokat	3	8	10	9	9
Trabzon	5	4	5	5	7
Tunceli	8	-	-	-	-
Urfa	6	3	6	4	6
Van	7	1	1	2	2
Yozgat	5	3	5	5	3
Zonguldak	2	11	14	14	11

Kaynak: Remzi Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanığı*, İstanbul 1949, s.150-174; *Türkiye Cumhuriyeti 1959 İstatistik Yılığ*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1959, s.116-128.

Sonuç

Eczacılık mesleği gibi insan hayatını doğrudan ilgilendiren bir mesleğin ve ilaç ticaretinin denetlenmesi, kontrol altına alınması, toplum sağlığını ilgilendiren en önemli meselelerin başında gelmiştir. Osmanlı Devleti döneminde esnaf olarak kabul edilen ve gedik uygulamasıyla sayıları sınırlandırılan eczaneler, 17 Mayıs 1852 tarihinde çıkarılan *Nizamname-i Eczacıyan-ı Der Memalik-i Osmaniye* ile bağımsız bir meslek olarak kabul edilmiş, diplomasız kişilerin eczane açması yasaklanmış, eczacı gediği verme yetkisi Tıbbiye Nezareti’ne bırakılmıştır. 2 Şubat 1861 tarihinde çıkarılan *Beledî İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname* ile eczane gedikleri kaldırılarak, yeni eczane açılmasına ilişkin yasaklamalara son verilmiştir. 1916 yılında çıkarılan *Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi* ile eczaneler, ticari eczaneler, belediye eczaneleri ve özel hastane eczaneleri olmak üzere üç kısma ayrılmış, eczanelerle ilgili işler Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi’ne bırakılmıştır. 1 Temmuz 1922 tarihinde yürürlüğe giren *Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname* ise, 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılmasıyla uygulanamamıştır. Cumhuriyet döneminde kabul edilen, 1927 tarih ve 964 sayılı *Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun* ile eczanelerin sayıları nüfusa göre sınırlandırılarak, eczanesiz yerlerde eczaneler açılması teşvik edilmiş, ancak yasadan beklenen netice elde edilememiştir. 7 Şubat 1949 tarihinde çıkarılan *5320 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanuna Bir Madde Eklenmesi Hakkında Kanun* ile eczanesi bulunmayan yerlerde beş yıl eczane işletenlere istedikleri yerde eczane açma hakkı tanınmıştır. Buna rağmen Kanun’un etkisi sınırlı olmuş ve 1953 yılında kabul edilen 6197 Sayılı *Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun* ile eczane sayısının sınırlandırılmasına ilişkin

yasaklar tamamen kaldırılmıştır. Ancak Tablo 3’de de görüldüğü gibi, İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Bursa gibi şehirlerde eczane sayıları hızla artarken, diğer şehir ve kasabalarda çok fazla eczane artışı meydana gelmemiş, 1959 yılında bile Hakkari, Tunceli ve Bingöl’de eczane açılmamıştır. Bu da bize, eczanelerin ülke geneline yayılmasının, eczane sayılarının illere ve nüfusa orantılı bir şekilde çoğalmasının, kanuni düzenlemelerden ziyade, farmakolojinin gelişimi, sektöre sermaye girişi, eczanelerin kar paylarının artışı, eczacılık mesleğinin prestiji, eczacı sayısının artışı, orta ve yüksek öğretimdeki dönüşümlere bağlı olduğunu göstermektedir.

Özet

İnsan hayatını doğrudan ilgilendiren eczacılık mesleğinin ve ilaç ticaretinin denetlenmesi, kontrol altına alınması, toplum sağlığını ilgilendiren en önemli meselelerin başında gelmiştir. Eczaneler, Osmanlı Devleti Döneminde, esnaf olarak kabul edilmiş ve “*Gedik*” uygulamasıyla sayıları sınırlandırılmıştır. Eczacılık, 17 Mayıs 1852 tarihinde çıkarılan “*Nizamname-i Eczacıyan-ı Der Memalik-i Osmaniye*” ile bağımsız bir meslek olarak kabul edilmiş, diplomasız kişilerin eczane açması yasaklanmıştır. 2 Şubat 1861 tarihinde çıkarılan “*Beledî İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname*” ile eczane gedikleri kaldırılarak, eczane açmak serbest bırakılmıştır. 1916 yılında çıkarılan “*Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi*” ile eczaneler, ticari eczaneler, belediye eczaneleri ve özel hastane eczaneleri olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. 1 Temmuz 1922 tarihinde yürürlüğe giren “*Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname*”, 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması nedeniyle, uygulanamamıştır. Cumhuriyet Döneminde kabul edilen 1927 tarih ve 964 sayılı “*Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun*” ile eczanelerin sayıları, nüfusa göre sınırlandırılmıştır. On bin nüfusu olan yere bir eczane açılmasına izin verilmiştir. Bu şekilde eczanelerin ülke geneline yayılması amaçlanmıştır. 7 Şubat 1949 tarihinde çıkarılan “*5320 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanuna Bir Madde Eklenmesi Hakkında Kanun*” ile eczanesi bulunmayan yerlerde beş yıl eczane işletenlere, istedikleri yerde eczane açma hakkı tanınmıştır. 1953 yılında kabul edilen 6197 Sayılı *Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun* ile de eczane sayısının sınırlandırılmasına ilişkin yasaklar tamamen kaldırılmıştır.

Legal arrangements for the limitation of the number of pharmacies in Turkey and their consequences

The limitation and control of the drug trade, apothecaries and pharmacies, considering their direct influences on human health, has always been a major concern. In Turkey, pharmacists were initially regarded as class of tradesmen, and their numbers were limited by enforcement of an Ottoman regime of warrants (*gedik*). Pharmaceutics was accepted as an independent occupation

under the legislation called ‘The Administrative Regulations of Pharmaceutics in Ottoman Empire’ (*Nizamname-i Eczacıyan-ı Der Memalik-i Osmaniye*) passed on 17th May 1852, and only those who had a diploma of pharmaceutics were entitled to serve. On 2nd February 1861, the limitations on setting up chemist shops (*eczahane*) were rescinded and ‘*gediks*’ deregulated under a new legislation called ‘The Regulations on the Practice of Pharmaceutics in Urban Districts’ (*Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname*). Moreover, in 1916, pharmacies were categorized into three groups, private pharmacies, municipal pharmacies, and pharmacies of private hospitals by a law called ‘The General Directive for Pharmacies’ (*Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi*). A governmental decree was issued on 1st July 1922, but could not be brought into operation because of the abolishment of the Ottoman rule on the 1st November 1922.

During the early years of the Turkish Republic the number of pharmacies was limited in accordance with the population of the region by ‘The Pharmacies and Pharmacists Law no.964’ of 1927. According to this law, which was intended to distribute the pharmacies evenly over the country, only one pharmacy could be opened in a town with a population of ten thousand residents. An additional law to the Pharmacies and Pharmacists Law No.5320 was passed on 7th February 1949, allowing those pharmacists serving in underprivileged regions for 5 years to move their pharmacies to any other locality. The Pharmacies and Pharmacists Law no.6197 of 1953 abolished all restrictions on setting up pharmacies.

Key words: Pharmacy, Legal regulations, Türkiye; **Anahtar kelimeler:** Eczane, Eczacılık Yasaları, Turkey.

XIX. YÜZYILDA OSMANLI MADENLERİNİN COĞRAFI DAĞILIŞI

*Mehmet Bayartan**

Osmanlı ekonomisinin başlıca gelir kaynaklarından olan madenler, imparatorluğun kuruluşundan itibaren önemini korumuştur. Fakat 18. yüzyılın akabinde yaşanan idari, askeri, mali bunalımlar her alanda olduğu gibi madencilik sektöründe de kendini göstermiş ve gerilemeye yol açmıştır. Bununla birlikte maden mevzuatının devrin değişen şartlarına uygun olarak gelişme gösterememiş olması, madenciliğin çöküşünü hızlandırmıştır.

Bilindiği gibi Osmanlı devletinin kuruluşundan 19. yüzyılın ortalarına kadar madenler hakkında şer’i hükümler tatbik edilmiştir. Buna göre hangi arazide olursa olsun maden işletenler hâsılâtın beşte birini hazineye vermekle mükellef tutulmakta idiler. Devlete ait madenler ise, maadin nazırları vasıtasıyla emaneten işletilir veya mukataa usulü ile mültezimlere ihale olunurdu.¹

Tanzimat’ın ilanından sonra madenciliğin de içinde bulunduğu hemen her alanda mevzuatın yeni esaslara bağlanması yolunda çalışmalar yapıldı.² Bu amaçla yayımlanan 1858 Arazi Kanunnamesi³ toprak rejimi ve mülkiyetlerini olduğu kadar madenlerle de ilgili bir takım hükümleri kapsıyordu. Ancak Arazi Kanunnamesi’nde yer alan hükmün (107. madde⁴) madenlerin sadece mülkiyeti

ile ilgili olması ve başta işletme usulleri, mültezimlerin görev ve sorumlulukları olmak üzere birçok konuya açıklık getirmemesi, müstakil bir maden nizamnamesinin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Buradan hareketle 1861 yılında, ilk maden nizamnamesi hazırlanarak yürürlüğe konmuştur. Başta maden ocaklarıyla ilgili araştırmalar, madenlerin çıkarılması, vergilere ait hususlar ile maden sanayi ve mühendislerinin çalışma ve görev alanlarıyla ilgili hükümler içeren bu nizamnameyle, daha önce sıkı bir şekilde korunan ve maden mülkiyet hakkına ait olan düşüncenin değiştiğini görmekteyiz. Zira bu yönetmelik yabancılara, Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan maden şirketlerine ortak olma hakkı tanımıştır. Yine bu düzenleme çerçevesinde, yabancılara 1867’de ilk maden imtiyazı verilmiştir.⁵ Bu suretle yabancılar - Hicaz vilayeti dışında- her yerde, taşınmaz mal edinme hakkını kazandılar.⁶ Fakat daha sonra bu nizamnamenin de yetersiz olduğu görülmüş ve Fransızların 1810 yılında düzenlemiş oldukları Maden Kanunu örnek alınarak 1869’da yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Yeni nizamname⁷ ile madenler; asli madenler, yüzey madenleri ve taş ocakları olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan “asli madenlere” 99 yıl süreyle imtiyaz verilmesi, yüzey madenlerinin süresiz olarak çıkarılmasına izin verilmesi kararlaştırılmıştır⁸. Bu nizamnameyi takiben, taş ocaklarının madenlerden ayrılarak ayrı hükümlere tabi tutulması, maden ocaklarının daha iyi duruma getirilmesi, madenlerin ihale şekli ve bazı vergi düzenlemelerinin yapıldığı 1887 yılına ait maden nizamnamesi⁹ ile Osmanlı’ya ait son maden nizamnamesi olan 1906 tarihli nizamname¹⁰ yürürlüğe konmuştur.

Osmanlı Devleti, dünya siyasi konjonktüründe meydana gelen değişimle birlikte birçok alanda yapılan düzenlemeler içinde madencilik adına çıkarılan bu nizamnamelerle ülke kaynaklarını arttırarak önemli bir gelir sağlayacağını

* Y. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, byrtn@istanbul.edu.tr

¹ Vedat Eldem, “Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik”, TTK Yay., Ankara, 1994, s.41.

² Abdullah Saydam, “Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’daki Maden Ocakları”, Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı 6, 2005, s.257.

³ Arazi Kanunnamesi ve zeyli (1858), 7 Ramazan 1274 / 9 Nisan 1274 (21 Nisan 1858); *Düstur*, 1. Tertip, c.1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289 (1872), s.165-200.

⁴ Adı geçen madde aynen, şöyledir: “Her kimin uhdesinde olursa olsun arazi-i miriyeden bir mahalde zuhur eden altın veya gümüş ve nühas ve demir ve enva-ı eşcar ve alçı ve kükürt ve güherçile ve zımpara, ve kömür ve tuz madenleri ve maadini saire canib-i beytülmâle ait olup arazi mutasarrıflarının hiç bir madeni zapt eylemeye veyahut çıkan madenlerden hisse almaya salahiyetleri yoktur. Kezalik tahsisat kabilinden olan arazi-i mevkufede zuhur eden biltümle maadin canib-i beytülmâle ait olup, gerek arazi mutasarrıfları tarafından, gerek canib-i vakıftan dahl ü taarruz olunamaz. Fakat gerek arazi- i miriyede ve gerek zikrolunan arazi-i mevkufede maadini mezkurenin ihracı ile ziraat ve tasarruftan tatili icap eden miktarın değer bahası mutasarrıfına verilmek lazım gelir. Ve arazi-i metruke ile arazi-i mevatta bulunan maadinin humsu [1/5’i] beytülmâle ve bâkisi bulan kimseye ait olur. Amma evkaf-ı sahihadan olan arazide zuhur

eden madenler canib-i vakfa ait olur. Ve derun-ı kurra ve kasabattan olan mülk arsalarda zuhur eden maadin cümleten sahibine ait olur. Ve arazi-i öşriyye ve haraciyyede zuhur edip izabeye kabiliyeti olan madenlerin humsu beytülmâle ve bâkisi arazi sahibine ait olur. Ve izabe edilmeye kabiliyeti olmayan, maadin.... sahibine ait olur.” Ahmet Kartalkanat “Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası,” *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, sayı 36, 1990, s.67; Orijinal metin için bkz. Arazi Kanunnamesi ve zeyli (1858), 7 Ramazan 1274 / 9 Nisan 1274 (21 Nisan 1858); *Düstur*, 1. Tertip, c.1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289 (1872), s.165-200.

⁵ Tebaa-i ecnebiyyenin emlak-i istimlakine dair nizamname (1867), H 1 C.EVVEL 1284R 19 AĞUSTOS 283, *Düstur*, 1. Tertip, C. I Matbaa-i Amire, İstanbul 1289 (1872), s. 230-237.

⁶ Orhan Kurmuş, “Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi, Savaş Yayınları, Ankara 1982 s 127.

⁷ Maden Nizamnamesi (1868), H 02 ŞA’BAN 1285/R 06 T.SANİ 1284, *Düstur*, 1. Tertip, cilt II, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289 (1872),s. 318-338.

⁸ Ahmet Kartalkanat, “Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası” *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, sayı 36, 1990, s 67.

⁹ Ma’adin Nizamnamesi (6 Eylül 1887), Lahika-i Kavânin Mecmuası (25.08.1303), s. 496 vd.

¹⁰ Ma’adin Nizamnamesi (1906), 21 Zilkade 1323/4 Kânûn-ı sâni 1321, *Düstur*, 1. Tertip, cilt VIII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1943, s. 439-461.

umuyordu. Zira 1861 Nizamnamesi, devletin böyle bir politika izlemeye başladığını gösterir. İmtiyazların verilmeye başlanması, devletin maden işletmeciliğinden çekilip yerini maden girişimcilerine bırakması ve vergi gelirleriyle ilgilenmesi bu politikanın temelini oluşturmuştur. Bu durum maden ocaklarının şahıslar veya şirketler tarafından imtiyazların alınarak işletilmesi anlamına geliyordu. Bu imtiyazlar Osmanlı'nın madenlerden istifadesini büyük oranda azaltmıştır. Dolayısıyla teknoloji, bilgi ve altyapı yetersizliğiyle birlikte ekonomik açıdan büyük bir buhran yaşanması gibi önemli nedenlerle hem var olan madenlerden hem de elde edilmesi düşünülen gelirden yeteri kadar istifade edilememiştir.

XIX. Yüzyılda madenlerin coğrafi dağılışı:

Coğrafi bütünleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan, doğayla insan ve insanla insan arasındaki etkileşimin veya bunun tam karşısı olarak amansız mücadelede iki zıt kutuplu hareketin temel dayanak noktalarından birini oluşturan ekonomik faaliyetler, doğal ortamın müsaade ettiği ve insan yaşamının var olduğu hemen her yerde ve ortamda önemini sürdürmeye devam etmektedir. Bunun yanı sıra ilk çağlardan günümüze kadar geçen tarihî süreç içerisinde toplumsal çatışmaların yaşandığı ortamların ortaya çıkışını yine ekonomik kökenli eylemler olarak mütalaa etmek icap eder.¹¹ Ekonominin önemli bir kesimini oluşturan madenler de yaşamın hemen her alanına girmiş ve gün geçtikçe önemi devam eden bir şekilde artmış ve birçok bilim alanının araştırma konusu olmuştur. Sanayi devriminin ortaya çıkışıyla daha fazla önem kazanan madenler, dünyanın da siyasi, ekonomik ve hatta askeri açıdan büyük bir değişim geçirmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Zira bazı toplumlar, refah düzeylerini arttırmak düşüncesiyle madenleri dünyanın çeşitli yerlerinde arama ve yararlanma yoluna gitmişlerdir. Osmanlı ülkesi de kaynaklarından büyük oranda yararlanan devletler arasında yer almıştır.

¹¹ Mehmet Bayartan, "XIX. Yüzyılda Kütahya'nın Tarihi Coğrafyası," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, c.2, 2003, s.359.

Tablo 1
XIX Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Madenlerin buldukları yerler¹².

Vilayet	Sancak	Kaza	Köy/Mevki	Maden
Adana	Adana		Post	Altın
Adana	Mersin	Tarsus		Bakır
Adana	Adana		Açmındağı	Bakır
Adana	Adana		Mihaloluk	Bakır
Adana	Cebel-i Bereket	Cebel-i Bereket		Demir
Adana	İçel	Anamur	Kala-i Viran	Demir
Adana	İçel	Gülnar	Cıgılayık	Demir
Adana	Adana		Post	Gümüş
Adana	Kozan		Kozandağı	Gümüş
Adana	Kozan		Haçın	Gümüş
Adana	Cebel-i Bereket	Cebel-i Bereket		Kömür
Adana	Mersin	Tarsus		Krom
Adana	Adana			Kurşun
Adana	İçel	Anamur	Kal'a-i Viran	Simli Kurşun
Adana	İçel	Anamur	Gökçebilan	Simli Kurşun
Ankara	Kırşehir			Gümüş
Ankara	Ankara	Mihalıççık	Kavak	Krom
Ankara	Kırşehir			Kurşun
Ankara	Kırşehir	Keskin	Dinek?	Simli Kurşun
Aydın	İzmir	Ödemiş	Çinilikaya	Antimon
Aydın	Aydın			Arsenik
Aydın	Denizli	Çal	Selçek	Bakır
Aydın	İzmir	Ödemiş	Halıköy	Civa
Aydın	İzmir		Göre	Civa
Aydın	İzmir		Bağcılar Deresi	Civa
Aydın	İzmir	Karaburun	Tepecik	Civa
Aydın	İzmir	Ödemiş	Balyanbolu	Civa
Aydın	İzmir	İzmir	Buca	Çinko
Aydın	İzmir	Nif		Çinko
Aydın	İzmir	Seferihisar	Gümüldür	Çinko
Aydın	İzmir	İzmir	Arapdağı	Çinko
Aydın	İzmir	Fiile	Maryolları	Gümüş
Aydın	İzmir	Fiile	Karaburun	Gümüş
Aydın	İzmir	Bergama	Geyikdağı	Gümüş
Aydın	Menteşe	Söke	Yarıkkaya	Kömür
Aydın	Saruhan	Soma	Soma	Kömür
Aydın	Menteşe	Milas	Ala Kilise	Kömür
Aydın	Menteşe	Mekri	Kemikli Kızlak	Krom
Aydın	Menteşe	Köyceğiz	Topadlar	Krom
Aydın	Menteşe	Köyceğiz	Hamid	Krom
Aydın	Menteşe	Fethiye	İncirli	Krom
Aydın	Menteşe	Fethiye	Üzümlü	Krom
Aydın	Menteşe	Mekri	Kargı Çiftliği	Krom

¹² Bu tablonun hazırlanmasında kullanılan başlıca kaynaklar: BOA, İrade, İ.İMT 1-9, 350/90, 1310-1334 (1893-1916); BOA, İrade, İ.OM 1-15, 360/100, 1311-1329 (1894-1911); Arzu Terzi, *Bağdat ve Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009. Ertan Gökmen, *II.Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899)*, TTK yay., Ankara 2007, s. 969-996; Fahrettin Tızlak, "XIX. yy. Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları" *Belleten*, sayı 229'dan ayrı basım, 1996.

Aydın	Menteşe	Mekri	Foça Çiftliği	Krom
Aydın	Aydın			Krom
Aydın	Menteşe			Krom
Aydın	Menteşe	Köyceğiz	Nif ve Karaca	Krom
Aydın	Menteşe	Köyceğiz	Aynaluca	Krom
Aydın	Menteşe	Köyceğiz	Gürlek ve Tahta Kerte	Krom
Aydın	Menteşe	Megri	Çenger	Krom
Aydın	Menteşe	Megri	İplikçidağı	Krom
Aydın	Menteşe	Köyceğiz	Çayhisar	Krom
Aydın	İzmir	Bergama	Geyikdağı	Kurşun
Aydın	İzmir	Fiile	Maryolları	Kurşun
Aydın	İzmir	Fiile	Karaburun	Kurşun
Aydın	İzmir	Söke	Kübdacı	Linyit
Aydın	Denizli		Gülhisar	Linyit
Aydın	Denizli		Şakirali	Linyit
Aydın	Saruhan	Soma	Soma	Linyit
Aydın	Menteşe	Milas	Ala Kilise	Linyit
Aydın	Menteşe	Mekri	Karaca Ordu	Magnezyum
Aydın	Menteşe	Mekri	Karacaköy	Manganez
Aydın	Menteşe		Mandos Dağı Ovacık	Manganez
Aydın	İzmir	Tire	Mercan Oğlu Arazisi	Manganez
Aydın	Menteşe	Mekri	Karaca ve Kara Oluk	Manganez
Aydın	İzmir	Tire	Hasan Çavuşlar	Manganez
Aydın	İzmir	İzmir	Arapdağı	Manganez
Aydın	İzmir	İzmir	Buca	Simli Kurşun
Aydın	İzmir	Nif		Simli Kurşun
Aydın	İzmir	Seferihisar	Gümüldür	Simli Kurşun
Aydın	İzmir	İzmir ve Urla	Ilca Dere	Simli Kurşun
Aydın	İzmir	İzmir	Arapdağı	Simli Kurşun
Aydın	Menteşe			Zımpara
Aydın	Denizli	Buldan	Günay	Zımpara
Aydın	Denizli	Buldan	Dereköy	Zımpara
Aydın	İzmir			Zımpara
Aydın	Menteşe			Zımpara
Aydın	Denizli	Tavas	Çardak	Zımpara
Aydın	Denizli	Tavas	Yolaltı	Zımpara
Aydın	İzmir	Kuşadası	Aziziye	Zımpara
Aydın	İzmir	Kuşadası	Havuzlu	Zımpara
Aydın	Menteşe		Bini	Zımpara
Aydın	Menteşe		Şeref	Zımpara
Aydın	Aydın		Ticel Dağbeyiköy	Zımpara
Aydın	Aydın			Zımpara
Aydın	İzmir	Tire	Mercan Oğlu Arazisi	Zımpara
Aydın	İzmir	Seferihisar	Hacı Numan Ef. Arazisi	Zımpara
Aydın	Saruhan	Akhisar	Karadağ	Zımpara
Aydın	Aydın	Nazilli	Kekpere?	Zımpara
Aydın	İzmir	Kuşadası	Ayasulu Varulyan? Çiftliği	Zımpara
Aydın	İzmir	Kuşadası	İslam Çanlı ve Tarha	Zımpara
Aydın	Menteşe	Bozüyük	Bozüyük	Zımpara
Aydın	Menteşe	Buldan	Tirebolu	Zımpara
Aydın	Aydın	Söke	Hüşyar Hanım Çiftliği	Zımpara

Aydın	İzmir	Tire	Yeniköy Dağı	Zımpara
Aydın	Menteşe	Muğla	Kozağaç	Zımpara
Aydın	İzmir	Kuşadası	Çirkince	Zımpara
Aydın	İzmir	Tire	Alacalı	Zımpara
Aydın	İzmir	Tire	Hasan Çavuşlar ve Mircanoğlu	Zımpara
Bolu	İzmit	Adapazarı	Kurudere	Çinko
Bolu	İzmit	Kandıra	Kirazlık	Çinko
Bolu	Bolu	Bartın	Tekke Önü	Kömür
Bolu	Bolu	Düzce	Haşafoglu	Manganez
Bolu	Bolu	Ereğli	Kepaz	Manganez
Bolu	Bolu	Ereğli	Yürük	Manganez
Bolu	İzmit	Adapazarı	Kurudere	Simli Kurşun
Bolu	İzmit	Kandıra	Kestanepınarı	Simli Kurşun
Diyarbakır	Mamureül-Aziz	Keban		Altın
Diyarbakır	Ergani			Bakır
Diyarbakır	Mamureül-Aziz	Palu ve Lice	Felek	Bakır
Diyarbakır	Mamureül-Aziz	Keban		Gümüş
Diyarbakır	Mamureül-Aziz	Palu	Rizvan	Gümüş
Diyarbakır	Mamureül-Aziz	Palu	Tarakum	Gümüş
Diyarbakır	Mamureül-Aziz	Keban		Kurşun
Diyarbakır	Mamureül-Aziz	Keban		Mürdeseng
Diyarbakır	Mardin	Cizre		Ziftli Kömür
Edirne	Filibe		Tasvice	Altın
Edirne	Gümülcine			Antimon
Edirne	Gümülcine		Yarumlu	Bakır
Edirne	Gümülcine	İskeçe	Muratlar	Bakır
Edirne	Filibe		Deli İbrahimce	Gümüş
Edirne	Gelibolu	Şarköy		Kömür
Edirne	Gelibolu	Gelibolu		Kömür
Edirne	Gelibolu	Şarköy	Palatunuz	Kömür
Edirne	Tekfurdağı	Malkara	Masatlı	Linyit
Edirne	Gelibolu		Keşan	Linyit
Edirne	Edirne	Cisri-Ergene	Kastanbolu	Linyit
Edirne	Gelibolu	Şarköy	Palatunuz	Linyit
Edirne	Gelibolu	Şarköy		Petrol
Edirne	Edirne		Müslim	Asfalt
Edirne	Edirne		Müslim	Petrol
Edirne	Edirne		Müslim	Zift
Erzurum	Erzincan	Kemah	Hüsnebeli	Gümüş
Erzurum	Erzurum		Ortuni	Kömür
Erzurum	Erzurum		Karahan	Kömür
Halep	Halep	İskenderun	Çengan Köyü	Petrol Gazı
Harput	Harput			Bakır
Hüdavendigar	Karesi	İnegöl	Susuzyayla	Antimon
Hüdavendigar	Karesi	Balıkesir	Demirkapı	Antimon
Hüdavendigar	Karesi			Antimon
Hüdavendigar	Kütahya		Cebrail	Antimon
Hüdavendigar	Karesi			Antimon
Hüdavendigar	Biga	Lapseki	Serçiler	Antimon
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Kızıl Çam	Antimon
Hüdavendigar	Hüdavendigar	İvrindi	Yenice-i Kebir	Antimon
Hüdavendigar			Gözede	Arsenik

Hüdavendigar	Biga	Gebze	Yarımcı-Dıvanlı	Bakır
Hüdavendigar	Biga			Bakır
Hüdavendigar	İzmit	Pazarköy	Karsak	Bakır
Hüdavendigar	Karesi			Bakır
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Kalabak	Bakır
Hüdavendigar	Biga	Lapseki	Serçiler	Bakır
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Sofular	Bakır
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Bahiri	Bakır
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Ala Kilise	Bakır
Hüdavendigar	Karesi			Borasil
Hüdavendigar	Karesi		Hamidiye	Borasil
Hüdavendigar	Karesi		Sultaniye	Borasil
Hüdavendigar	Karesi	Fart	Su Sığırlığı	Borasil
Hüdavendigar	Karesi	Balıkesir	Sultan Çayırı	Borasil
Hüdavendigar	Bursa			Çinko
Hüdavendigar	Karesi	Yenişehir	Barçın	Çinko
Hüdavendigar	Karesi			Demir
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Ala Kilise	Demir
Hüdavendigar	Karesi		Panlan	Demirli Mıknatıs
Hüdavendigar	Ertuğrul	Yenişehir	Demirboğa	Gümüş
Hüdavendigar	Ertuğrul	Yenişehir	Perçin	Gümüş
Hüdavendigar		Arnabut	Balarım	Gümüş
Hüdavendigar		Arnabut	Mustafalı	Gümüş
Hüdavendigar	Bursa	İnegöl		Gümüş
Hüdavendigar	Bursa	Mihaliç	Döğle	Gümüş
Hüdavendigar	Karesi	Edremit		Gümüş
Hüdavendigar	Karesi	Aydıncık		Gümüş
Hüdavendigar	Ertuğrul		Gümele	Kalay
Hüdavendigar	Karesi		Sultançayırı	Kireç
Hüdavendigar	Karesi		İldız	Kireç
Hüdavendigar	Ertuğrul	Söğüt	Çaydere	Kömür
Hüdavendigar	Karesi	Bandırma	Bayramiç	Kömür
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Mancılık	Kömür
Hüdavendigar	Kütahya		Karaağaç	Krom
Hüdavendigar	Kütahya	Atranos		Krom
Hüdavendigar			Kınık	Krom
Hüdavendigar	Bursa	İnegöl	Karlı Yer	Krom
Hüdavendigar	Bursa	İnegöl	Koz Sakar	Krom
Hüdavendigar	Bursa	Harmancık	Nusretler	Krom
Hüdavendigar	Bursa	Harmancık	Küplü Dağı	Krom
Hüdavendigar	Bursa	Harmancık	Kozluca	Krom
Hüdavendigar	Kütahya	Emed	Emed	Krom
Hüdavendigar	Biga	Lapseki	Balcılar Derin Dere	Kurşun
Hüdavendigar	Biga	Lapseki	Pazar Köyü	Kurşun
Hüdavendigar	Karesi	Balıkesir	Tas	Kükürt
Hüdavendigar	Biga		Kozçesme	Linyit
Hüdavendigar			Yenice	Linyit
Hüdavendigar	Karesi	Bandırma	Bayramiç	Linyit
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Mancılık	Linyit
Hüdavendigar	Kütahya			Lületaşı
Hüdavendigar	Bursa	İnegöl	Çinili	Maden Suyu
Hüdavendigar	Bursa	Gemlik	Armutlu	Manganez
Hüdavendigar	Karesi	Balya	Patlak	Manganez

Hüdavendigar	İzmit	Akhisar	Akçay	Manganez
Hüdavendigar	Karesi			Simli Kurşun
Hüdavendigar	Biga	Lapseki	Damlalı	Simli Kurşun
Hüdavendigar	Biga			Simli Kurşun
Hüdavendigar			Öcüler	Simli Kurşun
Hüdavendigar	Karesi		Ergama	Simli Kurşun
Hüdavendigar	Bursa	Kirmastı	Sevinlik	Simli Kurşun
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Gümüşler	Simli Kurşun
Hüdavendigar	İzmit	Kandıra	Karacasu	Simli Kurşun
Hüdavendigar	Biga	Lapseki	Serçiler	Simli Kurşun
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Sofular	Simli Kurşun
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Bahiri	Simli Kurşun
Hüdavendigar	Karesi	Edremit	Ala Kilise	Simli Kurşun
Hüdavendigar	Bursa	Mihaliç		Yeşil Boya
Hüdavendigar	Kütahya	Uşak	Kayalı	Zımpara
Hüdavendigar	Kütahya			Zımpara
Hüdavendigar	Kütahya			Zırnık
İstanbul			Arnabut/Karadeniz Boğazı	Ak Toprak
İstanbul			Kemerler/Karadeniz Boğazı	Alçıtaşı
İstanbul			Azatlı Baruthanesi/Karadeniz Boğazı	Alçıtaşı
İstanbul			Arnabut Köyü/Karadeniz Boğazı	Alçıtaşı
İstanbul			Berli/Kilyos Kalesi/Boğaziçi	Alçıtaşı
İstanbul			Boğaziçi	Altın
İstanbul			Sarıyer	Bakır
İstanbul			Boğaziçi	Bakır
İstanbul			Rumeli Kavağı	Bakır
İstanbul			Kemerler/Karadeniz Boğazı	Beyaz Boya
İstanbul	Çatalca	Kartal	Soğanlık	Demir
İstanbul		Beykoz	Kurtuluş	Gümüş
İstanbul			Rumeli Kavağı	Gümüş
İstanbul			Teknecideresi	Gümüş
İstanbul			Azatlı Baruthanesi/Karadeniz Boğazı	Kırmızı Boya
İstanbul		Beykoz	Kurtuluş	Kurşun
İstanbul			Büyükkada	Kurşun
İstanbul			Arnabut Köyü/Karadeniz Boğazı	Sarı Boya
İstanbul			Arnabut/Karadeniz Boğazı	Sarı Toprak
Hüdavendigar	Karesi		Damlalı	Simli Kurşun
Kastamonu	Kastamonu		Ceban	Altın
Kastamonu	Kastamonu		İlgaz Dağı	Altın
Kastamonu	Kastamonu		Gökdere	Altın
Kastamonu	Kastamonu		Çayağzı	Altın

Kastamonu	Kastamonu		Nerdivanbaşı	Altın
Kastamonu	Kastamonu	Boyabat		Arsenik
Kastamonu	Kastamonu	İnebolu	Bakır Küre	Bakır
Kastamonu	Kastamonu			Demir
Kastamonu	Kastamonu		Ceban	Gümüş
Kastamonu	Kastamonu		Ilgaz Dağı	Gümüş
Kastamonu	Kastamonu		Gökdere	Gümüş
Kastamonu	Kastamonu		Çayağzı	Gümüş
Kastamonu	Kastamonu		Nerdivanbaşı	Gümüş
Kastamonu	Kastamonu		Küre-i Nühas	Gümüş
Kastamonu	Kastamonu		Suhtaköy Mev	Kömür
Kastamonu	Kastamonu			Kömür
Kastamonu	Kastamonu	Cide	Aydos	Kömür
Kastamonu	Kastamonu	Amasra	Kalaycı	Kömür
Kastamonu	Kastamonu	Daday		Krom
Kastamonu	Kastamonu		Devrekani Mevki	Krom
Kastamonu	Kastamonu		Ceban	Kurşun
Kastamonu	Kastamonu		Ilgaz Dağı	Kurşun
Kastamonu	Kastamonu		Gökdere	Kurşun
Kastamonu	Kastamonu		Çayağzı	Kurşun
Kastamonu	Kastamonu		Nerdivanbaşı	Kurşun
Kastamonu	Kastamonu		Küre-i Nühas	Kurşun
Kastamonu	Kastamonu		Ceban	Nikel
Kastamonu	Kastamonu		Ilgaz Dağı	Nikel
Kastamonu	Kastamonu		Nerdivanbaşı	Nikel
Konya	Niğde			Altın
Konya	Hamidabad			Arsenik
Konya	Burdur			Arsenik
Konya	Konya		Serne	Cıva
Konya	Konya	Konya	Süzme	Cıva
Konya	Konya		Çizme	Gümüş
Konya	Niğde			Gümüş
Konya	Teke	Alâye	Manavgat	Krom
Konya	Teke	Alâye	Finike	Krom
Konya	Niğde			Kurşun
Konya	Konya			Kurşun
Konya	Kengiri	Koçhisar		Linyit
Konya	Konya		Küne	Manganez
Müstakil Sancak	Kocaeli	Adapazarı		Bakır
Müstakil Sancak	Kocaeli	Kandıra		Çinko
Müstakil Sancak	Kocaeli	Adapazarı	Sarıcalar	Çinko
Müstakil Sancak	Kocaeli	Gökyüze	Pelitli	Kurşun
Müstakil Sancak	Kocaeli	Kandıra		Simli Kurşun
Müstakil Sancak	Kocaeli	Adapazarı	Sarıcalar	Simli Kurşun
Sivas	Amasya	Gümüşhacıköy		Altın
Sivas	Tokat	Erbaa		Bakır
Sivas	Sivas			Bakır
Sivas	Sivas			Demir
Sivas	Amasya	Gümüşhacıköy		Gümüş
Sivas	Bozok			Gümüş
Sivas	Tokat	Erbaa		Gümüş
Sivas	Sivas			Gümüş
Sivas	Amasya	Mecitözü		Gümüş

Sivas	Amasya	Gümüşhacıköy		Kurşun
Sivas	Amasya	Mecitözü		Kurşun
Sivas	Karahisar-ı Şarki		Sildere adlı yerde	Simli Kurşun
Sivas	Karahisar-ı Şarki	Suşehri	Gumusbeli	Simli Kurşun
Trabzon	Trabzon	Giresun	Vituncuk?	Antimon
Trabzon	Trabzon	Rize	Latom	Bakır
Trabzon	Trabzon			Bakır
Trabzon	Trabzon			Bakır
Trabzon	Trabzon			Bakır
Trabzon	Trabzon			Bakır
Trabzon	Trabzon			Bakır
Trabzon	Trabzon			Bakır
Trabzon	Trabzon			Bakır
Trabzon	Trabzon			Bakır
Trabzon	Gümüşhane	Gümüşhane		Bakır
Trabzon	Trabzon	Görece	Akköy	Bakır
Trabzon	Trabzon	Görece	Simli Toğraca	Bakır
Trabzon	Trabzon	Tirebolu	Kızıl Kaya ve Sâire	Bakır
Trabzon	Trabzon	Tirebolu	Ağalık	Bakır
Trabzon	Trabzon	Görece	Kara Burun ve Jozan	Bakır
Trabzon	Trabzon	Tirebolu	Kesban?	Bakır
Trabzon	Trabzon	Rize	Latom	Çinko
Trabzon	Trabzon			Gümüş
Trabzon	Trabzon	Keşab	Çakırlı	Gümüş
Trabzon	Trabzon	Görece	İseli	Krom
Trabzon	Trabzon	Giresun	Vituncuk?	Kurşun
Trabzon	Trabzon	Sürmene	Şâne Yamre	Maden Suyu
Trabzon	Trabzon	Torul		Maden Suyu
Trabzon	Trabzon	Giresun	Pir Aziz Abdal Su	Manganez
Trabzon	Trabzon	Sürmene	Perekçi?	Manganez
Trabzon	Gümüşhane	Gümüşhane	Gümüşhane	Simli Kurşun
Trabzon	Trabzon	Giresun	Ada	Simli Kurşun
Trabzon	Trabzon	Görece	Kara Burun ve Jozan	Simli Kurşun
Trabzon	Trabzon	Tirebolu	Kesban?	Simli Kurşun
Van	Hakkari			Kurşun
Bağdat	Bağdat		Hit	Petrol
Bağdat	Bağdat		Mendeli	Petrol
Bosna	İzvornik	Könice	Kireşova	Altın
Bosna	İzvornik	Könice		Altın
Bosna	İzvornik	İzvornik	Srebrenica	Altın
Bosna	İzvornik	İzvornik	Tuzla-i Balâ	Altın
Bosna	İzvornik	İzvornik	Gradacac	Altın
Bosna	İzvornik	İzvornik	Resyofa	Altın
Bosna	İzvornik	Könice		Bakır
Bosna	İzvornik	Könice	Kreşova	Gümüş
Bosna	İzvornik	Könice	Prozor	Gümüş
Bosna	İzvornik	İzvornik	Srebrenica	Gümüş
Bosna	İzvornik	İzvornik	Tuzla-i Balâ	Gümüş
Bosna	İzvornik	İzvornik	Gradacac	Gümüş
Bosna	İzvornik	İzvornik	Resyofa	Gümüş
Bosna	İzvornik	Könice	Kreşova	Zırnık
Bosna	İzvornik	Könice	Prozor	Zırnık
Bosna	İzvornik	İzvornik	Srebrenica	Zırnık

Bosna	İzvornik	İzvornik	Tuzla-i Balâ	Zırnık
Bosna	İzvornik	İzvornik	Gradacac	Zırnık
Bosna	İzvornik	İzvornik	Resyofa	Zırnık
Cezair-i Bahr-i Sefid			Korni Adası	Bakır
Cezair-i Bahr-i Sefid	Sakız Adası		Kambiya	Çinko
Cezair-i Bahr-i Sefid	Sakız Adası		İspartondol	Çinko
Cezair-i Bahr-i Sefid	Sakız Adası		Pislivanda	Çinko
Cezair-i Bahr-i Sefid	Sakız Adası			Çinko
Cezair-i Bahr-i Sefid			Aya Yorgaki	Demir
Cezair-i Bahr-i Sefid	Sakız Adası		Kambiya	Kurşun
Cezair-i Bahr-i Sefid	Sakız Adası		İspartondol	Kurşun
Cezair-i Bahr-i Sefid	Sakız Adası		Pislivanda	Kurşun
Cezair-i Bahr-i Sefid				Kükürt
Cezair-i Bahr-i Sefid	Sakız Adası			Simli Kurşun
Cezair-i Bahr-i Sefid	Sakız Adası		Nikarya Adası	Zımpara
Halep	Lazkiye	Lazkiye	Harbe	Zift
Kosova	Pirlepe	Pirlepe		Gümüş
Kosova	Pirlepe	Pirlepe	Ruşde	Gümüş
Kosova	Üsküp	Üsküp		Kırmızı Boya
Kosova	Pirlepe	Pirlepe	Demirbozan	Kırmızı Boya
Kosova	Prizren	Kalkandelen	Radoşa	Krom
Kosova	Prizren	Kalkandelen	Evreşe	Krom
Kosova	Priştine	Preşova	Tırnova	Krom
Kosova	Priştine		Virbuşe	Krom
Kosova	Priştine		Büyük İstorviçe	Krom
Kosova	Üsküp	Komanova	Loban	Krom
Kosova	Üsküp	Komanova	Küçükova	Krom
Kosova	Pirlepe	Pirlepe		Kurşun
Kosova	Üsküp	Kratova		Simli Kurşun
Kosova	Pirlepe	Pirlepe		Zırnık
Manastır			Rahve	Bakır
Manastır			Tikaki	Bakır
Manastır			İslifçe	Krom
Manastır	Sefirce	Kozana	Vidalato Yaylağı	Krom
Manastır			Köstence	Krom
Manastır	Serlice	Kozana	Eskaliçe	Krom
Musul	Musul		Tuzhurmato (Palkana)	Petrol
Musul	Musul		Eski Kale	Petrol
Musul	Musul		Kil (Nasaz Dağları)	Petrol
Musul	Musul		Babagurgur	Petrol
Musul	Musul		Karabağ	Petrol
Musul	Musul		Gur	Petrol

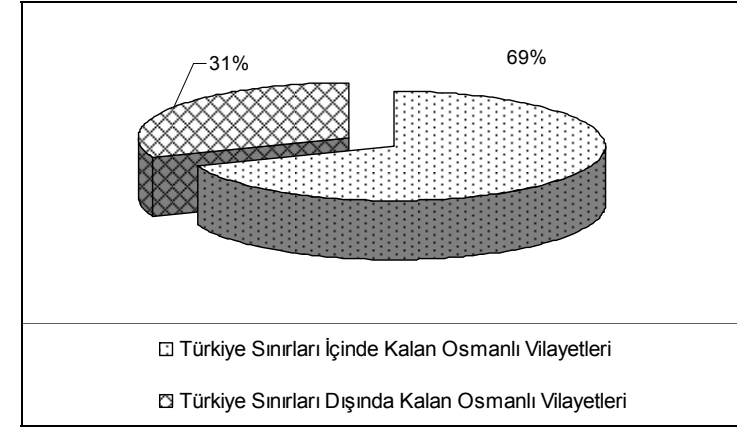
Musul	Musul		Tel Kayyare	Petrol
Musul	Musul		Tavuk	Petrol
Musul	Musul		Nemrut	Petrol
Musul	Musul		Tel Kayyare	Zift
Selanik	Drama	Gümülcine	Fiene	Altın
Selanik	Drama	Gümülcine	Seyfosta	Altın
Selanik	Drama		İlyasca	Altın
Selanik	Drama		Sultaneri	Altın
Selanik	Drama		Eğridere	Altın
Selanik	Drama		Göricek	Altın
Selanik	Drama		Kalyopi	Altın
Selanik	Drama	Gümülcine	Maronya	Altın
Selanik	Selanik		Karadağ	Altın
Selanik	Selanik	Demirhisar	Râbat Fetali?	Antimon
Selanik	Selanik	Kesendire	İzoder	Antimon
Selanik	Selanik	Kesendire	Kazgancı Horode	Antimon
Selanik	Selanik	Kesendire	Limcazde	Antimon
Selanik	Drama		Gözecik	Antimon
Selanik	Drama		Şinan	Antimon
Selanik	Drama	Tikveş	Düşden	Antimon
Selanik	Drama	Tikveş	Düşden	Arsenik
Selanik	Taşoz Adası			Bakır
Selanik	Drama	Piravişte	Boranlı Dağı	Bakır
Selanik	Selanik	Demirhisar	Râbat Fetali?	Bakır
Selanik	Selanik	Kesendire	İzoder	Bakır
Selanik	Selanik	Kesendire	Kazgancı Horode	Bakır
Selanik	Selanik	Kesendire	Limcazde	Bakır
Selanik	Drama		Gözecik	Bakır
Selanik	Drama		Şinan	Bakır
Selanik	Drama			Çinko
Selanik	Taşoz Adası		Gariba Yaylası	Çinko
Selanik	Taşoz Adası			Demir
Selanik	Siros	Demirhisarı	Senkl	Gümüş
Selanik	Siros	Demirhisarı	Petrova	Gümüş
Selanik	Siros	Demirhisarı	Remuri-i Kebir	Gümüş
Selanik	Siros	Demirhisarı	Remuri-i Sagir	Gümüş
Selanik	Selanik	Derme	Göricek	Gümüş
Selanik	Drama	Gümülcine	Fiene	Gümüş
Selanik	Drama	Gümülcine	Seyfosta	Gümüş
Selanik	Drama	Darıdere	İlyasca	Gümüş
Selanik	Drama	Darıdere	Sultaneri	Gümüş
Selanik	Drama	Darıdere	Eğridere	Gümüş
Selanik	Drama	Darıdere	Göricek	Gümüş
Selanik	Drama	Darıdere	Kalyopi	Gümüş
Selanik	Drama	Gümülcine	Maronya	Gümüş
Selanik	Selanik	Selanik	Karadağ	Gümüş
Selanik	Tikveş		Reveşden	Krom
Selanik	Selanik		Kıran Mahallesi	Krom
Selanik	Selanik	Akteri		Krom
Selanik	Drama	Kesendire	Serikofu? Ve Puluriz	Krom
Selanik	Drama	Vodina	Serabini	Krom
Selanik	Gevgili		Gariba Yaylası	Kurşun
Selanik	Selanik	Demirhisarı		Kurşun

Selanik	Drama	Gümülcine		Kurşun
Selanik	Drama	Piravişte	Boranlı Dağı	Kurşun
Selanik	Selanik	Derme	Göriccek	Kurşun
Selanik	Drama	Gümülcine	Maronya	Kurşun
Selanik	Selanik	Kesendire	Noveslo	Manganez
Selanik	Drama		Radiyos	Manganez
Selanik	Drama		Ali Çirnak	Manganez
Selanik	Drama		Eski Kovalala	Manganez
Selanik	Drama	Kavala	Kokale	Manganez
Selanik	Drama	Kesendire	Varvara	Manganez
Selanik	Drama	Kesendire	Limcazde	Manganez
Selanik	Drama	Kesendire	Kazgancı ve Havzure?	Manganez
Selanik	Selanik	Gögili	Nodoslu	Manganez
Selanik	Siros	Zihne	Küllepoşna	Simli Kurşun
Selanik	Selanik		Gevgili	Simli Kurşun
Selanik	Siros		Konyalı	Simli Kurşun
Selanik	Drama		Leşnan	Simli Kurşun
Selanik	Taşoz Adası			Simli Kurşun
Selanik	Selanik	Demirhisar	Pizova	Simli Kurşun
Selanik	Selanik	Demirhisar	Bal? Oğulları	Simli Kurşun
Selanik	Selanik	Kelkiç	Poyraz	Simli Kurşun
Selanik	Siroz	Zilme	Gelebüşne	Simli Kurşun
Selanik	Selanik	Gögili	İzovor Çiftliği Arazisi	Simli Kurşun
Selanik	Selanik	Gögili	Kabalı	Simli Kurşun
Selanik	Selanik	Demirhisar	Râbat Fetali?	Simli Kurşun
Selanik	Selanik	Kesendire	İzoder	Simli Kurşun
Selanik	Selanik	Kesendire	Kazgancı Horode	Simli Kurşun
Selanik	Selanik	Kesendire	Limcazde	Simli Kurşun
Selanik	Drama		Gözecek	Simli Kurşun
Selanik	Drama		Şinan	Simli Kurşun
Tuna	Köstendil			Gümüş
Yanya	Tırhala	Tırhala		Bakır
Yanya	Tırhala	Tırhala		Gümüş
Yanya	Tırhala	Tırhala		Zırnık

Osmanlı coğrafyasında madenlerin dağılışına baktığımızda bu tabloya göre 37 farklı madenin bulunmaktadır. Osmanlı imparatorluğunda en fazla sayıya sahip olan maden 62 adet ile gümüştür. Bunlar içinde sayısı 10'dan daha fazla olan madenler sırasıyla ile Bakır 54, Simli Kurşun 50, Krom 47, Kurşun 33, Zımpara 30, Altın 26, Manganez 24, Antimon 18, Çinko ve Kömür 17, Linyit 14 ve Petrol 14, Demir 10'dur. Sayısı 10'dan daha az olan madenler; Zırnık 9, Cıva 7, Arsenik 6, Borasit 5, Alçıtaşı 4, Kırmızı Boya, Maden suyu, Nikel ve Zift 3'er adet, Kireç ve Kükürt 2, Ak Toprak, Asfalt, Beyaz Boya, Demirli Mıknatıs, Kalay, Lüle taşı, Magnezyum, Mürdensenk (Kurşun oksit), Sarı Toprak, Sarı Boya, Yeşil Boya ve Ziftli Kömüre ait maden sayısı ise 1'dir.

Yine yukarıdaki tabloya göre 475 yerde maden adı geçmektedir. Bunların 328'i bugün Türkiye Cumhuriyet sınırları içinde kalan Osmanlı vilayetlerinde

iken, Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan Osmanlı vilayetlerinde ise bu sayı 147'dir.

Şekil 1: Osmanlı vilayetlerinde madenlerin bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde ve dışında kalışına göre dağılışı (Tablo 1'de adı geçen madenlerin sayısı esas alınarak hesaplanmıştır).

Çalışmamızın temelinde Başbakanlık Osmanlı Arşivinden ve konuyu doğrudan ilgilendiren yayınlanmış araştırmalarda verilmiş olan bilgilerden istifade ettik.¹³ Buna göre eldeki verileri değerlendirdiğimizde 1857-1916 yılları arasını kapsayan bir tarihsel süreci işledik.

1857 ile 1916 yılları arasında madenlerin vilayetlere göre dağılışı yaptığımızda aşağıdaki gibi bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Adana Vilayeti: Altın, Bakır, Demir, Gümüş, Kömür, Krom, Kurşun, Simli Kurşun

Ankara Vilayeti: Gümüş, Krom, Kurşun, Simli Kurşun

Aydın Vilayeti: Antimon, Arsenik, Bakır, Cıva, Çinko, Gümüş, Kömür, Krom, Kurşun, Linyit, Magnezyum, Manganez, Simli Kurşun, Zımpara.

Bolu Vilayeti: Çinko, Simli Kurşun, Kömür, Manganez

Erzurum Vilayeti: Gümüş, Kömür.

Halep Vilayeti (İskenderun Sancağı): Petrol

Diğer-ı Bekr: Altın, Bakır, Gümüş, Kurşun, Mürdeseng, Ziftli Kömür.

Edirne Vilayeti: Altın, Antimon, Bakır, Gümüş, Kömür, Linyit, Petrol, Asfalt, Zift

Harput Vilayeti: Bakır.

Hüdavendigâr Vilayeti: Antimon, Arsenik, Bakır, Borasit, Çinko, Demir, Demirli Mıknatıs, Gümüş, Kalay, Kireç, Kömür, Krom, Kurşun, Kükürt, Linyit, Lüle taşı, Manganez, Simli Kurşun, Zımpara, Zırnık.

¹³ Bu aşamada yapmış olduğumuz çalışmada madenlerin vilayet bazında yerleri tespit edilmiş olup ocakların işletmeye açılıp açılmadığı veya çıkan madenin miktarları hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz.

İstanbul Vilayeti: Ak Toprak, Alçıtaşı, Altın, Bakır, Beyaz Boya, Demir, Gümüş, Kırmızı Boya, Kurşun, Sarı Boya, Sarı Toprak.

Kastamonu Vilayeti: Altın, Bakır, Demir, Gümüş, Kömür, Krom, Kurşun, Nikel.

Konya Vilayeti: Altın, Arsenik, Cıva, Gümüş, Krom, Kurşun, Linyit, Manganez.

Sivas Vilayeti: Altın, Bakır, Demir, Gümüş, Kurşun, Simli Kurşun.

Trabzon Vilayeti: Antimon, Bakır, Çinko, Gümüş, Krom, Kurşun, Manganez, Simli Kurşun.

Van Vilayeti: Kurşun

Bağdat Vilayeti: Petrol

Bosna Vilayeti: Altın, Bakır, Gümüş, Zırnık.

Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti: Bakır, Çinko, Demir, Kurşun, Kükürt, Simli Kurşun, Zımpara.

Halep Vilayeti: Zift

Kosova Vilayeti: Gümüş, Kırmızı Boya, Krom, Kurşun, Simli Kurşun, Zırnık.

Manastır Vilayeti: Bakır, Krom.

Musul Vilayeti: Petrol, Zift.

Selanik Vilayeti: Altın, Antimon, Arsenik, Bakır, Çinko, Demir, Gümüş, Krom, Kurşun, Manganez, Simli Kurşun.

Tuna Vilayeti: Gümüş.

Yanya Eyaleti: Bakır, Gümüş, Zırnık.

Yukarıda yapılan dağılıştta öncelikle Osmanlı imparatorluğuna bağlı olup bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde olan ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan vilayetlere göre bir ayırım yapılarak bu döneme ait vilayet temelli bir dağılışı elde etmeye çalıştık. Toplam 26 vilayet ve 1 müstakil sancak üzerinde çalışma yaptığımız Osmanlı vilayetleri içinde 16 vilayet ve 1 müstakil sancak bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yer almaktadır. Bunlar içinde, Halep Vilayeti her iki yerde görünmektedir.¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan vilayetlerin sayısı ise 10'dur.

İncelediğimiz dönemde, maden sayısı açısından vilayetlerde farklılıklar söz konusudur. Bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Osmanlı vilayetleri içinde en fazla maden çeşitliliğine sahip vilayet Hüdavendigâr vilayetidir. Bunu Aydın, İstanbul, Edirne, Adana, Kastamonu, Konya, Trabzon, Diyarbakır, Sivas, Ankara, Bolu ve Kocaeli müstakil sancağı takip etmektedir. İki ve daha az maden sayısına sahip olan vilayetler ise Erzurum, Halep (İskenderun) ve Harput vilayetleridir (Tablo 2, Şekil 1). Ayrıca Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti dışında kalan Osmanlı vilayetleri içinde en fazla maden sayısı Selanik vilayetine aittir. Bu vilayeti takiben Cezair-i Bahr-i Sefid, Kosova ve Yanya vilayetleri gelmektedir. İki ve daha az maden sayısına sahip olan vilayetler ise Manastır, Musul, Bağdat, Halep ve Tuna vilayetleridir (Tablo 3,

Şekil 1). Bunun yanı sıra madenlerin sayısı veya çeşitliliğinin önemi kadar madenin kullanım alanı ve değeri de dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. Bu konuda petrol ve altın örnek olarak verilebilir.

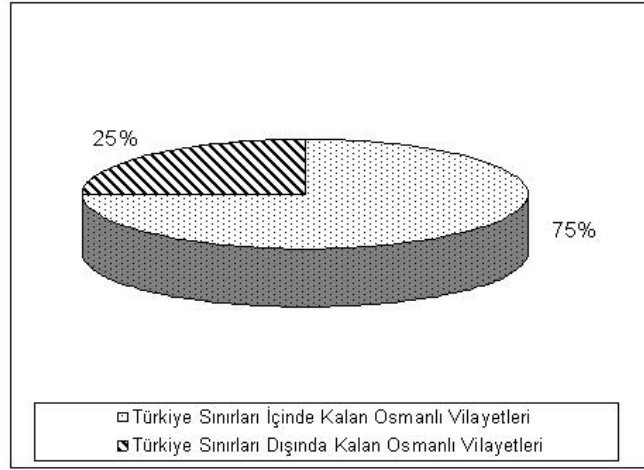
Tablo 2:
Bugün Türkiye sınırları içinde kalan Osmanlı vilayetleri ve maden sayıları.

Vilayet	Maden Sayısı
Hüdavendigâr	20
Aydın	14
İstanbul	11
Edirne	9
Adana	8
Kastamonu	8
Konya	8
Trabzon	8
Diyarbakır	6
Sivas	6
Ankara	4
Bolu	4
Kocaeli (Müstakil Sancak)	4
Erzurum	2
Halep (İskenderun)	1
Harput	1
Karesi	1
Van	1

Tablo 3:
Bugün Türkiye dışında kalan Osmanlı vilayetleri ve maden sayıları

Vilayet	Maden Sayısı
Selanik	11
Cezair-i Bahr-i Sefid	8
Kosova	6
Bosna	4
Yanya	3
Manastır	2
Musul	2
Bağdat	1
Halep	1
Tuna	1

¹⁴ Bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalmasına rağmen Halep vilayetine bağlı İskenderun sancağı, madenin burada çıkmasından dolayı Türkiye dahilinde gösterdik.

Şekil 2: Osmanlı vilayetlerinde madenlerin bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde ve dışında kalışına göre dağılışı (Tablo 2 ve 3’de verilen madenlerin sayısı esas alınarak hesaplanmıştır)

Sonuç olarak; birçok toplumsal düzenin değişime uğradığı 19. yüzyılda Osmanlı da bu değişim içinde yerini almıştır. Büyük bir inançla ve çabalar harcanarak ama en önemlisi büyük tavizler verilerek oluşturulan düzenlemelerin Osmanlı ülkesine kattığı değer iki yönlü düşünülebilir. Bunlardan birincisi 19. yüzyılda büyük bir hızla artış kaydeden maden ocağı sayısının ve maden çeşitliliğine bağlı olarak ülkenin bu konuda önemli bir zenginliğe sahip olduğunun ortaya çıkışıdır. İkinci husus ise, madencilik alanında yapılan düzenlemelerin sonraki dönemler için bir altyapı oluşturmasıdır. Bunların dışında 19. yüzyılda Osmanlı’nın bu zenginlikten yeterince yararlanamaması da önemli bir kayıp olarak nitelendirilmektedir.

Özet

Geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte de birçok alanda kullanılan madenler, başta ekonomik olmak üzere sosyal, kültürel, askeri vb. birçok açıdan toplumların vazgeçilmez kaynağıdır. Toplumların yeryüzündeki tarihsel serüveni kadar eski bir geçmişe sahip olan madenler birçok siyasi organizasyonda olduğu gibi Osmanlı imparatorluğunun da önemli bir servet kaynağını oluşturmuştur.

Zamanla teknolojik imkânların artması, ekonomik ve siyasi sistemlerin yeryüzünde yer değiştirmesi, bir başka deyişle bölgesel güç dengelerinin farklılıklar göstermesi, başta ekonomik olmak üzere birçok etkinliğin coğrafi dağılışında değişim meydana getirmektedir. Bu değişim; bazen bir artış, bazen bir azalma, bazen de bir yenilik olarak gözlenebilir. Bu çalışmada, 19. yüzyılda

Osmanlı sınırları içinde kalan topraklarda yer alan madenler vilayet bazında ele alınarak dağılışı incelenmiştir.

Kaynaklar

- Balkar, Kemal, 1947, “Türkiye’de Maden Mevzuatı,” *T.C. Ekonomi Derg.*, Yıl 5, sayı 45-47, s.146-149 (Ankara).
- Bingöl, Dursun, 1990, “Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Endüstriyel İlişkiler Sisteminin Bir Değerlendirilmesi,” *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi - Tebliğler*, TTK Yay., s.409.
- Bostan, İdris, 1990, “Osmanlı Topraklarında Petrolün Bulunuşu ve İskenderun’da İlk Petrol İşletme Çalışmaları,” *Coğrafya Araştırmaları*, c.I, sayı 2, s.129-135 (Ankara).
- Canbilgin, Ahmet, 1972, *Türkiye’de ve Dünya’da Madencilik*, s.12-13 (Ankara).
- Dalsar, Fahri, 1947, “Maden ve Madencilik Tarihimiz,” *T.C. Ekonomi Derg.*, Yıl 5, sayı 45-47, s.143 (Ankara).
- Doğanay, Hayati, 1998, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Eldem, Vedat, 1994, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK Yay., (Ankara)
- Eyüboğlu, Cemal R., 1947, “Hukuki ve Mali Bakımdan Türkiye Madenciliği”, *T.C. Ekonomi Derg.*, Yıl 5, sayı 45-47, s.150-155 (Ankara).
- Gökmen, Ertan, 2007, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899),” *Bellekten*, c.LXXI, sayı 262, s.969-996, TTK Yay., Ankara.
- Göney, Süha, 1993, *Siyasi Coğrafya*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- Kartalkanat, Ahmet, 1990, “Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası,” *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, sayı 36, s.65-71, Ankara.
- Kızıoğlu, M. Fahrettin, 1991, “Osmanlı Tapu Tahrir ve Mühimme Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümlerden Örnekler,” *Geçmişten Günümüze Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, s.69-77, Ankara.
- Refik, Ahmet, 1931, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.
- Saydam, Abdullah, 1991, “Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’daki Maden Ocakları,” *Eğitim Fakültesi Derg.*, Sayı 6, s. 255-270, Samsun.
- Soykan, Füsun ve Mutluer, Mustafa, 1995, “Türkiye’de Madencilik ve Maden Yataklarının Coğrafi Dağılışı,” *Ege Coğrafya Dergisi*, c.8, s.37-56 (İzmir).
- Tanoğlu, Ali, 1971, *Enerji Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul.
- Terzi, Arzu, 2009, Bağdat ve Musul’da Abdülhamid’in Mirası Petrol ve Arazi, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Tızlak, Fahrettin, 1996, “XIX. YY. Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları,” *Bellekten*, c.LX, sayı 229’dan ayrı basım, TTK Yay., Ankara.
- Tızlak, Fahrettin, 1997, *Osmanlı Döneminde, Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, TTK yay.
- Toklu, Hakkı, 1947, “Madencilik Tarihimize Bir Bakış,” *T.C. Ekonomi Derg.*, Yıl 5, sayı 45-47, s.134-141 (Ankara).
- Trak, Selçuk, 1959, *İktisadi ve Ticari Türkiye*, c.2, İzmir.

Tümertekin, Erol ve Özgüç, Nazmiye, 2005, *Ekonomik Coğrafya Kalkınma ve Küreselleşme*, Çantay Kitabevi, İstanbul.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 1995, Osmanlı Tarihi, c.II, III, IV, TTK Yay., Ankara.

Yorulmaz, Şerife, 1994, "Aydın Vilayetinde Madenler (1850-1908)", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeler ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

BOA, İrade, İ.İMT 1-9, 350/90, 1310-1334 (1893-1916).

BOA, İrade. İ.OM 1-15, 360/100, 1311-1329 (1894-1911).

Geographical Distribution of Ottoman Mines in the XIXth Century

Mines were essential resources for with respect to their economical, social, cultural, and military aspects throughout history. Mines were also an important source of wealth for the Ottoman Empire.

The technological advancement in the course of time, the changes in the world's economical and political system, in other words, the differentiation of regional power balances brought about changes in the geographical distribution of most of the activities. This change can be observed as an increase, decrease or a renewal of mining industries. This study, aims to present the distribution of mines in the territories included within the boundaries of Ottoman Empire in the XIXth century according to the province of the Empire.

Key words: Ottoman mining, Provinces, Distribution of mines, Historical Geography; **Anahtar kelimeler:** Osmanlı madenciliği, Eyaletler, Madenlerin dağılışı, Tarihi coğrafya.

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE VAKIFLAR VE VAKIF SİSTEMİNİN ŞEHRE KATTIĞI DEĞERLER

Mehmet Bayartan*

Çok uzun bir döneme damgasını vuran bir medeniyetin önemli parçalarını oluşturan şehirler, Osmanlı kültürünün bariz bir şekilde kendine has özellikleriyle bir sentez olma özelliğini taşımış ve yüzyıllar boyunca süren bir hükümlerliliğin aynı zamanda yapı taşları olmuşlardır.¹ Şüphesiz şehirleri de oluşturan bir sistemin mevcudiyeti söz konusudur. Şehirlerde mahallelere bölünmek suretiyle kurgulanmış olan bu sistemin temelinde, her biri önemli bir işlevsel grupta ele alınabilecek mekânsal yapılar yer almaktaydı. Bunların büyük kısmı vakıf anlayışıyla oluşturulmuş ve sürdürülebilirliğini vakıf sistemi içinde kazanmıştır. Osmanlı şehirlerinin gerek kuruluş ve gerekse gelişmesine büyük katkı sağlayan vakıflar, sosyal hayatın hemen hemen tamamına nüfuz etmiş, aynı zamanda şehirlerin silüetini ve mimarisini de oluşturmuştur.² Bunun yanı sıra mahallelerde görülen uyumun, dayanışma ve yardımlaşmanın bu sistemin iyi işleminde önemli derecede etkili olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim yardımlaşmanın ve dayanışmanın önemli bir kurumu haline gelen vakıf sisteminin, Osmanlı toplumunun gelişme sürecinde dikkate değer bir rolü vardır.³ Osmanlı şehir ve toplum hayatını derinden etkilemiş olan bu sistem, birçok araştırmaya konu olmuştur.

Bir mülkü kamu yararına ebedi olarak tahsis etmek anlamında kullanılan bir terim⁴ olan vakıf, ferdî çalışma ve gayretle elde edilen imkânların ve mal varlığının gönül rızasıyla paylaşılmasını öngören hukuki ve sosyal bir sistemdir. Bu sistemde, her türlü hırs ve tamahtan uzak bir şekilde, şahsi mal varlığı, kamunun kullanımına aktarılmakta, böylece şahsi imkânlar kamu hizmetine dönüştürülmektedir. Burada faydacı felsefenin aksine, diğer insanların lehine, şahsın feragati ve fedakârlığı söz konusudur. Vakıf sisteminde, katılımcılık ve paylaşma ruhu hâkimdir. Zira toplumun huzuru sağlanmadıkça, bireyin mutluluğunun sürekliliğinden söz etmenin mümkün olmadığı düşünülmektedir. O halde vakıf, bütün insanlığın mutluluğunu amaçlayan bir sistemler bütünüdür.

Vakıf yapan kişi feragatin ve başkalarına yardımcı olmanın mutluluğunu; vakıftan yararlanan kişi ise, bir ihtiyacını karşılamış olmanın hazzını duymaktadır. Bu, birbiriyle çelişmeyen ve biri diğerinin hazzını azaltmaksızın dalgalar halinde cemiyetin bütün fertlerini saran ve bu yönüyle sürekliliği amaçlayan bir hizmetler bütünüdür.⁵

Vakıf sistemi, tarihsel süreç içerisinde topluma, zamana ve mekâna bağlı olarak değişiklik göstermiş, çeşitli toplumlarda farklı şekillerde uygulanmıştır. Geçmişte oldukça eskiye inen vakıflar, kökeni konusunda kesin bir tarih olmamakla birlikte, Babil ve Sümerlerde vakıf kurulduğuna dair izlere rastlanmıştır.⁶ Örneğin Babil’de ruhunun selametini temin etmek isteyen dindar bir adam, bir mabet yaptırmış ve bu mabede tayin ettiği rahibin oturması için de bir mülk hibe etmiştir.⁷ Yine Boğazköy kazılarında ele geçen tabletlerde vakfiyelere⁸, M.Ö. 1290-1280 yıllarında Hitit Kralı Hattusilis tarafından düzenlenmiş bir vakfiye bulunmuştur. Vakfiyenin içeriği şöyledir: “Hitit Kralı Hattusilis kendisine düşman bulunan Armadataş’ı mağlûp ediyor, emlakini zaptederek bunlardan bir ev ile müstemilâtını Tanrıça İstar’a ibadet edilmek üzere vakfediyor.”⁹ Eski Yunan’da farklı bir uygulama mevcut olup vakfa benzer bazı kurumlardan bahsedilmektedir. Kişi malını başka birine belirlemiş olduğu kuralları kabul etmek ve değiştirmemek şartı ile hibe ve vasiyet etmekteydi.¹⁰ Roma ve Bizans’ta da vakıf kurumunun bir ölçüde gelişmiş olduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra, İslâm memleketlerinde oldukça gelişmiş bir vakıf sisteminin mevcudiyeti dikkat çekicidir. İslam âleminde ilk vakıf, 706 yılında, Emevi Halifesi Abdülmelik oğlu Velid tarafından, başkent Şam’da yaptırılan “Ümeyye Camii” için kurulmuştur.¹¹ Türkler, İslamiyet’i kabul etmeden önce Buddha dinine bağlı olan birçok vakıf kurmuşlardır.¹² Yine konuyla ilgili olarak Doğu Türkistan’ın Turfan bölgesinde yapılan araştırmalar sonucu elde edilen Uygur vakfiyeleri hakkında tam bir hüküm vermek mümkün olmamakla birlikte, bu vakfiyelerin yaklaşık olarak M.Ö.13.-12. asırlarda meydana getirildiği anlaşılmaktadır. Bu ise, bize şu önemli noktayı bir dereceye

⁵ Bahaeddin Yediylidiz, “Vakıf,” *İslam Ansiklopedisi*, c.XIII, M.E.B. Yay., 1986 İstanbul, s.153-154.

⁶ Hüseyin Hatemi, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Vakıf,” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985, c.6, s.1660.

⁷ İsmet Kayaoğlu, “Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler,” *Vakıflar Dergisi*, sayı 11, 1976, s.50.

⁸ İsmet Kayaoğlu, a.g.m., s.50.

⁹ Bülent Köprülü, “Tarihte Vakıflar,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.VIII, sayı 3-4, 1951, s.491.

¹⁰ İsmet Kayaoğlu, a.g.m., s.50.

¹¹ Neşet Çağatay, *Güncel Konular Üzerine Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yay., VII. Dizi, Ankara 1994, s.8.

¹² Halim Baki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd,” *Vakıflar Dergisi*, c.1, 1938, s.107.

* Y. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, byrtn@istanbul.edu.tr

¹ Mehmet Bayartan, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri,” *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 13, 2005, s.88.

² Adnan Ertem, “İstanbul Vakıfları,” *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, Haz: Şevket Kamil Akar, Klasik Yay., İstanbul 2004, s.328-329.

³ Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Bir İdari Birim: Mahalle,” *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 13, 2005, s.105.

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.III, MEB Yay., İstanbul 1993, s.577.

kadar aydınlatılabilme imkânı tanımaktadır. Bilindiği üzere, Asya'da yerleşik bulunan Uygur kabileleri İslâmiyet'i ancak 15inci asırda kabul etmişlerdir. Demek oluyor ki, bu Türk kavimlerinde vakıf fikri, İslâmiyet'ten önce doğmuş fakat olgunlaşmamıştır.¹³

Vakıf sistemi, İslâmiyet'in kabulünden sonra özellikle Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Türk dünyasının sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına damgasını vurmuştur. Osmanlılarda Orhan Gazi, İznik'te ilk Osmanlı medresesini kurarken onun idaresi için yeterli geliri temin edecek gayrimenkul de vakfetmişti. Bu medrese kısa sürede değerli ilim ve devlet adamları yetiştirdi. Orhan Gazi'nin Adapazarı, Kandıra ve Bursa'da inşa ettirerek vakfettiği cami, medrese, zaviye, imaret, aşevi, misafirhaneler ilk Osmanlı vakıfları olarak anılmaktadır.¹⁴ Orhan Gazi tarafından İznik medresesiyle yapılan mütevazı başlangıçla birlikte, vakıf sistemi bir devlet politikası olarak teşvik edilmiş kısa sürede bütün Osmanlı ülkesinde birçok medrese kurulmuştur.¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük veya büyük hemen her yerleşmesinde önemli bir yer işgal eden vakıflar, şehir yerleşmelerinde daha fazla gelişmiş ve bu dönemde gerçekleştirilen faaliyetler açısından ön plana çıkmıştır.

Başta padişahlar olmak üzere sadrazamlar, devlet adamları ve varlıklı kişiler, az veya çok gücüne göre vakıf yapmışlardır. Osmanlılar oluşturdukları vakıfları, büyük bir inançla ayakta tutma, geliştirme ve sürekli kılmaya önem vermiştir. Osmanlı devleti, bazı müesseselerde olduğu gibi vakıf konusunda da kendinden önceki devletleri örnek almıştır. Daha beylikler zamanında başlayan sistem,¹⁶ devletin siyasî ve malî gücünün artması ile paralel olarak gelişmiştir. Bizzat padişah veya saray mensupları tarafından kurulup yönetilen vakıflar, "Mazbut vakıflar" bir diğer ismi ile "Selâtin Vakıfları" olarak bilinir. Özel şahıslar tarafından kurulan vakıflar ise Osmanlı'da önemli bir yere sahip olup mütevelliler tarafından yönetilmiştir. Özel şahıslar tarafından kurulan vakıfların denetimi kadılar tarafından yapılmaktaydı. Her kadı kendi bölgesindeki vakıfları emrindeki müfettişlere teftiş ettirir, bazen de bizzat kendisi teftiş ederdi. Yıldırım Bayezid zamanında şahıslar tarafından kurulan vakıflar ise "müfettiş-i ahkâm-ı şer'iyye" tayin edilerek teftiş ettirilirdi.

On sekizinci yüzyıldan itibaren vakıf kurumlarının çözülmeye başlamış olduğu görülür. Zira devletin doğrudan müdahaleleri ve belediye düzeni

¹³ Bülent Köprülü, "Tarihte Vakıflar," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.VIII, sayı 3-4, 1951, s.491.

¹⁴ Ali Himmet Berki, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı," *Vakıflar Dergisi*, c.5, 1962, s.127-128.

¹⁵ Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Yay.Haz., E.Ihsanoğlu, IRCICA Yay., İstanbul 1994, s.260.

¹⁶ Kütahya'da Germiyanoglu Yakup Çelebi'nin imaretine ait 1414 tarihli taş vakfiye bunun en güzel örneklerinden birini teşkil eder.

karşısında kent düzeni, giderek güçleşen sorunlarını çözmeye yeterli olamamıştır.¹⁷ Kent toplumunun ve kurumlarının, toplumsal ve ekonomik değişimin en önemli tarihi olan 1839 tarihinden (Tanzimat Fermanı'nın ilanı) sonra külliye, Osmanlılar için yeni olan kamu binası anlayışına doğru kaymıştır. Sadece cami ve türbeler, bu dönemde vakıf kurumunun mimari aktarıcısı olarak kalmıştır.¹⁸

II.Meşrutiyet devrinde vakıfların durumunu düzeltmek için çeşitli fikirler ileri sürülmüş ve bu konuda kanun tasarıları hazırlanmıştır. Ancak 1911'de Evkaf Nezareti'ne sadece işlenmeyen topraklarla harap bina arsalarını satarak elde edilen paralarla; cami, ilkokul, medrese ve hastahane yapma yetkisi veren kanunun çıkarılmasından başka bir şey yapılmamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetleri devrinde, Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ismini alan vakıf idaresi, 1920 tarihinde çıkarılan bir kanunla müdürlük haline getirilip, geçici olarak Başvekâlet'e bağlanmıştır. Vakıf meselesinin milletin gerçek menfaatlerine uygun bir şekilde halledilmesiyle ilgili ilk tedbir, Cumhuriyet'in ilanından sonra, 22 Şubat 1926 tarihli bir kanun ile alınmıştır. Bu konuda "milli ve terkedilmiş topraklar dışında", doğrudan doğruya idare edilen vakıfların da belediyeler ve umumi menfaatlara yarar başka kuruluşlara, mesela devlet fabrikalarına satılabilmesi kabul edilmiştir. Osmanlılarda 1826'da kurulan Evkaf Nezareti'nden önce vakıflar, vakıf kuran kişilerin (vâkıf) şartlarına göre idare ediliyor, bunlar ayrı nezaretlerce kontrol ediliyorlardı. Fakat genişleyen vakıfları bir elde toplamak ve muhtelif idarelerde hüküm süren yolsuzluklara son vermek üzere vakıflar, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla tek çatı altında toplanmış ve buradan idare edilmiştir.¹⁹ Eski vakıfların idaresini tanzim eden vakıflar kanunu ise, ancak 5 Haziran 1935'te çıkarılabilmektedir.²⁰ Kısaca geçirdiği evreler ve özellikle Osmanlı devlet nizamındaki yeri hakkında bilgi vermeye çalıştığımız vakıf sistemi, bundan sonra, tarihteki yerini ve fonksiyonunu yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır.

Vakıfların Şehre Kattığı Değerler

Osmanlı şehirlerinde çeşitli hizmetlerin yerine getirilmesinde büyük bir önem arz eden unsurlardan birisi de vakıflardır. Vakıflar; genel olarak, şehrin bütününe ilgilendiren her türlü hizmet; cami, okul, kitaplık, hastane, han, çeşmeler, sebiller, imaretler, su getirme ve bu tesislerin bakımı, hatta bazen mezarlıklar ve bunlara benzer birçok hizmet, vakıf kanalıyla yapılmışlardır. Batı

¹⁷ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti – Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Çev. Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s.76.

¹⁸ M.M. Cerasi, *a.g.e.*, s.282.

¹⁹ B.Yediyıldız, *a.g.m.*, s.163-164.

²⁰ gös. yer.

dünyasında kilisenin, belediyenin ya da hükümetin yaptığı işleri Osmanlı'da geniş ölçüde fertlerin kurdukları vakıflar yapmıştır.²¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte vakıf müessesesi son derece yaygınlaşmış, devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu hemen her konudaki kamuya yönelik hizmetler, vakıflar tarafından yürütülmüştür. Özellikle Tanzimat'ın ilanına (1839) kadar, eğitim-öğretim hizmetleri, sağlık hizmetleri, belediye hizmetleri, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, hatta askeri alanda kurulan vakıflarla, dini ve ahlaki açıdan toplumun yararlandığı her türlü hizmet, bu müessese tarafından sürekli ve kesintisiz bir şekilde sağlanmıştır.²² Osmanlı İmparatorluğu devrinde gelişen vakıfların toplum içindeki yeri ve önemine şu şekilde işaret edilmektedir. Bir kişi vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallarından yer ve içer, vakıf kitaplarından okur, bir vakıf mektebinde hocalık yapar, maaşını vakıf idaresinden alır ve öldüğü zaman vakıf bir tabuta konulup, vakıf bir mezarlığa gömülürdü.²³ Dolayısıyla vakıflar, Osmanlı toplum hayatına önemli değerler katan büyük bir yer işgal etmekte idi. Zira vakıflar, sosyal hizmetlerin neredeyse bütününe kapsayan bir özellik taşımaktaydı.

Osmanlı kentinde, tarihin her aşamasını kat etmiş ve ticaretin yayılmasında daha gelişmiş bir kent kültürünün yapılaşmasında varlığını sürdürmüş kurumsal öğeler ve kavramsal kategoriler vardır. Bu devamlılıkların belki de en önemlisi "Vakıf" kavramıdır. Vakıflar, kentleşmede sadece kentle ilgili niceliklerin büyümesini sağlamamış, aynı zamanda kent parçalarındaki kurumsal ve yapısal bir bağ teşkil etmiştir.²⁴ Dolayısıyla her açıdan böylesine önemli bir müesseseyi, şehir fonksiyonları açısından bir hizmetler bütünü olarak tanımlamak hiç de yanlış olmayacaktır.

Şehir Fonksiyonları Açısından Vakıflar

Şehrsel fonksiyonlar açısından ele aldığımızda, neredeyse tüm hizmetlerin içerisinde az çok fakat mutlak surette bir yer işgal eden vakıflar, şehirlerin genel fonksiyonları olarak nitelendirilen iktisadi, idari-siyasi ve kültürel-sosyal açıdan gerçekleştirilen hizmetler bakımından değerlendirilmesi gereken bir konu olmuştur. Vakıflar bu açıdan ele alındığında, genel

²¹ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler," *Vakıflar Dergisi*, sayı 3, 1968, s.67.

²² Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s.2.

²³ Esat Arsebük, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku I*, İstanbul 1938, s.298.

²⁴ Maurice M. Cerasi, *a.g.e.*, s.70.

fonksiyonlar içerisinde mütalaa etmek gerekir. Buna göre vakıfları, şehrsel fonksiyonlar²⁵ bakımından üç kısma ayırmak mümkündür.

- a) Vakıflar ve iktisadi hizmetler
- b) Vakıflar ve sosyal-kültürel hizmetler
- c) Vakıflar ve idari-siyasi hizmetler

a) Vakıflar ve İktisadi Hizmetler:

Vakıflar, ülke ticaretine ve ekonomik hayatın gelişmesine olumlu etkileri olan bir müessese idi. Nitekim hemen bütün şehirlerde vakıf ticaret hanları bulunmaktaydı. Şehirlerarası yollar, önemli stratejik mevkilere kervansaraylar yaptırılarak sürekli işler halde tutulmuş, böylece yolcu ve tacirlere yol güvenliği ve konaklama imkânı sağlanmıştı. Vakfiyelerine baktığımızda, kervansaraylara yerli-yabancı, hür-köle, erkek-kadın, müslim - gayr-i müslim herkesin kabul edildiğini, yolcuların gıda, ilaç hatta ayakkabı ihtiyaçlarının karşılandığı ve hayvanlarına da bakıldığını öğrenmekteyiz. Ücretsiz hizmet sunan kervansaraylar, vakfedenlerin bıraktığı gelirlerle bu fonksiyonlarını yüzyıllar boyu sürdürmüşlerdir.²⁶ İktisadi açıdan bakıldığında, vakıf müessesesinin, asırlar boyunca insanların mal varlıklarını belirli amaçlarla toplum yararına tahsis etmesiyle doğmuş ve gelişmiş olduğu dikkati çeker.

Şehirlerde, fakirlerin parasız yıkandıkları hamamlar mevcuttu. Sebillerde buzlu su, hatta şerbet dağıtılırdı. Yol, kaldırım ve köprü yapımını vakıflar sağlıyordu. Bazı hayır sahipleri kurdukları vakıflarla "kandilciler" tutuyor, yine vakıf geliri ile kandil ve yağ alarak sokakları aydınlatıyorlardı. Sokakların temizlenmesi ve umumî helâlar için vakıflar kurulmuştu. Bekçi ücretleri vakıflardan ödeniyordu. Vakıf hastahanelerinde her din ve ırktan insan tedavi ediliyor, gerektiğinde ücretsiz ilaç veriliyor, doktor temin ediliyordu. İmaretlerde yoksullara, yolcu ve misafirlere her gün bir veya iki öğün yemek yediriliyordu. Bütün bu hizmetlerin gerçekleştirilmesinde vakıflar bir yandan binlerce görevliye maaş ödüyor, öte yandan yüz binlerce insana hizmet götürüyordu. Böylece vakıflar yoluyla gelir dağılımındaki dengesizlikler asgariye indirilirken, yine aynı sebebe bağlı olarak ortaya çıkabilecek sosyal patlamaların da kısmen önü alınmış oluyordu. Diğer taraftan, şehirlerarası münakalenin temini için sayısız yol, köprü, fener ve kalelerin inşası, büyük ticaret yolları üzerindeki konak yerlerine kervansarayların tesisi, vakıflar sayesinde gerçekleşmiş ve bakım masrafları vakıf gelirlerinden sağlanmıştır. Bütün bunların yapımı, tüccar ve hacıların seyahatini kolaylaştırmak, yol emniyetini temin etmek, yolcuları barındırmak ve doyurmak gayesini

²⁵ Süha Göney, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995.

²⁶ Ahmet Ağmanvermez, "Bir Vakıf Medeniyeti Olarak Osmanlı", <http://www.e-tarih.org/makaleler.php?sayfa=makaledetay&makaleno=1173> (01.09.2008)

gütmekteydi. Mesela bir Selçuklu hanının vakfiyesinde, hana gelen her sınıf ve dinden yolculara yiyecek, ayakkabı ve hayvan yeminin verilmesi şart kılınmıştı.²⁷ Yabancıları ve yolcuları misafir etmek bakımından, tekke ve zaviyelerin de mühim hizmetler gördükleri unutulmamalıdır.²⁸

Bugün için olduğu kadar geçmişte de, yolcunun her türlü şartlarda huzur ve güvenliğinin sağlayarak bir yerden başka bir yere ulaşmasını sağlamak, devletler için önemliydi. Bu bakımdan Selçuklularda olduğu gibi Osmanlılarda da, yolcuların istirahatını ve güvenliğini sağlayacak tarzda bir ulaşım sistemine sahip olmaya büyük özen gösterilmiştir.

Osmanlılarda yerleşim birimleri arasındaki yollarda temel altyapı hizmetlerine önem verilmiştir. Temel altyapı hizmetleri; konaklama ve diğer sosyal ihtiyaçların karşılanabildiği sistemlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ticareti ve güvenli ulaşım sistemleri açısından konaklama ve pazar yerleri gibi sosyal ve iktisadi faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesini sağlayan hizmetler de, büyük ölçüde vakıflar tarafından oluşturulmuştur.

Yollar üzerinde veya şehirlerde kurulmuş olan han veya kervansaraylar, ortası avlu ve çevresi geniş kerevetlerle çevrili, etrafı bir nevi surla koruma altına alınmış yerlerdir. Bu tesisler sayesinde misafirlerin ve tüccarların emniyet içinde seyahat etmeleri sağlanmıştır. Bu sebeple de ticaret hayatının canlanmasında önemli rol oynamıştır.²⁹

Bugün belediyelerin yaptıkları hizmetler, eski İslâm şehirlerinde umumiyetle vakıflar yoluyla gerçekleştirilmekteydi. Bunların başında şehirlerin su ihtiyacının temini gelmektedir (H. Güneri, "Vakıf Suları ve Su Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, IX, 67-69). Bu gaye için, vakıf olarak, su bendleri, su kuyuları, çeşmeler ve yazın bedava soğuk su dağıtılması maksadıyla sebiller inşa edilmiştir. Sebillerin suyunu soğutmak için bazı vakıflar, buzluklar tesis ederken, diğerleri vakfiyelerinde bu iş için kar satın alınmasını hükme bağlamaktadır. Bazı vakıflar da kışın Müslümanların abdest almaları için sıcak su hazırlanan abdesthaneler yaptırılmıştır. Su ile ilgili bu kuruluşlar arasında hamamlar da unutulmamalıdır. Bunlar umumiyetle vakıfların gelir kaynakları arasında bulunmakla beraber, fakirlerin bedava yıkanabildikleri hamamların mevcudiyeti de bilinmektedir. Bu tesislerin bakımı ve işletilmesi için, Osmanlı

²⁷ Türkiye'de kervansarayların ve hanların bir listesi ve haritası için bkz. F. Berkol, "Türk Vakıf Kervansarayları ve Bugün Turizm Hizmetinde Kullanılmaları," *Vakıflar Dergisi*, c.X, 345-366.

²⁸ B.Yediyıldız, a.g.m., s.171.

²⁹ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, s.155.

devri Türk vakıfları, muhtelif adlar altında hizmetçiler tayin etmiş ve bunlara maaş bağlamıştır.³⁰

Bina ve kuruluşların devamlı işleyebilmesi için düzenli gelire ihtiyaç vardı. Bu sebeple vakıfların umumi masraflarının karşılanabilmesi ve bilhassa çalışanların ücretlerinin ödenebilmesi için, vakıf kurucusu tarafından (vâkıf) taşınır ve taşınmaz mallar vakfedilmiştir. Bular arasında araziler (bazı köylerin tamamı, her türlü ziraat işletmeleri, çiftlikler, tarlalar, bağlar ve bahçeler), bütünüyle cemaat ve aşiretten alınan vergiler, mesken olarak kullanılan binalar, dükkânlar veya iktisadi gaye için yapılmış yapılar ile deri, gemi, nakit para gibi menkuller yer almaktaydı. Bunların dışında mülkiyeti devlete ait bulunan miri arazinin vakıf haline getirilmesi usulünün de çok yaygın olduğu görülmektedir. Selçuklular döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de mülkiyeti devlete ait olan miri toprakların vakıf haline getirilmesi daha yaygın bir şekilde devam etmiştir. Ancak vakfedilen şey bu arazilerin çıplak mülkiyeti değildi; üzerinde çalışan kimselerin devlete ödemek zorunda oldukları vergiler veya arazinin tasarruf hakkı da vakfedilmişti.³¹

Yapılan bazı araştırmalara göre, Osmanlılardaki toprak vakıfları üç kısımda mütalaa edilmiştir.³²

1- *Sipahilerinin mülkü olan (memluke) öşri veya haraci toprakların vakfedilmesiyle meydana gelenler.* Bunlar mülkiyeti devlet tarafından satılmış veya imar ve ihya maksadıyla kolonizatör Türk dervişlerine ve kırsal alanlarda zaviye sahiplerine mülk olarak terk edilmiş boş toprakların vakıf haline getirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

2- *Malikane –divani sistemine bağlı toprakların vakfedilmesi şekli.* Bu durumda topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylülerden, elde ettikleri mahsulün beşte biri, yedide biri veya onda biri olarak alınan vergi vakfedilmiştir.

3- *Sadece toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınan vergilerin vakfedilmesi şekli.*

Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, Anadolu ve Rumeli topraklarında tımar sisteminin uygulanıyor olması, Osmanlı Devleti'nde vakıfların olağanüstü gelişmesine sebep olmuştur. Fakat Selçuklu ve Osmanlı devirleri Türk toplumunda, hayır kuruluşlarının ve bu amaçla meydana getirilen yapıların hepsinin mali kaynağının temelinde, görevle ilgili tahsisler ve temlik edilmiş

³⁰ B.Yediyıldız, a.g.m., s.170-171.

³¹ B.Yediyıldız, a.g.m., s.156-157.

³² Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, c.I, 1944, s.15.

araziye ait gelirler yer almaz. Bunların bazıları ticari gelirlerle, yani kaynağında hiçbir devlet tahsisi bulunmayan, tamamen özel kazançlarla meydana getirilmiştir.³³

Bütün bunlarla birlikte imparatorluğun en önemli iktisadi kaynağı olan zirai sahada yapılan büyük imar ve ıslah işlerinin de bazen vakıflar yoluyla yapıldığını görmekteyiz. Nitekim bu konuda büyük projeler hazırlanmış ve tatbik edilmiştir.³⁴

Vakıfların, bir taraftan aile mensuplarını, vakıftaki vazifelere vakıf hizmetlerine tayin ederken, diğer taraftan kendi mesleğinden olanları kolladığı görülmektedir. Ayrıca, mahalle, kasaba veya şehir sakinlerinin istifade etmeleri için vakıflar tesis olunduğu ve Osmanlılarda köy veya mahalleye ait avarız vergilerinin ödenmesi için kurulmuş birçok vakfın mevcudiyeti de bilinmektedir.

Bu dar çerçeveyi aşarak, hayat şartları bakımından insanlar arasında mevcut farkları mümkün mertebe azaltmayı, zenginle fakir arasında nisbi bir denge kurmayı hedef alan vakıfların sayısı da oldukça kabarıktır. Bazı vakfiyelerde, vakıf köylerde çalışan reyanın, hususiyile vâkıfın evladı tarafından rahatsız edilmemesi ve gerektiğinde bunların cebren, adamlarıyla birlikte sürülmesine dair hükümler konulmuş, böylece köylünün huzurunun teminine çalışılmıştır³⁵.

Ayrıca, vakıfların kurmuş olduğu tesislerde belirli hizmetlerin yürütülebilmesi için çalıştırılan görevliler dikkate alındığında, bu müessesenin çok geniş bir istihdam alanı oluşturduğu da görülür. Nitekim *Mülhak* ve *Müstesna* vakıflar ile bu vakıfların işletme ve hizmet alanlarında ücret karşılığında görev yapanlar ile vakıf taşınmazları üzerinde bir iş kurarak, kendi hesaplarına çalışanlar hariç; II. Meşrutiyetin ilanında, Evkaf Nezareti'nden aylık alanların sayısı 8.000'i aşarken, 1911'de Osmanlı Devleti genelinde çalışan toplam memur sayısı 97.225 idi.³⁶

Görülüyor ki, memleketin her köşesinde iktisadi zenginliğin önemli bir parçası ve göstergesi olan vakıflar, bugün ancak devlet teşebbüsü ve parasıyla yaptırılacak kadar önemli menfaatleri ilgilendiren işlerin, vakıf tesisler

³³ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Donem İmar Sistemi*, İstanbul 1985, s.335-336.

³⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 2, 1942, s.58.

³⁵ B.Yediyıldız, a.g.m., s.72.

³⁶ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıflar*, İstanbul 1995, s.27.

yoluyla gerçekleştirilmiş olması, devrin teşkilatı, zihniyeti hakkında bize açık bir fikir vermektedir.³⁷

b) Vakıflar ve Sosyal-Kültürel Hizmetler

Osmanlı şehirlerindeki vakıfları, sosyal ve kültürel hizmetler açısından ele aldığımızda, toplumun ihtiyaç duyduğu her alandaki hizmetlerin vakıf yoluyla yapıldığı görülebilir. Dolayısıyla vakfın en makbulü, *insanların en acil ihtiyaçları olan şeyi vakfetmektir* anlayışından hareketle, insanlara faydalı olabilecek her türlü dini-ahlaki ve sosyal hizmetler vakıflar kanalıyla sağlanmıştır. Vakıfların bu hizmetleri, bölgelere, zamana ve vakıf kurucusunun şahsi kabiliyet ve düşünce tarzına göre ihtiyaç duyulan şeyler sürekli olarak değişkenlik arz ettiğinden, vakıf kanalıyla yürütülen hizmetler de aynı oranda farklılık arz etmiştir.³⁸

Şehir bünyesinde yer alan camiler, bir ibadet mahalli olması yanında, Müslümanların işlerini gördükleri ve herhangi bir devlet emri veya kararının görüşülüp neticelendirildiği bir yer olarak da kullanılmıştır. Her semtin camiine gelen hükümet tebligatı, buradan halka açıklanırdı. Mimari alanda mükemmelliğe ulaşan Osmanlı camileri, hemen her şehirde, hükümdar, hükümdar ailesi, yüksek devlet adamları ve hayırsever halk tarafından yaptırılmıştır. Özellikle İstanbul'daki padişahlar tarafından inşa ettirilen selâtin camileri birer mimari şaheserdir. Camiler dini fonksiyonları yanı sıra İslâm devletlerinde eğitim-öğretiminde, kültür hizmetlerinde, kamu yönetiminde, adalet hizmetlerinin yerine getirilmesinde ve askeri gayelerle de hizmet vermiştir. Nitekim camiler aynı zamanda eğitim ve öğretim yapılan kurumlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Keza Osmanlıların ilk zamanlarında kadılar, görev yapacakları yerdeki camiye götürülür, tayiniyle ilgili berat orada okunur ve merasim yapılırdı. Davalar ise yine bu camilerde görülürdü.³⁹

Eğitim hizmetlerinde, vakıf gelirlerinin tahsis edildiği sahalardan biri olan eğitim kurumları iki grupta toplanabilir:

- Sıbyan mektepleri, medreseler, dar'ül-kurra ve darü'l-hadis'lerde yapılan eğitim,
- Halkın talim ve terbiyesi ile ilgili kurumlar.

İlk eğitim kurumlarından olan sıbyan mekteplerinde, bir *hace-i mekteb*, çocuklara Kur'an okumayı öğretmekte, dini amellerle ilgili bilgileri vermekteydi. Birçok vakfiye, mektep hocasının, müsamahakâr, nazik, aynı

³⁷ Ömer Lütfi Barkan, a.g.m., s.359.

³⁸ Cevdet Dadaş vd., *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları*, Kütahya Belediyesi Kültür Yay., II, c.1, Kütahya 2000, s.9.

³⁹ Y.Halaçoğlu, a.g.e., s.154.

zamanda çocukları talim ve terbiye ile salâhiyetli olmasını şart kılıyordu. Umumiyetle mektep hocasının *halife-i mekteb* adıyla anılan bir de yardımcısı vardı. Vakıf gelirlerinden, ücret ve burslar dışında, hoca ve talebelere elbise veriliyor veya bedeli kendilerine ödeniyor; İlkbaharda “eğlenmek ve kederlerini dağıtmak” için yapacakları gezinin masrafları da karşılanıyordu.

İslam dünyasında, darü'l-hadis, darü'l-kurra ve medreselerin büyük bir kısmı da vakıf olarak yapılmış ve bütün masrafları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu medreselerle ilgili vakfiyelerde, medreselerin tedris heyetinden (*müderris, mu'id-i ders, danişmend, muhaddis, mu'allim-i fera'iz, muallim-i hat, vaiz, şeyhü'l-kurra* vs.), kütüphanesi olanlar için *hafizü'l-kütüb* ve diğer hademelerin tayinleri, okutulacak dersler için ödenecek ücretler ile ilgili medreseler hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Vakıflar sayesinde medreseler, tam muhtariyete sahip birer eğitim müessesesi haline gelmiştir. Selçuklulardan itibaren bütün İslâm dünyasında, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan pek çok medresenin vakıf olarak kurulduğu söylenebilir. Ancak medreselerindeki tedrisatı, vâkıfının hayat görüşü ve temayülleri ile mahdut olduğu görülmektedir. Mesela, Nizamiye Medreseleri'nin, o devirlerde yaygın olan sapık görüşlerle mücadele gayesiyle kurulduğu ve vakfın şartları mucibince müderrislerinin Şaf'i mezhebi mensupları arasından seçilmesi gerektiği vakfın şartları arasında belirtilmiştir. Daha sonra diğer mezheplerden birini veya hepsini birden okutan veya tıp eğitimi veren medreseler (Süleymaniye medresesi gibi) de kurulmuştur.⁴⁰ Ancak, zamanla vakıf müessesesi, medreselerdeki müderrislik ve diğer hizmetlerin babadan oğula geçen birer meslek haline getirilmesine vasıta olarak kullanılmıştır. Mesela XVIII. asırda Türkiye'de, medrese kuran ve onlara vakıflar tahsis edenlerden büyük bir kısmı müderristir. Bunlar, medresenin müderisliğine önce kendilerini, sonra da nesilleri tükeninceye kadar çocuklarını ve çocuklarının çocuklarını tayin etmişlerdir. Medrese vakfi yapanlardan kendileri müderris olmayanlar da, önce ismen başka bir müderrisi tayin etmekle beraber, müderisliğin daha sonra bu müderrisin çocuklarına geçmesini şart koşmuşlardır. Medreselerdeki diğer vazifeler de evlada meşrut bulunmaktadır.⁴¹

Evkaf-ı Hümayun Nezareti, muhtelif tarihlerde, sıbyan mekteplerinin üstünde, Mekteb-i Ulum-i Edebiye, Medresetü'l-hattatin gibi tedris müesseseleri ile kütüphaneleri yeniden teşkilatlandırmış, Evkaf-ı İslâmiye

⁴⁰ Tuncay Zorlu, “Süleymaniye Tıp Medresesi I,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.III, sayı 2, 2002, s.79-122; “Süleymaniye Tıp Medresesi II,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.IV, sayı 1, 2002, s.65-97.

⁴¹ B.Yediyıldız, a.g.m., s.169.

Müzesi, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası ve Müessesat-ı İlmiye-i Vakfiye İdaresi'ni kurmuştur.⁴²

Vakıflar sadece ibadet, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi toplumsal temel ihtiyaçları konu almaz. Genelde ve özelde insanların toplumsal hayat içinde kaliteli bir yaşam tarzına sahip olabilme ve bunu sürdürübilme amacını kapsayan bir özellik taşır. Nitekim sel, yangın, deprem, hastalık, fakirlik, borçluluk gibi zaruretlerin giderilmesi, acizlerin doyurulup giydirilmesi, tedavi ettirilmesi, iş kurmak isteyenlere sermaye bulunması, borçtan mahkûm olmuşların borcunun ödenmesi, yolcuların sıkıntılarının giderilmesi vb. gibi insanlara yardım etmek için “Avarız Vakıfları” kurulmuştur. Avarız vakıfları, toplumsal bütünlüğün ve yardımlaşmanın Osmanlı toplumdaki sosyal hizmetlerin güzel örneklerinden birini teşkil eder.

Vakıflar, aynı zamanda kişilerin mallarını belli amaçlara tahsis etmesiyle, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma esasına dayalı hukuki bir müessesedir. İnsanların olgunlaşarak kemale ermek amacıyla içinde yaşadıkları toplumun medeniyet seviyesini yükseltme çabalarında, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma duygusunu rolü inkâr edilemez. Çünkü insanların her alanda ilerlemelerine engel olan isyan, ihtilal ve anlaşmazlıklardan meydana gelen felaketlerin ilacı, karşılıklı yardımlaşmadır.⁴³

İnsanlar gerek fikri kapasite açısından, gerekse bedensel ve parasal güç açısından birbirinden farklı yaratılmış olup kuvvetli ve zayıf olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Zayıfta korunma ve yardım isteme arzusu; kuvvetlilerde ise, sahip çıkma ve himaye etme duygusu görülür ki, bu hisler insanları toplum halinde yaşamaya sevk eder. Toplum hayatının varlığını koruyan intizam ve asayişin en önemli şartı ise, insanların bu iki tabaka arasında boşluk kalmaması ve sosyal dengenin korunmasıdır ki, bu tabakalar arasında yakınlaşmayı sağlayan temel faktör karşılıklı yardımlaşmadır.⁴⁴

Bu anlayıştan hareketle Osmanlı toplumunda; cami, tekke, zaviye, kalenderhane, türbe, kabristan, namazgâh, medrese, mektep, kütüphane, imaret, kervansaray, tabhane, misafir evi, dur evi, gölgelik, sığınak, hastahane, tıp medresesi, ayakta tedavi yeri (dispanser), hamam, kuyu, su yolları, çeşme, aşevi, kaldırım, köprü, muvakkithane gibi vakıfların yanı sıra, öksüz kızlara çeyiz verilmesi, borçlu olduğundan dolayı hapiste bulunanların borçlarının ödenmesi, köy ahâlisinin yaşlılarına elbise verilmesi, kale ve istihkâmlara veya donanmaya yardım edilmesi, askerin donanımı, deniz feneri inşası, yetimlere, dul kadınlara ve muhtaçlara yardım edilmesi, çocukların baharda açık havada

⁴² B.Yediyıldız, a.g.m., s.170.

⁴³ A.Akgündüz, a.g.e., s.1.

⁴⁴ Ali Himmet, *Vakıflar I*, İstanbul 1940, s.3.

gezdirilmesi, okul çocuklarına gıda, elbise, okul araç-gereçleri temin edilmesi, fakirlerin ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması, bayramlarda fakir ve kimsesizlerin sevindirilmesi, açık hava mektepleri, kuşlara pirinç ve hayvanlara gıda ve su verilmesi gibi toplumun ihtiyaç duyacağı her tür hizmet yürütülmekteydi.⁴⁵ Böylece sosyal ve kültürel hizmet anlayışı bakımından vakıflar önemli bir rol üstlenmiştir. Bu açıdan beledi ve içtimai hizmetleri bakımından vakıf, İslâm dünyasında çeşitli köy ve şehirlerin kurulması veya yeniden teşkilatlandırılmasında büyük rol oynamıştır.⁴⁶

Osmanlıda genel olarak şehirlerdeki mahalleler, vakıf bir külliyeinin, (vakıf camilerin, hamam, çeşme ve benzeri yapıların) etrafında kurulmuştur. Bu şekilde yapılan yüzlerce eser sayesinde, Türk-İslâm şehri karakterinin en iyi örnekleri oluşturulmuştur.

Şehirlerimiz 1856 yılına kadar belediye teşkilatından mahrumdu. Vakfiyeler incelendiğinde, bu tarihten önce su, ulaşım, aydınlatma, temizlik, asayiş gibi belediye hizmetlerinin hep vakıflar tarafından gerçekleştirildiği görülür. Örneğin su kanalları, su kemerleri, çeşmeler, sebiller, kuyular, hamamlar tamamen vakıf kuruluşlardı. Dolayısıyla vakıflar, beledi hizmetlerin yerine getirilmesinde de önemli bir müessese olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şehirlerde hizmetlerin yerine getirilmesinde topluma en faydalı ve en uygun müessese olan vakıf aracılığıyla yürütülen sosyal ve kültürel hizmetler adeta devletle özdeşleşmiş, Osmanlı'nın yükseliş döneminde zirveye çıkıp, devletin zayıflama ve gerileme sürecinde ise zayıflayıp yozlaşmasıyla bir anlamda devletin idare ve uygarlık tarihiyle paralellik arz etmiştir.⁴⁷

Ayrıca vakıflar, büyük sanat eserlerinin, hat, taş, ağaç, maden işçiliği, tezhip, çini, kitap, cilt, ebru gibi sanat dallarının gelişmesine, şaheserler verilmesine katkıda bulunmuştur. Vakfiyelerin dil, kültür, tarih, hukuk, iktisat tarihi, sosyoloji, hatta folklor açısından taşıdığı önem ise ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur.

c) Vakıflar ve İdari-Siyasi Hizmetler

Osmanlı Devlet yapısı, vakfın bu gelişiminin esas kaynağı olmuştur. Gerçekten de vakıfların idaresine devlet ve mahalli büyük idare amirleri karışmadığı gibi, vakıf idaresi de her türlü icraata girişmek için merkeze danışmak, emir almak ihtiyacında değildir. Çünkü padişahlar bile vakıfların

⁴⁵ Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, sayı 1, 1938, s.107.

⁴⁶ Doğan Kuban, a.g.m., s.68.

⁴⁷ Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1983, s.2.

statülerini değiştirmek, haklarını azaltmak, memurlarını değiştirmek hususunda kendilerini yetkili görmemektedir. Birçok vakfın yöneticisi her hususta devlete vergi vermek mecburiyetinden ve devlet memurlarının müdahalesinden bağımsızdırlar. Herhangi bir cezayı gerektiren kabahatleri olsa bile, vakfın kendi zabıtları tarafından cezalandırılmaları söz konusuydu. Şu halde vakıflar, idari, mali ve askeri olmak üzere ayrı ayrı her bakımdan muhtariyeti olan ve bu bakımdan tetkike şayan bulunan orijinal müesseselerdir.⁴⁸

Osmanlılarda orduyu beslemek, adaleti temin etmek, emniyet ve asayiş korumak, ordunun sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, hattâ ulaşım ve yerleşim hizmetleri gibi birçok hizmet de vakıflar tarafından görülmüyordu. Bu husus, ordunun hem sürekli olarak gücünün korunması, hem de bu konuda devlete ayrıca bir külfet gelmesinin engellenmesi bakımından son derece önemli bir husustur.

Günümüz modern devlet anlayışında, devlet görevleri içinde sayılan eğitim, sağlık, bayındırlık, diyanet, sosyal yardım gibi hizmetler, Osmanlı'da şahısların kurduğu vakıflar tarafından yürütülüyordu. Vakıflara, bu işlerin yürütülebilmesi için de zengin akarlar bağlanıyordu ki, bu da devletin yükünü büyük oranda hafifletmekteydi.

Bütün bunların yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel hayatında bir iskân ve imar metodu olarak vakıflar, büyük bir rol oynamıştır. Zira şehirlerde yapılan büyük cami, çeşme, imaret, vs. gibi tesisler, bunun yanında şehir içi yolları ve şehirlere ulaşımın sağlanabilmesi için yol sistemlerinin ve unsurlarının yapılması ayrıca şehirlerde refah ve huzuru sağlamak için genel asayiş temin etmek suretiyle şehirlerin bayındır hale getirilmesi için vakıf ve temlikler yapılmıştır.⁴⁹

Vakıf sistemi Osmanlıların, iskân siyasetini kolaylaştıran en ehemmiyetli unsurlardan biri idi. Askeri sınıfa mensup kimseler ve benzeri tesislerin bulunması, Osmanlı siyasi iktidarının devamı için vakıf müessesesinden faydalanıldığını göstermektedir. Halk üzerinde büyük nüfuzu olan ulemayı ve tarikat şeyhlerini, kurdukları vakıflarla koydukları hükümlerle, hizmetlileri devletin bekası ve vakfın her türlü kötülükten masuniyeti için duaya sevk ettikleri gibi, medreselilerle tekkeliler arasında bir ahenk ve muvazene tesisine de çalışmışlardır.⁵⁰

Vakıflarda süreklilik ilkesi esastı. Vakfın devamlılığı ve geliştirilmesinde, devletin koruyucu gücünün varlığı söz konusu idi. Vakıfların idari ve mali

⁴⁸ Ömer Lütfi Barkan, a.g.m., s.358.

⁴⁹ Ömer Lütfi Barkan, a.g.m., s.354.

⁵⁰ B.Yediyıldız, a.g.m., s.172.

özerkliğe, hukuki acıdan tüzel kişiliğe sahip bir kurum olması, bireylerin bu müesseseye olan güveninin temel dayanaklarını oluşturmaktaydı. Vakıfların bu önemli özelliği çok geniş çapta yaygınlaşmasına da etki etmekteydi. Batılılaşma dönemine ve merkezîyetçi anlayışın Osmanlı yönetiminin her sektörüne hâkim kılınmasına kadar, devlet gücünün vakıflar üzerindeki en belirgin koruyuculuk garantisi, devletin vakfa ait gelir kaynaklarına müdahale etmemesi, vakıf kurumunun yerinden yönetim esaslarına, serbest ekonomi kurallarına ve demokratik prensiplere uygun olarak her türlü bürokratik usullerden bağımsız, özerk ve tüzel kişiliği zedelenmeden yasamasını sağlayan idari, hukûki ve siyasi ortamı hazırlamış olmasıydı. Bu husus devlet idaresi tarafından vakfa karşı verilen desteğin ve ehemmiyetin ciddi bir göstergesi idi.

Netice itibariyle tamamı olmamakla birlikte, vakıfların yukarıda belirtilen hizmetleri yerine getirme açısından şu alanlarda faaliyet gösterdikleri söylenebilir:

- İktisadi alanda: Çarşı, dükkân, bedesten, han, kapan.
- Eğitim alanında: Mektep, medrese, kütüphane, darü'l hadis.
- Dinî alanda: Cami, tekke, mescit, namazgâh, muvakkithane.
- Sağlık ve sosyal alanda: Hastahane (darü's-şifa),⁵¹ kervansaray, imaret, darü'l-aceze, kadın sığınma evi, çocuk emzirme evi, yol, köprü, hamam, çeşme, su yolları, kaldırım, mezarlık.
- Spor alanında: Pehlivan ve kemankeş tekkeleri, ok meydanları.
- Sivil ve askeri alanda: Kışla, kale, saray, tophane, bahçe.⁵²

Vakıflar, mekân, insan ve inanç arasında kurulan ilişkilerin ortak bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle vakıflar, Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu yararına yönelik olarak gerçekleştirilen hizmetlerde devlet bütçesinden değil daha çok şahısların bir teşebbüsü olarak şekillenmiştir. Şehirlerde bu alanda gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin büyük bir çoğunluğu şahıslara ait ferdi gayretlere gerçekleştirilmekte idi. Toplumun yararına hayır işleme düşüncesi, gerek yapı inşası ve gerekse işletmeciliğinde devletin doğrudan görev yüklenmemesi, imar girişiminde bulunan şahısları, vakıf

⁵¹ Sağlık alanındaki Selçuklu ve Osmanlı vakıflarından darüşşifaların tarihi ve bir modern hayır kurumu olarak Zeynep-Kamil Hastanesi'nin vakıf kurumları içindeki yeri için bkz. F.Günergun, Ş.Etкер, "Waqf endowments and the emergence of modern charitable hospitals in the Ottoman Empire - The Case of Zeynep-Kamil Hospital in Istanbul," in H.Ebrahimnejad (ed.), *The Development of Modern Medicine in Non-Westren Countries - Historical Perspectives*. Routledge, London & New York 2009, s.82-107. Bir hayır kurumu olarak kurulan Zeynep-Kamil hastanesi örneğinde, 1876 tarihinde hazırlanan vakfiye şartlarının Zeynep Hanım'ın ölümünden (1884) sonra tam olarak uygulanmaması, mirasçılarının hastaneyi bir hayır kurumu olarak yaşatma isteğinin bulunmaması, hastanenin maddi kaynaklarını sınırlamıştır. Bir hayır kurumu olarak kurulan Zeynep-Kamil hastanesi örneğinde, 1876 tarihinde hazırlanan vakfiye şartlarının Zeynep Hanım'ın ölümünden (1884) sonra tam olarak uygulanmaması, mirasçılarının hastaneyi bir hayır kurumu olarak yaşatma isteğinin bulunmaması, hastanenin maddi kaynaklarını sınırlamıştır.

⁵² Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul 1985, s.101-102.

sisteminin imkânlarından yararlanmaya yöneltmiştir. Böylece şahıslar tarafından yaptırılan ve çeşitli hizmetlerin gerçekleştirilmesi amacını güden imar faaliyetleri, başta devlet adamları olmak üzere diğer varlıklı hayırsever vatandaşlar tarafından yapılmakta idi.

Sosyal, kültürel, iktisadi ve idari açıdan şehrin fiziki dokusunda dolayısıyla şehrin görünümünde önemli bir etkisi olan vakıflar, Osmanlı şehirlerine önemli değerler katan kurumlardır. Şehirlerde böylesine kapsamlı bir hizmetler bütünü varlığı, şehirlerin kırsal yerleşmelerden farklı bir görünüme bürünmelerini sağlıyordu. Bu da şehirlerin merkezi hâkimiyetini arttırmakta ve gücü elinde tutmasında etkili bir faktör olmuştur. Fakat vakıflar bugün, geçmişe ait birçok işlevini yitirmiş, sadece fiziki görüntüsünü (kısmen) sürdüren ve geçmişi geleneksel yapısıyla kendi içinde yaşayan, günümüzde birçoklarının böylesine geniş kapsamlı hizmetlerinden habersiz olarak yanı başında hayatını sürdürdüğü bir müessesedir.

Toplumun ihtiyaç ve problemlerine en geniş çapta cevap vermeye çalışan vakıf müessesesinin hizmet alanı, kuşkusuz bu şekildeki bir sınıflandırmayla sınırlandırılmaz. Bunun hakkıyla yapılabilmesi için, vakıflarla ilgili her tür doküman, belge ve vakfiyelerin incelenmesi gerekmektedir ki, ancak bunun sonucunda bu müessesenin yaptığı hizmetlerin alanı sınıflandırılabilir.⁵³ Osmanlı medeniyetinin ve toplumunun en önemli özelliği olan yardımlaşma ve dayanışmanın bir bakıma en iyi tanımlayıcısı olarak özel bir yere sahip olan vakıflar; sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve daha birçok açıdan şehirlerin kuruluş ve gelişiminde son derece etkili bir yere sahip olan büyük bir sistemdir. Her bir vakfiyesi üzerinde özenle ve önemle durulması, araştırılması ve değerlendirilmesi gereken bu sistemde, Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesi - Osmanlı şehirleri için- güzel bir örnek teşkil eder. İstanbul'un fethinden sonra, dikkatleri şehrin imarına yönelten Fatih Sultan Mehmet'in kendi vakfiyesinde yer alan beyitte Osmanlı şehir kültüründe vakıf sisteminin önemini şu şekilde dile getirir.⁵⁴

"Hüner bir şehir bünyâd itmekdür

Reâyâ kalbin âbâd itmekdür"⁵⁵

Sonuç olarak geçmişi, kaynakları, özellikleri, fonksiyonları, esasları, kapsamı, yapısı ve daha birçok açıdan; içinde *tarihi coğrafyanın* da bulunduğu

⁵³ B.Yediyıldız, "Müessese ve Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi," *Vakıflar Dergisi*, sayı XV, 1982, s.21.

⁵⁴ Nazif Öztürk, "Fatih Vakfiyelerinde Şehircilik", *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu*, 31 Mayıs-1 Haziran 1997, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 1997, s.169.

⁵⁵ Hüner bir şehir kurmak (ve) Halkın gönlünde ebedileş[tir]mektir.

birçok bilimsel çalışmanın böylesine önemli ve çok işlevli bir kurumun iyi araştırılması ve anlaşılması son derece önemlidir.

Özet

Osmanlı şehirleriyle ilgili hemen tüm araştırmalarda vakıflardan söz edilmesi dikkat çekicidir. Batı'da "vakıf cenneti" olarak nitelendirilen Osmanlı kimliği adeta vakıfla özdeşleşmiş olduğunu söyleyebiliriz. Gerçek bir uygulama alanı olarak vakıflar, medeni bir toplumda gerçekleştirilebilecek hemen tüm hizmetlerin gerçekleştirildiği bir sistem olmuştur.

Osmanlı şehirlerinde sosyal, kültürel, ekonomik ve daha birçok açıdan şehirlerin gelişmesine, bayındır ve refah bir duruma gelmesine büyük bir katkı sağlayan vakıf sistemi, dönemin şartlarına uygun olarak gelişmiş ve önemi gittikçe artarak şehir hayatının önemli bir parçası olmuştur.

Tarihi süreç içinde dünya siyasi konjonktüründe önemli bir değişim yaşanması ve siyasal-sosyal-ekonomik dengelerin değişmesiyle şehre büyük ve olumlu bir değer katan bir kurum iken, zamanla sistemin değişime ayak uyduramamasından dolayı birçok kurum gibi şehre geçmişte olduğu kadar fayda sağlayamayan bir kurum haline dönüşmüştür.

Kaynaklar

- Ağmanvermez, Ahmet, "Bir Vakıf Medeniyeti Olarak Osmanlı," <http://www.e-tarih.org/makaleler.php?sayfa=makaledetay&makaleno=1173> (01.09.2008).
- Akgündüz, Ahmet, 1988, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Arsebük, Esat, 1938, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku I*, Tan Matbaası, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi, 1942, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler," *Vakıflar Dergisi*, sayı 2, s. 279-386 (Ankara).
- Barkan, Ömer Lütfi, 1944, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi," *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, c.I, s.11-25 (Ankara).
- Bayartan, Mehmet, 2005, "Osmanlı Şehirlerinde Bir İdari Birim: Mahalle," *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 13, s.93-108 (İstanbul).
- Bayartan, Mehmet, 2005, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri," *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 13, s.85-92 (İstanbul).
- Berki, Ali Himmet, 1940, *Vakıflar*, İstanbul.
- Berki, Ali Himmet, 1962, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı," *Vakıflar Dergisi*, c.5, s.127-128 (Ankara).
- Cerasi, Maurice, M., 1999, *Osmanlı Kenti – Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (Çev. Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yay., s.70, İstanbul.

- Cezar, Mustafa, 1985, Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Donem İmar Sistemi, sf.335-336, İstanbul.
- Çağatay, Neşet, 1994, *Güncel Konular Üzerine Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yay., VII. Dizi, Ankara.
- Dadaş, Cevdet vd., 2000, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları*, Kütahya Belediyesi Kültür Yay. II, c.I, Kütahya.
- Ertem, Adnan, 2004, "İstanbul Vakıfları," *İstanbul: Şehir ve Medeniyet* (Haz. Şevket Kamil AKAR), Klasik Yay., s.327-333, İstanbul.
- Göney, Süha, 1995, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- Günergun, Feza ve Etker, Şeref, 2009, "Waqf endowments and the emergence of modern charitable hospitals in the Ottoman Empire - The Case of Zeynep-Kamil Hospital in Istanbul," in H.Ebrahimnejad (ed.), *The Development of Modern Medicine in Non-Westren Countries - Historical Perspectives*. Routledge, London & New York 2009, s.82-107.
- Halaçoğlu, Yusuf, 1995, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Hatemi, Hüseyin, 1985, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıf," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., c. 6, s.1657-1678, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet, 1994, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Yay.Haz. E.İhsanoğlu, IRCICA Yay., s.139-277, İstanbul.
- Kayaoğlu, İsmet, 1976, "Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler," *Vakıflar Dergisi*, sayı 11, s.49-55 (Ankara).
- Kazıcı, Ziya, 1985, *İslami ve Sosyal Açısından Vakıflar*, Marifet Yay., İstanbul.
- Köprülü, Bülent, 1951, "Tarihte Vakıflar," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII/3-4, s.479-518 (Ankara).
- Kuban, Doğan, 1968, "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler," *Vakıflar Dergisi*, sayı III, s.53-73 (İstanbul).
- Kunter, Halim Baki Kunter, 1938, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd," *Vakıflar Dergisi*, c.1, s. 103-129 (Ankara).
- Öztürk, Nazif, 1983, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara.
- Öztürk, Nazif, 1995, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıflar*, İstanbul.
- Öztürk, Nazif, 1997, "Fatih Vakfiyelerinde Şehircilik", *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 1997*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., s.167-176, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki, 1993, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., cilt III, s.577, İstanbul.
- Yediyıldız, Bahaeddin, 1982, "Müessese ve Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi," *Vakıflar Dergisi*, sayı XV, s.23-53 (Ankara).

Yediyıldız, Bahaeddin, 1986 “Vakıf” Maddesi, *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, c.XIII, s.153-172, İstanbul.

Zorlu, Tuncay, 2002, “Süleymaniye Tıp Medresesi I,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.III, sayı 2, s.79-122; “Süleymaniye Tıp Medresesi II,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.IV, Sayı 1, s.65-97.

Waqfs in Ottoman cities and the values added to the city by the Waqf System

Waqfs (religious emdowments) are mentioned almost in every research published on Ottoman cities. The great diversity of waqfs caused the Ottoman Empire to be known as a “land of waqfs”, and consequently Ottoman identity became characterized by waqfs. As a matter of fact, almost all services that are provided in a society were included in the waqf system.

The waqf system contributed to the social development of Ottoman cities, and flourished in accordance with the conditions of the period, and became an essential element of the urban fabric. As a result of the developments in political conjuncture and the changes in the world economic equilibriums, the waqf system, which had greatly contributed to the city life in the past, became unable support and sustain city life as in the classical period of Ottoman history, because it could not keep pace with these divers and multi-dimentional changes.

Key words: Waqf, Ottoman, City, Historical geography; **Anahtar kelimeler:** Vakıf, Osmanlı, Şehir, Tarihi coğrafya.

DARÜLFÜNUN: İLİM VE DEMOKRASİ MÜDERRİS HÜSNÜ HAMİD (SAYMAN) BEY'İN BİLDİRİSİ

Çeviriyazı ve Sözlük: *Şeref Etker**

Fen Fakültesi Riyaziye müderrisi Hüsnü Hamid Bey (Sayman, 1891 – 28 Ağustos 1975),¹ 1915'te başladığı Darülfünun'daki öğretmenlik görevini Üniversite reformuna kadar sürdürmüştür. İstanbul Darülfünunu'na özerklik tanınan 1924 yılında Fen Fakülte'sine Reis seçilen Hüsnü Hamid Bey,² yüksek öğretimle ilgili görüşlerini *Darülfünun: İlim ve Demokrasi* (1925) başlıklı küçük bir broşürde açıklamıştır.³ Darülfünun tarihçesine katkı oluşturacak nitelikteki bu metnin bir çevirisini sunuyoruz:⁴

DARÜLFÜNUN: İLİM VE DEMOKRASİ Darülfünun, İlim ve Demokrasi Menbaidir

Son zamanlarda Darülfünuna vaki olan hücum ve tenkidler şiddet ve kesret kesbetdi. Ben, meseleyi burada yalnız işbu hücum ve tenkidlerin menbaları ve saikleri nokta-i nazarından tedkik edeceğim, sair cihetleri de ayrıca izah eyliyeceğim.

Darülfünuna hangi cihetden hücum ediliyor?

* Dr., Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar 34688, İstanbul

¹ 'Hüsnü Hamid Sayman' (Nekroloji) *Sigorta Dünyası*, c. 12, sayı 189, Eylül 1975, s. 35; O Bahadır, 'Darülfünun Fen Fakültesi Reisi Hüsnü Hamid Bey'in bir makalesi: Matematik tarihi', *Toplumsal Tarih*, c. 9, sayı 53, Mayıs 1998, s. 51-54 [*Bilim Cumhuriyetinden Manzaralar*, İstanbul, İzdüşüm yay., 2000, s. 5-8]; A. Birinci, 'Hüsnü Hamit Bey: çok meçhullü bir matematikçinin hikayesi', *Türk Yurdu*, 7. devre, c. 19 (51), sayı 142 (503), Haziran 1999, s. 13-17 [*Tarihin Gölgesinde Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat*, İstanbul, Dergah Yayınları, 2001, s. 81-89]; O. Bahadır, *Cumhuriyetin İlk Bilim Dergileri ve Modernleşme*, İstanbul, İzdüşüm Yayınları, 2001, s. 32-34; M. Akbaş, 'Einstein'ın görelilik teorisini Türkiye'ye tanıtanlar (II): Hüsnü Hamid (Sayman)', *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. V (2003), sayı 1, s.51-68; E. İnönü, O. Bahadır, *Türkiye'de Temel Bilimlerde İlk Araştırmacılar*, İstanbul, Buke yay., 2007, s.91-96.

² İshakoğlu-Kadioğlu, S., *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)*, İstanbul, İ.Ü. Bilim Tarihi ve Müzesi ve Dokümantasyon Merkezi yay., 1998, ss. 14-29, 56-64, 258-259.

³ Müderris Hüsnü Hamid [Sayman], *Darülfünun: İlim ve Demokrasi*, [İstanbul] Yeni Matbaa, 1341, 11.5x16 cm, 14 s.

⁴ *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu: Arap Harfli Türkçe Eserler (1729-1928)*, c. III, haz. M.Cunbur, D.Kaya, Ankara, Milli Kütüphane yay., 1994, s. 114 (no. 8722) ve *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle) 1584-1986*, CD-rom, Ankara, Milli Kütüphane yay., 2001, içinde yayının yazarı: Hüsnü Hamid (Dilgan) olarak gösterilmiş; Hüsnü Hamid Sayman ile İstanbul Teknik Üniversitesi matematik profesörlerinden Ahmet Hamit Dilgan'ın (1902-1976) adları karıştırılmıştır. A. Birinci ise, yayının adını eksik vermiş ve Hüsnü Hamit Bey'in 'matematik dışındaki sahalara dair herhangi bir neşriyatta bulunma[diğini]' ileri sürmüştür, *a.g.m.*, s. 16-17.

1°: İrtica; 2°: Cehl; 3°: Şantaj; 4°: Hased. Darülfünunu samimi olarak kimler tenkid ediyor? [5] İnkılabçılar, [6] ilim ve ahlak adına temenniyat dermeyan edenler. Şimdi şu altı nokta-i nazara göre, meseleyi ayrı ayrı tedkik edelim:

1°: İrtica

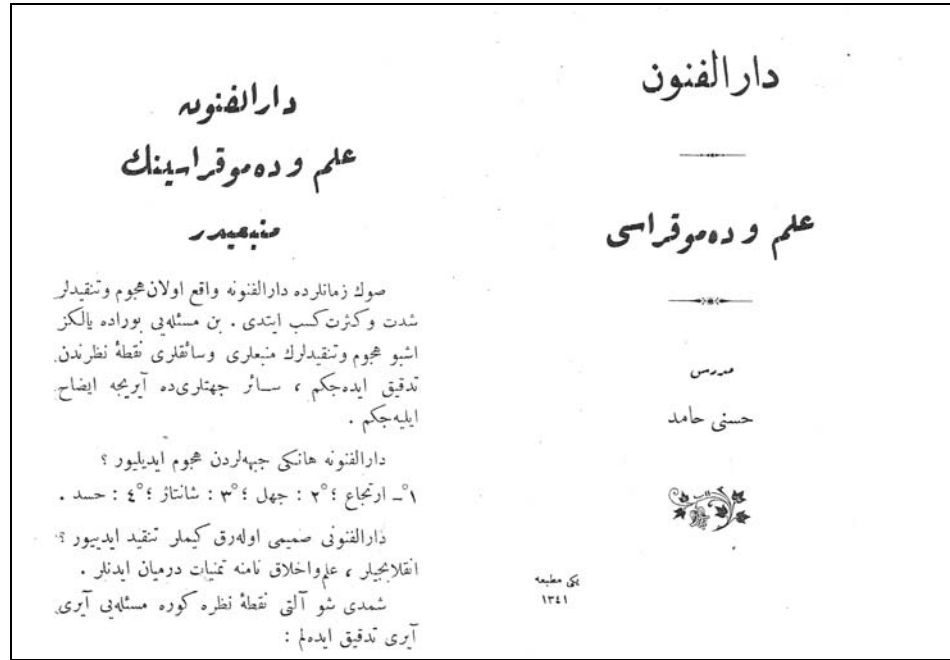
İrtica, Darülfünun'a her fırsat ve bahane ile hücum ediyor; haklıdır! Çünkü, Türkiye'de yeni hayatın fişkıracağı mahal Darülfünun'dur. Darülfünun, medreselerin yerine kaim olmuştur; Darülfünun'un yetişdireceği nesl-i ati, hiç şübhesizdir ki, yarın hortlaması melhuz olan irticam en mütecellid ve en biaman hasmı olacaktır; İstanbul Darülfünunu, Avrupa ile Asya'nın nokta-i iştiraklerinde Türk alemine ilim ve medeniyet nurunu nakledecek yegane vasıta, şekli inkılabları bir müddet sonra vakıa haline koymağa kadir olacak bir müessesedir. Elbette, irtica ve taassub bu nur ve medeniyet ocağını söndürmek ister.

Darülfünun'dan yetişecek olan nesildir ki, bugün taşkın ve şuursuz hareketleriyle⁵ gösterdiği hayatiyet sayesinde, bir gün memleketden zulmün, cehl ve taassubun, tahakküm ve tagallübün amillerini kökünden kal' edecektir; ona hücum ediyor, fakat taaruzlarını pek mahirane idare ediyor; her vasitadan istifade ediyor. Suret-i hakdan görünüyor! Lakin, bilmiyorlar ki, kendisinin memlekete davet ettiği düşmanın çizmeleri altında Darülfünun'un çiğnendiğini görerek dimağları cehennem ateşleri içinde yanmış olan müderris ve muallimler, yarınki Türk tarihine ve şark akvamının tarih-i inkişafına karşı vazifelerini müdrük bulunan Darülfünun hocaları bu akur cebhenin bütün manevralarını akim bırakmağa azmetmişlerdir. Bunlar, asırlarla ilimsiz, nursuz kalmış olan Türk milletinin askeri ve siyasi dehasını, ilim ve medeniyet sahasında inkişaf ettirmek kanaatle çalışıyorlar. Bundan zerre kadar şübhe edilmesin. İşte ötedenberi yapılmakta olan bir kısım taarruzatın mahiyeti.

2°: Cehl Cebhesi

Nur gözleri kamaşdırır; ilim cahilleri tazib eder. Osmanlı tarihinde Tanzimat'a kadar geçen devirlerin zulmeti, Tanzimat'dan sonra da ref' edilememiştir; Meşrutiyet memleketi kati olarak aydınlatamamıştır. İrtica, şantaj, hased... maksadlarına nail olmak için cehli alet etmeğe çalışıyorlar,

⁵ Sözkonusu olay 15 Kasım 1924 günü İstanbul Tramvay Şirketi'nin [*Tramways & Electricité de Constantinople SA*] Tünel, Metro Han'daki merkezine öğrencilerin baskındır; bkz., M. Şahin, 'Darülfünun Talebe Cemiyeti önderliğinde gerçekleştirilen bir öğrenci hareketi örneği', *Tarih ve Toplum*, c.18, sayı 107, Kasım 1992, s.15-21.

Hüsnü Hamid (Sayman), *Darülfünun: İlim ve Demokrasi*

avamfiriblik ediyorlar. Müstakil her milletin bir veya birkaç darülfünunu olması lazım geldiğini bildikleri halde, bizimkini kaldırub talebimizi Avrupa'ya gönderelim diyorlar.

O halde efendiler! Bir çok müessesatı kapayınız. Avrupa'ya staj yapmağa gönderiniz! Dünyada hangi milletin müesseseleri tamdır, kusursuzdur, mükemmeldir; bütün insanıyet ne için çalışıyor? Her millet ne için çalışıyor? Tekamül etmek için! Herkes zaman ile, sa'y ile daha iyi ve daha mükemmel bir şekle girmeğe çalışıyor. Türkiye Darülfünunu, memleketin ve Cumhuriyetin sair bütün müesseseleri kadar muntazamdır. Temizdir. Çalışkandır. Hak ve vazifesini bilir. Darülfünun da, bütün Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye milleti gibi, süratle tekamül ve terakki ederek milletin alemde haiz olduğu tarihi şan ve şerefile münetasib bir mevki-i ilmi ve medeni almağa çalışıyor. Cehle karşı mücadele etmek hepimiz için borçdur. Yoksa, bunu tarihimizin bir çok safhalarında gördüğümüz gibi, gayzımıza, hırsımıza, menfaatimize alet etmeğe çalışmak büyük bir cinayettir.

3°: Şantaj Cebhesi

Her devirde ve her memleketde bulanık suda balık avlamak isteyenler mevcuttur. Doğru yoldan giderek maksadlarına nail olamayanlar, tehdid, techil, tahkir yollarını tutarlar. Şahsiyetleri mechul bir takım aceze kendilerini

göstermek için her vasıtayı meşru bilirler. Onlar için ilim, hamiyet, namus kelimeleri bir şey ifade etmez. Bu kabil insanlar bir çok dolambaçlı ve muzlim yollardan geçerek hırslarını ve menfaatlerini tatmin etmek isterler. Yazarlar, söylerler; nazarlarında tedkik, tahkik, insaf yokdur. Bilakis, hakikati tahrif etmek, işlerine gelmiyen şeyleri başka şekil ve kalıba sokmak bir hünerdir. Bunlar en mukaddes fikir ve emelleri hırs ve menfaatlerinin aleti olarak istimal ederler. Küçük şahsiyetlerini büyük göstermek için Don Kışotluk yaparlar. Yazın bazı ormanlarda, yağmurlardan sonra, birdenbire bir çok zehirli mantarlar yetişir. İşte bir memleketde inkılab ve hürriyet havası esdiği zaman bu şantajcılar da birdenbire ortalığı kaplar. Fakat, güneşin ve hakikatin kuvvetli ziya ve harareti bu mantarları yine bir an içinde kurutur ve mahveder. Ancak enkaz kalır. Ümid edelim ki, bizde de son inkılab hadiseleri arasında neşvünema bulan bu zehirli mantarlar ve ufunetli tufeylat çabuk ortadan gaib olsunlar.

4°: Hased Cebhesi

İşte, mütearız kuvvetlerin en kesif ve en azılı cebhesi; içtimai bünyemizin en marız kısmı. Tarih tedkik edilirse bir çok eyi şeylerin hasede kurban olduğunu görüyoruz. Fakat bizde, bilhassa ilim tarihimizde elim neticeleri göze çarpar. Medreseler bu yüzden munkarız oldu. Tanzimat ve Meşrutiyet bu yüzden iflas etdi. Bu yüzden aramızda müşterek bir kuvvet ve tesanüd cari olamıyor. Bunda en ziyade iktisadi şeraitin amil olduğu kanaatindeyim. Ferdi teşebbüsümüzle istihsal sahasında muvaffakiyet gösteremiyoruz. Kolay vasıtalarla temin-i servet etmek istiyoruz. Başkalarının sa'yinin semeresine de göz dikiyoruz. Hayat-ı içtimaiyemizin her sahasında hasedin, gayzın pek büyük tahribatını görüyoruz. Memleketde şöyle bir Darülfünun teşekkül etdi. Bir kısmı buna tahammül edemiyorlar. Bunları tatmin etmek için her gün Darülfünun'dan adam çıkarub adam mı alacağız? Her Maarif Vekili değışdikçe, iktidara başka başka fırkalar geldikçe derhal ilim müesseselerini alt üst mü edeceğiz? Bu suretle başlayan bir devr-i daim memleketin ilmi namına hayırlı mıdır? Bugün Darülfünun'da hocalık eden zevat bu mevkileri zorla mı almışdır; yoksa bunlar yankesiciler midir? Ne elim sukut? Bir milletin menbaı olan koca müessese bir yankesiciler, cahiller, ehliyetsizler elinde kalmış! Yazık! Allah Allah! Bugüne kadar koca müessese-i ilmiyeyi hokkabazlar istila etmiş de kimsenin haberi yokmuş!... Zavallı Darülfünun hocaları! Bir çoklarınız ak saçlarınızla şimdiye kadar yetiştirmiş olduğunuz olduğunuz nesilden en ibtidai bir ahlak mefhumu namına hürmet beklerken maruz olduğunuz hakaret, bilmem ki biraz da sizin fazla müsamahanızın, fazla şefkatinizin, fazla tevazuunuzun eseri değil midir?

Bir çoklarınız Garb Darülfünunlarında okudunuz! Memleketde ilim yolunu, terakki yolunu, inkılab yolunu hep siz açdınız! Mektepleri dolduran hocaları, müessesatı idare eden adamları hep siz yetiştirdiniz! Maddi menfaatleri istihkar eylediniz! Bir kısmınız felsefenin derin vadilerinde, bir

kısmınız ulum-i mücerredin zahirde çorak, fakat hakikatde feyizli sahalarında dolaşıyorsunuz! Merhum Salih Zeki Bey bir gün demişdi. Hiç unutmam? ‘Bizde riyaziye ile uğraşmak körler çarşısında ayine satmak demektir’. İlim ve iktidarı umum tarafından takdir edilmiş, mazhar-ı hürmet olmuş bir zat bu derece alamet-i ye’s ibraz ederse, bilmem ki bizlere ne demek düşer. Darülfünun, Maarif Vekaletine rabt edilsin demek, kadro usul-i meş’umuna avdet olunsun demektir. Her sene lüzumsuz ve manasız bir surette liseler ve sair mektebler için tatbik edilen kadro usulünün Darülfünun’da olmaması göze çarpıyor ve bazılarını iğzab ediyor. Bu şerait dahilinde ilim nasıl inkişaf eder? İlmin inkişafı daima akan bir su gibidir. Vakit vakit onun mecrasını değiştirmek menbaini kurutmak demektir. Darülfünun hocasının aldığı maaşı bir ecnebi gazete muhabiri İngiliz parasına tahvil ediyor. En kabadayısı ‘12’ İngiliz Lirası aldığını; İngiltere Darülfünun kapıcısının maaşının daha fazla olduğunu söylüyor. Göze batan bu miktar mıdır? Meclisde bütçe münakaşası olduğu sırada hücumların teksif edilmesi Darülfünun hocalarının şerait-i maddiyesinde bir salah husule getirmese, hocalar vazifelerini yine ifada devam edeceklerdir. Fakat, kitab alamayacaklar, eserlerini neşr ve tab etdiremeyecekler, seyahat-i ilmiye yapamayacaklar, hatta kendilerini bir insanın en zaruri ihtiyacını temin için lazım olan vesaitden mahrum olacaklar, ancak aldıkları parayı derslerini verebilecek kadar kendilerine kuvvet bahşedecek olan kuvvet-i layemutun teminine sarf edeceklerdir. Zararı yok! Sa’yerini nesl-i hazır takdir etmesin! Fakat onlar kanidir ki, bu memleketde nur ve hakikat güneşi doğmuştur. Fakat, henüz ziya ve harareti etrafı kaplamamıştır. Yarın her yeri tenvir ettiği ve hakikat ateşi parladığı zaman onların namları tizkar edilecek, heykelleri yarınki Türk Darülfünunu’nun dehlizlerini dolduracaktır. Harb-i Umuminin sefalet fiziolojisini, Mütarekenin ızdırab-ı manevi ve mahrumiyet-i maddiyesini duymuş kimselerin bugünkü haksız hücumlara karşı vazifelerini nasıl ifa edeceklerini, ilim cebhesinin bekciliğini ne kadar kuvvetli bir metanet ve ümid ile yaptıklarını yakından tedkik etmek mümkündür.

İnkılab

İnkılabçılar, Darülfünun’un ehemmiyet ve mevcudiyetini takdir ediyorlar. Ve ona mevki vermek istiyorlar. Fakat, bazı inkılabçılar Darülfünun’u yakından tanımıyorlar. Bir kısımları da inkılabçılık zihniyeti ile düşünerek bir cümlede ilmin bütün feyz ve bereketile taşmasını istiyorlar. Ve bazıları da muhtelif taaruzların menba ve vechelerini, vekayiin ve meşguliyetlerinin kesreti arasında tayine fırsat bulamıyorlar. Velhasıl, pek kalil bir kısmı da Darülfünun’un günün birinde belki siyasete karışarak ma’kus bir cereyana alet olacağını zannediyorlar. Fakat bu doğru değildir. Bugünkü Darülfünun, itiraf etmek lazımdır ki, böyle iddialardan çok uzaktadır. Ve yarın yine uzak kalacaktır. Çünkü, taşıdığı ilim ve hürriyet prensipleri buna manidir. Bütün memleketlerin darülfünunlarının bayraklarında heman şu üç kelime yazılıdır: İlim, Vatan,

Hürriyet. Darülfünun belki bugün isyan edebilir. Ne vakit? İlim düçar-ı taaruz olur, yani cehl ve taassub galebe gelmek isterse; vatan tehlike karşusunda bulunur, yani istilaya maruz kalırsa; nihayet, milletin hürriyet ve hakimiyeti düçar-ı tehdid olur, yani zulm ve istibdad tekrar vaziyete hakim olmak isterse! İşte o vakit bayrağında İlim, Vatan, Hürriyet kelimeleri yazılı olan ve bu kelimelerin manalarını kuvvetle idrak eden Darülfünun içtimai rolünü ve tarihi vazifesini ifaya kıyam eder. İnkılabçılarımız meseleyi bu noktadan tedkik etmek, Darülfünun’u eyi tanımak, ve onu gözbebeği telakki eylemelidir.

İlim ve Ahlak Namına Teminat

Darülfünun mabed-i ilim ve fazilet olmalıdır, diyenlerle tamamen müşterekiz. Fakat bu noktadan bizi tenkid edenler çok azdır! İlmi noksanlarımız vardır. Bunu biliyoruz; her gün ikmale çalışıyoruz! Bunun aksini iddia edebilmek için yakından tedkikatda bulunmak, ezber hüküm vermemek lazımdır. Bir de Darülfünun’un velayet ve salahiyet-i ilmiyesi olmadığını iddia edenler, Darülfünun’un bir müderrisini tenkid edecek kadar ilim sahibi olmalıdırlar. Bizce bir Avrupa Darülfünunu tarafından verilecek hüküm muteberdir. Alehtlak tenkid doğru değildir. Madde tayin edilmek suretile gösterilecek noksan ve kusurlarımızı tamir etmeğe hazırız. Bugüne kadar da yaptıklarımızın da esbab-ı mucibesini bildirmek için kafi delailimiz vardır. Darülfünun’un içtimai ve ahlaki bir nazım olması meselesine gelince; bu nokta hakkında bazı münferid ve müstesna vekayie nazaran hüküm vermek yanlışdır. Avamfiriblikdir. Gençlik, son hadisat meyanında, bizzat tecavüze uğrayan ecnebinin dediği gibi, coşgun bir nehir gibidir, bazen taşabilir. Bir de Darülfünun’un içtimai ve terbiyevi rolünü bi-hakkın ifa edebilmesi için gençleri hazırlayan mekteblerin, onları yetiştiren ailelerin hergün temasda buldukları muhitin de Darülfünun’a yardım eylemesi lazımdır. Biz vazifemizi yaptığımıza tamamen kaniiz. Bütün arkadaşlarımızın tarih huzuruna vazifelerini ifa etmiş olarak çıkacağından eminim.

Veyl! Cehl ve hasedin gayzile gözleri kararmış olan biçarelere!

1341 [1925]

EK

Hüsnü Hamid Sayman – Atatürk yazışması⁶

Reis-i cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne

Medeniyet-i haziranın üss-ül-esası olan ulum-i müsbetenin mu'tâları ve kat'i kelimeleri karşısında edvar-ı ibtidaiyenin hurafelerini yaşatarak Türk milletinin saf tabakasını dalalete sevk eyliyen köhne ve pes-zinde müessesatın sed ve lağvı hakkında Hükümet-i Cumhuriyemiz tarafından ittihaz buyurulan kararı Fakülte heyetimiz meserretle karşılar ve bu babda uhdesine terettüb eden vazifesinin ehemmiyetini müdrük ve ifasına mütemessik olduğunu arz ve bu vesile ile hürmetlerini takdim eyler Efendimiz.

İstanbul Darülfünun Fen Fakültesi Reisi
Hüsnü Hamid

İstanbul'da Fen Fakültesi Reisi Hüsnü Hamid Beyefendi'ye

Milletin hakiki temayül ve ihtiyacının emrettiği mukarrerat-ı ahirenin Fen Fakültesi tarafından meserretle karşılandığını müş'ir telgrafnamenizi memnuniyetle aldım. Münevver gençliğimizin teceddüd ve terakki yolundaki hareket-i milliyeye karşı gösterdiği alaka ve hassasiyete ve bu münasebetle hakkımda izhar buyurduğu hissiyata takdim-i teşekkürat eylerim.

Reis-i cumhur
Gazi M. Kemal

SÖZLÜK

Aceze: acizler, düşkünler
Akim: sonuçsuz
Akur: azgın
Akvam: kavimler, uluslar
Alelutlak: genel olarak
Amil: etken
Avamfiriblik: demogogluk
Avdet olunmak: geri dönmek
Ayine: ayna
Biaman: amansız, acımasız
Biçare: zavallı
Bihakkın: hakkıyla
Cari olmak: geçerli olmak
Cehl: bilgisizlik, cehalet
Cihet: yön

Münevver: aydın
Münferid: tekil
Müstesna: ayrıcalık gerektiren
Müş'ir: bildiren
Mütearız: karşıt
Mütecellid: yiğit
Mütemessik: sımsıkı tutan
Mütenasib: uygun
Nail olmak: ulaşmak
Nazım: düzenleyici
Nesl-i ati: gelecek kuşaklar
Nesl-i hazır: bugünün kuşağı
Neşvünema bulmak: serpilme
Nokta-i iştirak: birleşme noktası
Nokta-i nazar: bakış açısı

Dalalet: sapma, sapkınlık
Dehliz: koridor
Delaail: kanıtlar
Dermeyan etmek: açıklamak
Devr-i daim: sürekli dönüşüm
Düçar-ı taarruz: saldırıya uğramak
Düçar-ı tehdid: tehdid altında kalmak
Edvar-ı ibtidaiye: ilkel çağlar
Esbab-ı mucibe: gerekçe
Fırka: siyasal parti
Feyz: bolluk, verim
Gayz: öfke
Hamiyet: ulusal onur
Hased: kıskançlık
Hasm: düşman
Hayat-ı içtimaiye: toplumsal yaşam
İbraz etmek: göstermek
İf'a etmek: yerine getirmek
İğzab etmek: hınçlandırmak
İnkişaf etmek: gelişmek
İstibdad: baskıcı yönetim
İstihkar eylemek: küçümsemek
İstihsal: üretim
İstimal etmek: kullanmak
İttihaz buyurulmak: kabul edilmek
İzhar buyurmak: göstermek
Kaim olmak: yerine geçmek
Kal' etmek: kökünden söktüp atmak
Kalil: az
Kesbetmek: kazanmak
Kesret: çokluk
Kıyam etmek: ayaklanmak
Kuvvet-i layemut: ölüme karşıt güç
Lağv etmek: iptal etmek, kaldırmak
Mahrumiyet-i maddiye: maddi yokluk
Ma'kus: olumsuz
Mariz: hastalıklı
Mazhar-ı hürmet olmak: saygı görmek
Mecra: akarsu yatağı
Medeniyet-i hazıra: çağdaş uygarlık
Melhuz: öngörülebilen
Menba: kaynak
Meserret: sevinç
Meyan: ara
Mukarrerat-ı ahire: son kararlar
Munkarız olmak: çökmek
Mu'tâ: veri
Muteber: saygın
Muzlim: (sıfat) karanlık
Müdrük: bilincinde olmak

Nur: aydınlık
Pes-zinde: dirliğini yitirmiş
Rabt etmek: bağlamak
Ref' etmek: ortadan kaldırmak
Riyaziye: matematik
Saik: güdü
Salah: iyileştirme
Salahiyet-i ilmiye: bilimsel yetkinlik
Sa'y: emek, uğraşı
Seddetmek: kapama
Sukut: düşüş
Şerait: koşullar
Şerait-i maddiye: parasal koşullar
Taarruz: saldırı
Taassub: bağnazlık
Tagallüb: zorbalık
Tahakküm: baskı altında tutmak
Tahkik: araştırma, doğrulama
Tahkir: aşağılama
Tazib etmek: azap vermek
Teceddüd: yenilik
Techil: bilgisizlikle suçlama
Tekamül: olgunlaşma
Temayül: eğilim
Temenniyat: dilekler
Temin-i servet: kazanç
Tenvir: aydınlatma
Terakki: ilerleme
Terettüb etmek: görev düşmek
Tesanüd: dayanışma
Tizkar edilmek: hatırlanmak
Tüfeylat: asalaklar
Ufunetli: kokuşmuş
Uhde: sorumluluk
Ulum-i mücerred: soyut bilimler
Ulum-i müsbete: pozitif bilimler
Üss-ül-esas: temel
Usul-i meş'um: uğursuz yöntem
Vakıa: gerçek
Veche: yüz
Vekayi: olaylar
Velayet: erk, otorite
Vesait: araçlar
Veyl: yazık, yazıklar olsun
Ye's: üzüntü
Zahir: görünen
Zevat: kişiler
Ziya: ışık
Zulm: haksızlık, zulüm
Zulmet: (isim) karanlık

⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Eylül 1341/1925, 20 Safer 1344, beşinci sene, numero 1522, 'Reis-i cumhur Hazretleri'nin son işaretleri' s. 1. Bu sayfanın kopyasını ileten sayın Ali Y.Baltacıoğlu'na teşekkür ederim.

Professor H.H. Sayman's declaration:
The University, Science and Democracy

Following the proclamation of the Republic, the Istanbul *Darülfünun*, which was the only university in Turkey, went through a series of changes in its organisation, staff and curricula. This reform reflected the educational policy of the Ankara government at large, and its expectations from academics. The Dean of the Faculty of Sciences Professor Hüsni Hamid Sayman (1891-1975), an active supporter of the new policies towards higher education, published a declaration entitled *Darülfünun: İlim ve Demokrasi* (The University, Science and Democracy) in 1925, discussing of the rôle of the university in the period of social transition.

AYLIK TÜRKÇE BİLİM DERGİSİ MECMUA-İ FÜNUN*

Gaye Şahinbaş Erginöz**

Osmanlıların entelektüel faaliyetine az çok ilgi duyan bir kimsenin, bu toplumun en yeni ve en modern edebi faaliyetlerinden olan ve birkaç zamandan beri İstanbul’da Türkçe olarak yayımlanan bilimsel dergilere ilgisiz kalması düşünülemez. Bu dergiden Avusturya’da yayınlanan bir başka bilim gazetesinde söz edilmesi de aynı sebeplere bağlanabilir; çünkü Avusturya, coğrafi durumu, maddi menfaatleri ve politik kaygıları sebebiyle birçok devletten daha fazla Doğu’nun entelektüel olarak yenilenmesine ilgi duymaktadır.

Bu tür dergileri yayımlama planı birkaç yıl geriye gider. Dört yıldan fazla bir süredir sadece ulusal ekonomi ve bilimsel konuları ele alan Türkçe bir dergi yayımlama fikri mevcuttu. Benzeri bir derginin doğa bilimleri için de çıkartılması düşünülmüştü. Bu projeler, kısmen girişimcilerin yeterli maddi imkânlarla ve gerekli edebi bağlantılara sahip olamadıkları, kısmen de bazı yerel engeller aşılamadığı için, bir türlü uygulamaya konulamadı. Bu verimli fikri hayata geçirmiş olmanın şerefi, yaklaşık iki yıl önce kurulan “Osmanlı Bilim Cemiyeti”ne (Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye) aittir. Bu dernek, bugünkü yazımızda ele alacağımız ve kamu yararına bir faaliyet olan *Mecmua-i Fünun* isimli dergiyi yayımlamaktadır. Bu girişimin ne kadar çağdaş olduğunun, bilgilenme ihtiyacının ne kadar derinden hissedildiğinin ve varlığının kabul edildiğinin bir kanıtı, o tarihten itibaren iki ayrı benzer derginin yayımlanmasıdır: *Mecmua-i İber-i İntibah* ve *Mirat*. Bu dergilerle birlikte şu an için İstanbul’da üç adet Türkçe bilimsel dergi yayımlanmaktadır.

Biz dikkatimizi sadece, elimizde ilk on sayısı bulunan *Mecmua-i Fünun* dergisine yöneltiyoruz. Bu dergi uzun süreden beri mevcut olması, ülkenin en seçkin kadrolarının dergiye katkıda bulunması, parasal kaynaklara ve geniş okuyucu kitlesine sahip olması nedeni ile büyük önem arz etmektedir. Bu derginin önemini yeterince doğru takdir etmek için öncelikle derginin kurucusu ve yayımcısı olan bilimsel derneğe göz atmak gerekecektir.

* Bu çeviri yazının orijinali için bkz. E.v.L., “Die türkische wissenschaftliche Monatsschrift Medschmuai Fünun,” *Oesterreichische Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und öffentliches Leben*, Erster Band, Heft 1 bis 26, Wien 1863, s.779-785. Bu Almanca makalenin fotokopisi, makalenin Türkçe çevirisinin yayımlanmasının faydalı olacağı düşüncesiyle Prof.Dr. Celal Şengör tarafından *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisinin editörüne verilmiştir. Makaleyi Türkçe’ye çeviren Gaye Şahinbaş-Erginöz’e ve yayım öncesi metni titizlikle gözden geçiren Cem Pulathaneli’ye katkılarından dolayı teşekkür ederim. Orijinal makalede yazarın açık adı belirtilmemiştir. İlerideki araştırmalar ile yazarın adının belirleneceğini umuyoruz. F.Günergun (OBA, Editör).

** Yrd.Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 34459 İstanbul.

Bu derneğin tüzüğü, aylık derginin ilk sayısında (Muharrem 1279 / Temmuz 1862) basılmıştır. Derneğin amacı, 1. maddede, orijinal eserler ve çevirilerin yayımlanması, umuma açık bilimsel konferansların düzenlenmesi ve genel olarak Osmanlı Devleti’nde bilgi ve bilimin bütün kaynaklar kullanılarak yaygınlaştırılması şeklinde ifade edilmiştir. Diğer bir maddede dernek, *Mecmua-i Fünun* isimli bilim, sanat, ticaret ve endüstri ile ilgili aylık bir dergi yayımlamayı üstlenmektedir. Üçüncü bir madde ise, günlük dini ve politik sorunların inceleme konusu yapılmayacağı ve bu tür sorunları ele alan hiçbir makalenin, dergiye girmeyeceğine dikkat çekmektedir.

Ancak ne var ki, bu son maddeden uzaklaşıldığı görülmektedir; çünkü *Mecmua-i Fünun*, ikinci sayısından itibaren her ay oldukça objektif bir tutumla yazılmasına rağmen, Türkiye’nin günlük bazı meseleleri karşısındaki duruşunu savunan politik bir özet yayımlamakta ve Karadağ sorunu ile Amerikan İç Savaşı hakkındaki detaylı incelemelere sütunlarını açmaktadır.

Tüzüğün ikinci bölümü, derneğin yapısı hakkındadır. Biz bu noktada sadece derneğin asil ve yedek üyelerden oluştuğuna ve tüzüğün 5. maddesinin üye kabulünde din ve sınıf farkının gözetilemeyeceği yönündeki liberal yaklaşımına dikkat çekmek istiyoruz. Üyelerden her birinin bir doğu dilini, yani Türkçe, Arapça veya Farsça’yı ve bundan başka bir yabancı dili, yani Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca veya Yunanca’yı mükemmel bilmesi şart koşulmuştur. Bir sonraki bölüm, yönetim kurulundan bahsetmektedir. Bu kurul, 15 üyeden, yani bir başkan, iki başkan yardımcısı, üç kâtip, bir kütüphaneci, bir muhasip ile genel kurul tarafından seçilen yedi üyeden oluşur. Dördüncü bölüm, bu üyelerin görevleri hakkındadır. Bunu ise, genel kurulun toplanma düzeni, yönetim kurulunun iç hizmetler ile ilgili görevleri, kütüphane düzeni ve en son olarak da bu tüzüğü onaylayan padişah iradesini içeren sadaret yazısı izlemektedir. Bunların tümü, son derece ciddi ve sistemli bir biçimde kurulmuş olup, burada, yüksek bir amaç uğruna yapılmış iyi bir başlangıç ile karşı karşıyayız. Bu yeni girişimde sadrazam Kâmil Paşa, Türkiye’nin Paris sefiri Mehmet Cemil Paşa ve Petersburg sefiri Halil Bey gibi imparatorluğun en yüksek düzeydeki şahsiyetleri yer almıştır. Derneğin kurucuları ve destekçileri olan bu kişiler, eğitimleri ve konu hakkındaki iyi niyetlerinin yanında, ellerinin altında uçsuz bucaksız parasal kaynaklara da sahiptiler. Ülke yönetiminin gösterdiği yakınlık ve koruma da göz önüne alındığında, derneğin çalışmaları hakkında kuvvetli ümitler beslenebilirdi. Ancak üzüntüyle söylemek zorundayım ki, bu ümitler gerçek hayatta tam anlamıyla karşılıklarını bulamamış, beklenen başarılar tam olarak elde edilememiştir. Bu başarının kısıtlı kalmasının nedeni, üyelerin çoğunun ve önde gelenlerinin, devlet adamı ve yüksek bürokrat olması ve bu kişilerin kaygı, faaliyet ve ilgilerinin resmi konumları dolayısıyla taşıdıkları yükümlülüklerden ötürü farklı alanlara kaymasıdır. Aynı zamanda yaşamın bu safhalarını geçirmiş olan herkes kabul

edecektir ki, karşılıklı kıskançlık, güvensizlik ve hırs ile politik taraftarlık yapmak ve entrika her zaman hareketli bir zemin yaratır ve soyut bilimsel amaçlara yönelik arkadaşça bir ortak çalışmaya da hiç yararlı olmaz.

Ancak bu genç derneğin faaliyeti üzerinde en olumsuz etkiyi, kuruluşundan kısa süre sonra Cemil Paşa'nın Paris'e, Halil Bey'in Petersburg'a, Kabuli Paşa'nın Suriye'ye, Ahmet Vefik Efendi, Cevdet Efendi ve Suphi Bey'lerin ise imparatorluğun içindeki önemli görevlere atanmaları yapmıştır.

Bu kadar olumsuz koşullar altında, derneğin teşkilatı harekete geçememiştir. Tüzüğün öngördüğü komisyon toplantıları ile genel kurullarda, bilimsel hayata canlılık getirme ve eğitimi geniş çevrelere yayma gibi konularda boş yere çalışılmıştır. Kişiler kendilerini konunun uykuya yattığına ve ilk uygun fırsatta yeniden hayata döneceğine inandırmışlardır. "Kötü niyetliler" Türkiye'deki tüm reform girişimlerinin üzerinde bulunan verimsizlik lanetinden bahseden çok tekrarlanan şarkıya başlamışlardı. Tüm iyileştirme çabalarını, serada yetiştirilen aşılammamış bir çiçeğe, yabancı bir toprakta köksüz olarak yetiştirilen bir bitkiye benzetiyorlardı ve bu reformların yabancıları aldatmaktan öteye gitmediğini savunuyorlardı. Ancak bu felaket tellallarının kehanetleri bu sefer doğru çıkmamalıdır. Nasıl ki en az yirmi farklı talihsiz banka projesinden sonra, nihayet bir banka kurmak mümkün olmuşsa, çekilen bunca doğum sancısından sonra bilim, toplum hayatına girmiştir.

Sadece bilimsel amaç taşıyan bir yazıda yine de politik bir görüş bildirilmesine izin verilecek olursa, Türkiye'nin gerçek olarak düzelmesinin önündeki büyük engeller, mevcut durumun doğurduğu olumsuzluğun bir belirtisi olarak algılanmamalıdır. Bu anlamda başarısız girişimleri cesaretle yeniden ele alma kararlılığı ve isteği, içten gelen ve dinmek bilmeyen bir yaşam gücünü işaret etmektedir.

Her ne kadar bu bilimsel dernek kendi tüzüğünde belirtilen taleplere, birçok noktada biçimsel açıdan sadık kalamasa da, iki önemli noktada kendi programını yerine getirmiştir: Darülfünun'da (proje halindeki üniversite) düzenli olarak verilen halka açık dersler ve her Arabî ayın son günü yayınlanan *Mecmua-i Fünun* dergisi.

Eldeki mevcut son on ayın sayıları incelendiğinde, Türkçe matbaa harflerinin standart dışı formunda dahi büyük bir değişiklik göze çarpmaktadır. Başlık satırındaki oldukça girift, arabesk sülüs yazı tipi artık gözden düşmüş, yerini talik olarak adlandırılan yalın ve şık bir Farsî yazıya bırakmıştır. Konu dağılımı, alan kullanımı, büyük harfler, içindekiler listesi, paragraflar, satır başları ve ayırma işaretleri şu ana kadar yerleşmiş alışkanlıklardan çok farklıdır. Dergide, Avrupaî yenilikler ve açıkça bir örnek olarak benimsenen *Revue des deux Mondes* isimli derginin yansımaları görülür.

İçerik de, bu görünüşe uygundur. Bir şarkiyatçı bu dergide doğu edebiyatı, şiiri, tarihi veya coğrafyası hakkında boşuna yazı arayacaktır. Şimdi artık bilgi akışı Batı'dan Doğu'ya doğrudur. Türkler, modern eğitimlerini kendi edebiyatlarının kesilmiş iplerine bağlamak ya da Avrupa bilimi ile kendilerine çok yakın bulunan Arap ve Yunan kaynakları arasındaki bağlantı üzerine düşünmek yönünde hiçbir çaba harcamıyorlar. Susamış birisinin susuzluğunu gidermek için dağdaki kaynağı bulmak yerine elindeki bardağı musluğa dayaması gibi, Osmanlıların gözleri de şimdi kendileri için devlet ve bilim hayatındaki tüm bilgi ve gelişmelerin döküldüğü musluğa, yani Paris'e çevrilmiş durumdadır.

Medeniyet ve Fransızca, Türkler için eşanlamli kavramlardır ve tüm yenilenme faaliyetleri inkâr edilemez biçimde Fransız ruhunun etkisi altında olup, ona tamamen doymuş haldedir. Bu aslında karşı konulamaz bir gidiştir ve bu tür entelektüel üstünlüğün politik anlamı asla küçümsenemez. Viyana'da Alman eğitimi almış iyi eğitilmiş Türklerin sayısı, bu genel akım içerisinde hissedilemeyecek kadar küçüktür. İngilizce sadece Mısır'da biraz kök salmıştır; ancak eğitimin temelinde bulunmayıp, sadece ticari hayatta yardımcı bir araç olarak kullanılmaktadır. Sadece Venedikliler ile Cenevizliler zamanında Doğu'da önemli bir rol oynamış olan İtalyan diline bugün burada az değer verilmektedir ve bu dil gerçekte insanlığın gelişimine, bugüne ve bugünün hareketliliğine yeni bir şey katmaktan uzaktır. Bu nedenle Fransızca bölgeye tartışmasız biçimde hükmetmektedir. Bu durum, bilimsel konular modern Türkçe'de ele alınırken kısmen de olsa bazı kelimelerin yazılışına yansımaktadır. Örneğin Yunanca kaynaklı teknik ve bilimsel ifadelerin Arap harflerine transkripsiyonunda, bunların Yunancası değil, Fransızca söylenişleri esas alınmaktadır. Aynı şey coğrafi isimler için de geçerlidir. Fransızca adeta bu konuya damgasını vurmuştur.

İyi niyetli ve vatansever adamların milletlerini yükseltmek ve eğitmek amacıyla giriştikleri denemeleri saygısızca eleştirmek ya da bu kişilere, önlerindeki heybetli örneği yani "Revue des deux Mondes"ü ölçüt olarak göstermek çok uygunsuz ve ucuz olurdu. Doğru bir değerlendirme yapabilmek için derginin okurlarının çoğunluğunun eğitim seviyesini bilmek gerekir. Bu okurların dergiye katılımı ve öğrenme meraklarının uyandırılması önemlidir. Bu anlamda, şimdiye kadar temin edilen *Mecmua-i Fünun* dergilerinin incelenmesine geçmek istiyoruz.

Ticaret Mahkemesi'nin ikinci başkanı Münif Efendi tarafından kaleme alınan önsöz, iyi yazılmış, amacına uygun ve makul bir yazıdır.

Buna karşın bu makaleyi takip eden ve aynı yazar tarafından yazılmış "Bilim ile cehalet arasında değerlendirme" isimli inceleme, çok uzun ve gereksiz bir yazı olarak tanımlanabilir. Bilim ile cehalet arasındaki davanın

uzun süre önce halledilmiş bir tartışma olması gerekir ve bu konuyu yeniden tartışmalı hale getiren bir şey varsa, o da Münif Efendi'nin eserinde bilimin savunucusu olarak gösterilen tembel yapılı hukukçulardır. Kendi vatandaşlarını eğitime teşvik etmek için Münif Efendi, bilimin, halkın düşmanları üzerinde egemen olma ve daha az eğitilmiş olanlara hükmetme imkânı sağladığı görüşünü ileri sürmektedir. Buna kanıt olarak, Hindistan'daki İngiliz egemenliğini göstermektedir. Münif Efendi, tarihten başka örnekler vermekte ve barbarlar tarafından toz toprak haline getirilen medeniyetlerden söz etmektedir. Müslümanlar da yazara iki karşı örnek verebilirler: örneğin, barbar Tatarların yüksek kültüre sahip Bizans'a saldırımları ve barış ve savaş sanatının her alanında son derece gelişmiş olan Arapların, görece olarak daha az gelişmiş Hıristiyanlar tarafından İspanya'dan dışarı atılmaları.

Aynı yazarın derginin beşinci sayısında yayımlanan ve çocuk eğitimi ile ilgili pratik ve genel öneriler içeren makalesini daha çok benimsediğimizi belirtmek isteriz.

Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa ile Petersburg Elçisi Halil Bey'in eski Mısır tarihi ile ilgili yazıları (1., 2., 4. ve 10. sayılar); Ticaret Nazırı Ethem Paşa'nın jeolojiye giriş yazısı (2., 3., 4. ve 5. sayılar); Maarif Şurası üyesi Kadri Bey'in Avrupa tarih ve coğrafyası ile ilgili yazısı (3. ve 4. sayılar); yine Ethem Paşa'nın kimya konusundaki yazısı (7. sayı); Ticaret Meclisi'nin üçüncü başkanı Vahan Efendi'nin şirketler ve yararları hakkındaki yazısı (8. sayı); Mekteb-i Harbiye nazırı Saffet Paşa'nın suyun doğası, özellikleri ve bileşenleri ile ilgili yazısı (10. sayı); son derece zeki ve eğitilmiş bir Ermeni olan Bâb-ı Âli tercümanı Ohannes Efendi'nin ulusal ekonomi hakkındaki yazısı (3. sayı) bu kişilerin ciddi bilimsel çabalarına tanıklık etmekte ve bu genç girişimin ele aldığı malzemenin çeşitliliğini yansıtmaktadır. Tamamı Avrupa ders kitaplarından alınma ve çok temel nitelikteki konuları ele alan bu yazıları derinlemesine incelemek, Avrupalı okuyucular arasında yeterli ilgili görmeyebilir; ancak bu durum bu yazıların *Mecmua-i Fünun*'un amaçlarına sağladığı yarar ve hizmetin değerini azaltmaz.

Buna karşılık, Kadri Bey'in derginin ilk iki sayısına yayılan ve bir öğretmen ile öğrencisi arasındaki soru cevap biçiminde düzenlenmiş olan "Gökkuşuğu üzerine" başlıklı yazısı, hem ilkel biçimi hem de içeriği açısından, bu derginin çerçevesine uygun düşmemektedir.

İki yazı, başlıkları ile bir şarkiyatçının ilgisini çekmektedir. Bunlardan ilki; "Çin'deki Müslümanlar" başlığını taşımaktadır (8. sayı). Ancak biraz daha yakından bakıldığında bu ilgi kaybolmaktadır; çünkü bu yazı daha önce Fransızca gazetelerde yayımlanmış olan Avrupalı bir seyyahın mektubunun tercümesidir. Seyyah bu mektubunda Nanking çevresinde yerleşmiş Müslümanların sayısı ve yaşam koşulları hakkında bilgi vermektedir.

Buna karşın diğer makale ise "Ümit Burnu'ndaki Müslümanlar" ismini taşımakta ve orijinal bir kaynaktan beslenmektedir.

Aynı dönemdeki Avrupa gazetelerinde de belirtildiği üzere, Ümit Burnu'nda Britanya egemenliği altında yaşayan Müslümanlar arasında uzun süredir farklı dini akideler ve âdetler konusunda anlaşmazlıklar bulunmaktadır.

Böylece, İngiliz hükümetinin onayı ve Londra'daki Türk elçisinin aracılığıyla, Padişah'ın halife olarak tüm müminlere öncülük etmesi için bir kanun adamı göndermesi ve kolonilerdeki Müslüman halkının arasında bozulan dini barışı yeniden temin etmesi fikri ağırlık kazanmıştır.

Bu göreve, eğitilmiş bir âlim olan Ebu Bekir Efendi seçilmiştir. Bu kişi, Ümit Burnu'na varmış olup, buradan da İstanbul'daki Münif Efendi'ye iki ilginç mektup yazmıştır. Bu mektuplar ise *Mecmua-i Fünun*'un 9. ve 10. sayılarında yayımlanmıştır.

1278 yılının Şaban ayının 5'inde (26 Ocak 1863) yayımlanan ilk yazıda, bahsedilen âlim Cemaziyelahir ayının 11'inde (4 Aralık 1862) İngiltere'den buharlı bir gemiye bindiğini, 44 gün süren ve güzel havada yapılan bir yolculuktan sonra görev yerine vardığını yazmaktadır. O [Ebu Bekir Efendi] daha sonra bölge valisi tarafından karşılanmasını ve İngiliz Dışişleri Bakanı'nın kendisine verdiği güven mektubunu sunuşunu aktarmaktadır. Bu şahsa göre, vali kendisini gayet nazik karşılamış ve kendisine ülkeyi çok iyi tanıyan Rubens isimli bir hâkimi yardımcı olarak atamıştır.

Kendisinin buraya atanmasının nedeni olan itikâdi anlaşmazlık konusuna Ebu Bekir Efendi sadece yüzeysel olarak değinmektedir. Birçok müminin birbirlerinden ayrılmış olmaları ve İslâm'ın diğer İslâm müminleri ile her tür ilişkiden uzak kalmaları nedeni ile zaman içerisinde ilahi amaca uygun olmayan birtakım dini uygulamalara kaydıklarını ifade etmektedir.

Ancak yaklaşık elli sene kadar önce, bu ülkenin Müslümanları Mekke ve Medine'ye Hac yolculuğu yapmışlar ve İslâm dininin gerçek uygulamalarını bizzat göreyerek tanımışlardır. Bu kişiler daha sonra ülkelerine geri döndüklerinde vatandaşlarına bu konuda bilgi vermişlerdir. Dini ayrılıkların temelini ise şu nokta oluşturmuştur: Taraflardan birisi, geleneksel uygulamaların kaldırılmasını talep ederek Kuran okuyanları ve imamları namazı aynen Mekke'de yapıldığı gibi kılmaya zorlamış, aksi takdirde onların görevden alınarak yerlerine yenilerinin atanması gerektiğini ileri sürmüştür.

İmamlar ise kısmen eskiden gelen alışkanlıklara olan bağımlılıklarından kısmen de şahsi çıkarları zarar göreceğinden, bu yenilik hareketine karşı çıkmışlardır. Ebu Bekir son zamanlarda bu kamplaşmanın çok büyük boyutlara vardığını ve bu nedenle işe büyük bir itidal ve akılla yaklaşılması gerektiğini

belirtmektedir. Ebu Bekir, farkların inanç ilkeleriyle ilgili olmadığını ifade etmekte ve amacına ulaşmayı ümit etmektedir. Yerel halk, Ebu Bekir'in ne için gönderilmiş olduğu konusunda henüz tam olarak bilgilendirilmemiş olduğundan, gelişi üzerine birçok söylenti çıkmıştır. Kimileri onun bir paşa olduğunu sanırken, kimileri de Mekke'nin şerifi olduğunu düşünmekteydi.

Müslüman halkın durumunun yanı sıra Ebu Bekir Efendi, Cape Town'da sekiz büyük cami (cami-i şerif) ile dokuz küçük caminin (mescit) inananların hizmetinde olduğunu ve dış mahalleler ile köylerde de çok sayıda caminin mevcut olduğunu bildirmektedir. Bunların hepsinde namaz kılındığına, ülke emiri için hutbe okunduğuna ve diğer dini törenlerin gerçekleştirildiğine ikna olmuştur. Hutbenin okunması konusunda ulemanın duyduğu özel kaygı, hutbenin İngiltere kraliçesi için değil, sultan için okunduğu sanısını doğurmaktadır. Ebu Bekir Efendi, Ümit Burnu'ndaki dindaşlarından pek de parıltılı sözlerle bahsetmiyor. Bu kişiler faytoncu, balıkçı ve gündelik işçidirler ve aralarında pek azı servet sahibi ve itibarlıdır. Aynı durum köylerde de hüküm sürmektedir. Mektupların geri kalan kısmı Cape Town'ın tanıtımına ve bu koloninin Ümit Burnu'nun keşfinden sonraki tarihine ayrılmıştır.

Bu dergide yer alan diğer makaleler arasında, İstanbul'da düzenlenen sanayi sergisi, Türkiye'deki kâğıt paranın, yani kaymenin tarihi, Darülfünun'daki halka açık dersler hakkındaki makaleler ile ikinci sayıdaki Ali Paşa'nın bilim cemiyetine [Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye] yazdığı ve modern, zarif Türk stiline gerçek bir örneği olan yazısını sayabiliriz.

Mecmua-i Fünun'un bugüne kadarki icraatını ele alan bu yazımızı, gelecek için başarı dileklerimizle sona erdiriyoruz.

Mecmua-i Fünun, the monthly Turkish scientific journal

This text is the Turkish translation of “Die türkische wissenschaftliche Monatsschrift Medschmuai Fünun” published in the Austrian journal *Oesterreichische Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und öffentliches Leben* in 1863. It reviews the monthly Turkish scientific journal entitled *Mecmua-i Fünun (Journal of Sciences)*, which commenced publication in 1862 in Istanbul by the *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* (The Ottoman Society for Science). The journal which aims to address a large readership includes articles on current political issues, as well as popular scientific articles. The article published in Vienna introduces the bylaws of the Society, and reviews some of the articles published in *Mecmua-i Fünun*, and emphasizes the significance of its publication in the modernization movement of the Ottoman society.

Key words: Mecmua-i Fünun, Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye, scientific journals, learned societies, Ottoman history, **Anahtar kelimeler:** Mecmua-i Fünun, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Osmanlı tarihi, bilim dergileri, bilim dernekleri.

İnas Darülfünunu Üzerine Açıklamalar

Ali Arslan*

Daha önce tarafımızdan kaleme alınan ve *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisinde yayımlanan “İnas Darülfünunu (1914-1921)”¹ başlıklı makalemiz üzerine yine bu derginin VII/2 (2006) sayısının “Katkılar” bölümünde E.Dölen tarafından bir tenkit yazısı yayımlanmıştır,² ayrıca yazının devamında bulunan Ş.Etker’in yazısında da aynı konu işlenmektedir. Her iki yazıda ortaya atılan iddialar üzerine makale sahiplerine cevap hakkı doğduğu kanısındayız.

İnas Darülfünunu makalesini oluşturan malzemeler 1995-2000’li yıllar arasında elde edilmişti ve burada Maarif Nezareti’ne ait arşiv kullanıma açık olmadığı için o yıllarda bu kaynaklardan istifade edilememişti, ancak adı geçen bu tasnif bugün araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Yeni belgeler ışığında bazı bilgilerin akademik dünya ile paylaşılması ihtiyacı duyulmuştur. Bu konuda hazırlamakta olduğumuz detaylı çalışmamız ilerleyen zamanda kitap olarak çıkacaktır.

Öncelikle birinci maddede ortaya atılan iddianın ispat edilmesi için yani “*İnas Darülfünunun kendisine ait bir nizamnamesi yoktur*” ifadesinin geçerli olabilmesi için 20. yüzyılın ilk çeyreğine ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki ilgili dairelerin-birimlerinin bütün evrakının görülmesi gerekirdi. Bu mümkün değilse bile en azından Maarif Nezareti Evrakında yer alan 4940 adet dosya ve bu dosyalar içinde bulunan yaklaşık 1.874.363 adet belgenin taranması elzemdir. Bu belgeler dikkatlice incelendiğinde görülecektir ki İnas Darülfünunu için Maarif Nezareti tarafından hazırlanmış üçten fazla talimatnamenin³ var olduğu ve bunlara göre işlem yapıldığı ortaya çıkacaktır.

* “İnas Darülfünunu Dahiliye Talimatnamesi” (1915)

* “İnas Darülfünunu İmtihanları Hakkında Muvakkat Talimatname” (1917)

* “İnas Darülfünuna Kayd ve Kabulü Hakkında Talimatname” (1917)

Katkı yazılarında da belirtildiği üzere İnas Darülfünunu Darülmullimâtı Âliye’nin Âli sınıfları olarak Darülfünun içinde onun teşkilatı ve imkânları içinde açılmıştır. Hocaları sadece Darülfünun’dan değil aynı zamanda

Darümuallimin-i Âliyeden de derslere girenler olmuştur. 1915-1916 öğretim yılında Cağaoğlu’nda müstakil bir binada ve ayrı bir müdürün idaresinde kendi talimatnamesi ile idare edilen bir kurumdur. İnas Darülfünunun ilk ve son müdürü Ali Nazima’dır. Onun döneminde İnas Darülfünunu’nun bütün kayıtları, yazışmaları ayrı tutulmuştur tıpkı diğer fakülte ve yüksek okullar gibi bütün faaliyet raporları ayrı ve direk olarak Tedrisat-ı Aliye dairesine gönderilmiştir. Bu dönemde İnas Darülfünunun her yönden gelişerek ve bağımsız bir kurum halini alması için gerekli idari ve ilmi düzenlemeler yapılmıştır. Tam anlamı ile bir üniversite olması ise devrin olağanüstü şartları nedeniyle gerçekleşmemiştir.

En önemlisi, İnas Darülfünunu’nun kendine mahsus logosu ve idaresi vardır. Tüm yazışmaları aracısız Maarif Nezareti ile doğrudan yapmaktadır, kendi kayıtlarını kendi idari personeli vasıtasıyla tutmaktadır. Burada araştırmacıları yanıltan husus şudur ki İnas Darülfünunu’nun öğrenci kaynağının çoğu Darümuallimât olduğu gibi yine mezunlarının birçoğu da öğretmen veya idareci olmasıdır. Yine başta belirttiğimiz gibi teşkilat olarak Darümuallimâta bağlı olması, sadece Darümuallimât’ın değil hem Darülfünun hem de Darülmullimin hocalarının desteği ile eğitim faaliyetlerini devam ettirmesi İnas Darülfünunun ayrı bir yüksek kurum olmasını engellemez?

Öğrencilerin yatılı olması ve bunların tamamen Darümuallimât’ta ikamet etmeleri de Darümuallimât ile ilişkiyi güçlendirir. Ama buradan mezun olan öğrenciler Darümuallimât şehadetnamesi değil de tam aksine İnas Darülfünunu logosunu taşıyan şehadetnamenin verilmesi düşündürücüdür⁴. Zaten benim yazdığım makalede İnas Darülfünunun Darümuallimât’ta açıldığı ancak daha sonra ayrı bir kurum haline dönüştüğü izah edilmişti.

Burada üzerinde durulması gereken husus Osmanlı Devleti’nin son döneminde imkânsızlıklar ve toplumun kabulleri doğrultusunda kızların yüksek öğrenimlerinin bu şekilde pratik çözümlerle devam ettirilmeye çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Bizim kanaatimize göre İnas Darülfünunu kuruluş aşamasında Darümuallimât’a teşkilat ve mali bakımından bağlı olsa da hedeflenen ve kısmen uygulanan bağımsız ve ayrı bir kurum olarak bir kız üniversitenin yaşatılmasıdır. Zaten biz biliyoruz ki İnas Darülfünunu kapatıldığı zaman öğrenciler Darümuallimât’a geri dönmüyorlar yine Darülfünun’un Fen ve Edebiyat Fakültelerine dahil oluyorlar ve eğitimlerini tamamlayıp isteyenler öğretmen oluyor istemeyenler de görev yerlerine gitmiyorlardı. Bu konuda asıl problem kızların yüksek öğrenimlerinin nasıl halledileceği meselesidir. Devrin yöneticileri geçici çözümler ile bunu aşmaya çalışmışlardır.

* Prof. Dr. Ali Arslan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Ali Arslan, ve Özlem Akpınar, “İnas Darülfünunu (1914-1921),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VI, Sayı 2, 2005, s.225-234.

² Emre Dölen, “İnas Darülfünunu üzerine” [Katkılar], *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VII, Sayı 2, 2006, s.181-183, ve devamında Şeref Etker’in “İstanbul Darülfünunu hakkında notlar” başlıklı yazısı (s. 184-185).

³ Nizamname-Talimatname ayrımı göz önünde bulundurulmamıştır. Cumhuriyet Döneminde de hem Darülfünun hem de Yüksek Öğretmen Okulu talimatname ile idare edilmiştir.

⁴ İlginçtir, Sayın Emre Dölen bu şehadetnameyi ilk defa kendisi yayınlamıştır. Bkz: Emre Dölen ve Nuran Yıldırım, *Darülfünun’dan Günümüze Üniversite Yayıncılığı ve Yaşam*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s.84.

İnas Darülfünunu hakkında yukarıda belirtildiği üzere hazırlamakta olduğumuz eserimiz kısa bir süre sonra yayımlandığında bu karmaşık olayın bütün teferruatını aydınlatacak bilgiler aynen neşredilecektir⁵.

Son olarak Sayın Emre Dölen ve Sayın Şeref Etker gibi değerli araştırmacıların tenkit ve katkı yapan çalışmalarını akademik ve objektif bilimin gelişmesi adına yararlı görüyor, devamını diliyor ve teşekkür ediyoruz.

⁵ Bu cevap niteliğinde olan yazıda geçen belgelerin (özellikle Maarif Nezareti Evrakı) tam referansları kitapta yayınlanacağı için verilmemiştir.

İnas Darülfünunu Hakkında

Ali Baltacıoğlu

A. Aslan ve Ö. Akpınar'ın *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisinde "İnas Darülfünunu (1914-1921) başlığı ile yayımlanan (c.VI, sayı 2, 2005. s.225-234) yazısının 229. sayfasında yer alan

"İnas Darülfünunu 1914 yılında kurulduktan sonra, 1915 yılında Darülmualimîn ve Muallimat Nizamnamesi'ne göre Darülmualimat'da, yani Kız Muallim Mektebi'nde bir Âlî Kısım kurulmuştu. Bu kısmın derslerinin İnas Darülfünunu ile aynı olduğu nizamnamesinde kaydedilmişti."

şeklindeki değerlendirmede, 'İnas Darülfünunu' kavram ve kurumu ile 'Darülmualimat-ı Aliye' kavramının birbirine karıştırıldığı ve sürecin hukuki ve mali yönleriyle bir bütünlük içinde irdelenmediği izlenimini vermektedir. 1914'te kurulan İnas Darülfünunu'nun üzerine, Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi'ne¹ göre Leyli Darülmualimat'ın yapısı içersinde ayrıca âli bir bölüm kurulmamıştır. Darülmualimat bünyesinde yüksek bir bölüm olarak kurulan ve bütçesi bu kurumun sorumluluğunda sürdürülen İnas Darülfünunu, söz konusu nizamnamede yer alan:² "Darülmualimat-ı Aliye'nin sınıf-ı aliyesi tedrisatı, Darülfünun tedrisatının aynıdır" buyruğu ile hukuki bir kimlik kazanmıştır.

Kızlara verilen derslerin niteliği konusunda sayfa 234'te yer alan

"İnas Darülfünunu öğrencileri kendilerine verilen öğretimin erkeklerden daha yetersiz olduğu görüşünden hareketle ikili öğretime son verilmesini Maarif Nezareti'nden talep etmişlerdi."

yargısına temel oluşturması gereken kaynak, yazarlarca gösterilmemiştir. Bu durumda bu değerlendirme yazarların tahmini, yorumu veya yakıştırmasından öteye gitmemektedir. Oysa ki, ikili öğretimin sonlandırılması konusunda genç kızlarımızın ileriye sürdükleri gerekçeler çok başkadır. Maarif Nezareti'nde Nazır Ali Kemal Bey'in başkanlığında Darülfünunun ıslahı için toplanan kurula, İnas Darülfünunu öğrencileri bir dilekçe sunmuşlardır. Ülkemizde kadınlığın hızla gelişip yükselmesi açısından bir kanıt sayılabilecek bu dilekçede, kız öğrenciler özgürleşmenin ilk basamağı olarak karma öğretimi göstermişlerdir:³

"Bizde kadınlığa ehemmiyet verilmediği bunun için mütemeddin milletlerin bize nazar-ı hakaretle baktıkları, halbuki bizde de kadınlığın istihkar edilemeyeceği

¹ Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi, 5 Temmuz 1915 (22 Haziran 1331).

² Md.30.

³ İnas Darülfünunu'nun Arızası, *İkdam*, 21.03.1919, sayı 7942, s. 2.

ve kadınlarda erkeklerin malik olamayacakları birçok hasail mevcut bulunduğu müessir bir lisanla beyan etmekte Darülfünun'un ıslahı için içtima etmekte olan komisyonun sırf erkekleri nazar-ı itibare almayıp zükur ve inas talebenin bir arada feyz-i terakkileri esbabına tevessül edecekleri, ümit ve temennisi iftihar olunur."

Yine aynı yazıda 1919 yılında İnas Darülfünunu'nun binasının Ticaret Mektebi'ne verilmesi karşısında Zeynep Hanım Konağı'na taşındığı belirtilmektedir. Olay 1919 yılında değil, 1918'in Kasım'ında meydana gelmiş ve şöyle gelişmiştir: Mondros Bırakışımı'nın hemen ardından savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin el koyduğu Düvel-i Muhasıma binaları boşaltılmaya başlanılmıştır. Bu bağlamda Beyoğlu'nda İngiliz Mektebi'nde bulunan Ticaret Mektebi (daha önce Bezm-i Alem Sultanisi binasında bulunuyordu), İnas Darülfünun binasına aktarılmış, İnas Darülfünunu Sultanahmet'teki Telif ve Tercüme Dairesi'ne (eski taş mektep), Telif ve Tercüme Dairesi ise Divanyolu'ndaki Lisaniyat Darülmesai'si'ne, Lisaniyet Darülmesai'si de Darülfünun binasına aktarılmıştır.⁴ İnas Darülfünunu Aslan ve Akpınar'ın yazdıkları gibi doğruca Zeynep Hanım Konağı'na değil, önce yukarıda adı geçen taş mektebe, oradan da kısa bir süre kalacağı Zeynep Hanım Konağı'na geçmiştir.

Emre Dölen'in, A. Aslan ve Ö. Akpınar'ın yazısına yine aynı dergide verdiği yanıtta ("İnas Darülfünunu Üzerine," *OBA*, c.VII, sayı 2, 2006, s.181-83), 'Bırakışım Dönemi'nde düzenli bütçe yapılmadığından bu dönem için bilgi yoktur' (s.182), değerlendirmesine katılmak olanaklı değildir. 'İnas Darülfünunu' ibaresinin 1333 Bütçesi'nden başlayarak Muvazene-i Umumiye Kanunlarında yer alması 5 Temmuz 1915 (22 Haziran 1331) tarihli Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi'nin hukuki ve mali bir sonucudur.

1. Söz konusu nizamnamenin 30. maddesiyle, 1914'te kurulan İnas Darülfünunu, Leyli Darülmualimat'ın âli bir bölümü olduğu hukuken (nizamname) ve mali açıdan (1332 bütçe ödeneği) tescil edilmiştir.

2. Bırakışım Dönemi'nden sonra düzenli bütçe yapılmadığı savı yerinde değildir. Meclis-i Mebusan'ın toplanamaması ve işgal nedeniyle 1919-1922 bütçeleri, bütçe tekniği bakımından değişiklikler göstermiştir. İlk bakışta bütçenin atar damarları olan fasıl ve maddeleri görmek olanaklı değildir. Bırakışım döneminde yapılan bütçelerin, genel kabul görmüş bütçe ilkelerini taşımadığı da açıktır. Ancak yapılan atıflar ve kabul edilen ardışıklıklar⁵

⁴ Tahliye Edilen Mektepler, *Vakit*, 21.11.1918, sayı 388, s. 2.

⁵ Atıf ve ardışıklıklara örnek oluşturması açısından:

1. 1334 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun 1335 senesine dahi meriyeti hakkında 9 Şubat 1335 tarih ve 58 numaralı kararname (*Düstur*, Tertip 2, c.11, s.124).

çerçevesinde söz konusu İnas Darülfünunu ve Leyli Darümuallimat heyet-i talimiye maaşları ile idare ve tesisat masarifi ödeneklerinin, Bırakışım Dönemi'nin ait oldukları yılın bütçesinde yer almış oldukları kısa bir çözümlemeyle görülebilecektir.

Şeref Etker'in, aynı dergideki yazısında ("İnas Darülfünunu Hakkında Notlar," *OBA*, c.VII, sayı 2, 2006, s.184-85), 180759/1318 sayı ve 30 Ağustos 1330 tarihli İnas Darülfünunu Talimatnamesi⁶ olarak ortaya koyduğu düzenleme, bir talimat olmayıp büyük bir olasılıkla pedagojik içerik taşıyan bir layihadır.⁷

2. 1336 senesi Mart ve Nisan mahlarına mahsus Muvakkat Bütçe Kanunu'nun 2, 3 ve 5. maddelerinden maada ahkâmının 1337 senesi Mart ve Nisan mahları zarfında temdiden tatbiki hakkında 28 Şubat 1337 tarih ve 198 sayılı kararname (Düstur, Tertip 2, c.12, s. 389).

⁶ Yaptığım araştırmada söz konusu İnas Darülfünunu Talimatnamesi'ne *Düstur* II.Tertip, Faik Reşit Unat'ın *Maarif Düsturu*'nda rastlamadım.

⁷ Gerek Maarif Nezareti'ne verilen layihalarda, gerekse risale şeklindeki yayınlarda, konu pedagojik açıdan ele alınıp çeşitli yönleriyle işlendikten sonra son bölümde, ileriye sürülen görüşlerin hukuki bir düzenlemesi olan talimatname yer alırdı. Talimatnamenin sayısı olarak bildirilen rakam, bir talimatnamenin yayın sıra numarasından çok, Maarif-i Umumiye Nezareti'nin veya bir başka devlet kurumunun evrak varide numarasını çağrıştırmaktadır. Bu durumda Nezaret'ten İnas Darülfünunu'na gönderilmiş geçici bir emirname (talimatname değil) olasılığı akla gelmektedir.

'Ophtalmoscope Essad' için ek kaynaklar

Şeref Etker*

Müderriş Dr. Esat Işık Paşa tarafından geliştirilen oftalmoskopun yapım tarihi olarak 1903 yılı verilmiştir.¹ Araştırmamız 'Esat Oftalmoskopu'nun 1893'te yapıldığını göstermektedir.² Oftalmoskopun yapımı için 1893 tarihini destekleyen iki yeni kaynak sunuyoruz:

Dr. Esat Bey, 1894'te Roma'da katıldığı Uluslararası Tıp Kongresinin 'Askeri hekimlik ve cerrahi' sekiyonunun 4 Nisan Çarşamba günü yapılan altıncı oturumunda, katılımcılara kendi oftalmoskopunu tanıtmıştır. Kongre tutanaklarına geçen Fransızca özetinde:³ Tabip Yüzbaşı Esat Bey tarafından 'icat edilen' bu oftalmoskopun Paris'teki Giroux firması tarafından üretildiği, kullanımının kolay olduğu; ucuz ve küçük olan oftalmoskopun özellikle askeri hekimler için, göz dibi muayeneleri ile keratoskopideki yararlığı belirtilmiştir.

Esat Bey'in Paris'teki oftalmoloji öğretmenlerinden biri olan Dr. Félix Despagne (1854-1902) ise, 1894'te askeri hekim Henri-Jacques Nimier ile birlikte yayımladıkları *Traité élémentaire d'ophtalmologie* adlı kitapta çift aynalı Esat Oftalmoskopuna 'Ophtalmoscope de Essad (double miroir)' değinmektedir.⁴

Her iki kaynak Esat Oftalmoskopunun Paris'te, 1893 yılında yapıldığı varsayımımızı doğrulamaktadır.

* Dr., Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar 34688, İstanbul.

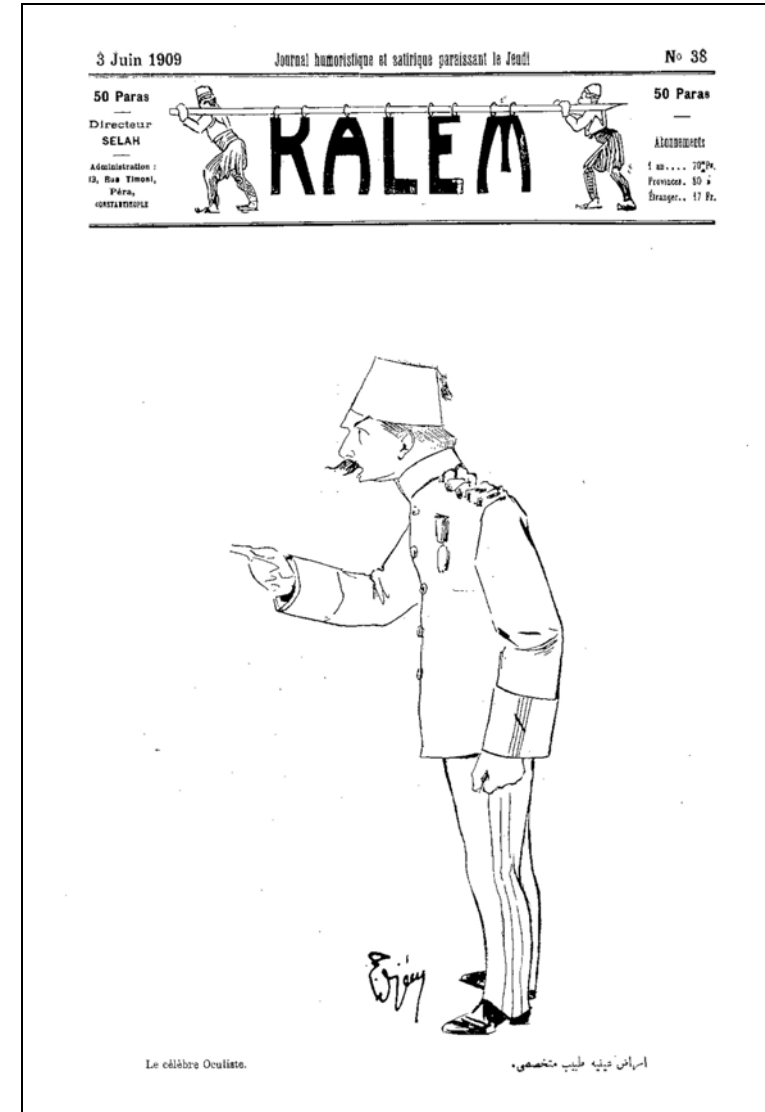
¹ A.S. Ünver, *1903'de oftalmoskopu tadil eden Göz Hekimi Müderriş Dr. Esat 'Işık' Paşa (1864-1 Kasım 1936)*, İstanbul, Kulen Matbaası, 1950 [*Oto-Nöro-Oftalmoloji*, vol. 5, no. 4, Ekim-Aralık 1950 'Oftalmoskop keşfinin 100cü yıldönümü münasebetile Herman V. Helmholtz özel sayısı'ndan ayrınması].

² Ş. Etker, 'Ophtalmoscope Essad', *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.IX, sayı 1-2 (2007-2008), s. 151-164.

³ *Atti dell'XI Congresso medico internazionale, Roma, 29 marzo-5 aprile 1894*, Torino, Rosenberg & Seller, 1895, vol. 6, [sezione] Medicina e Chirurgia Militare, p.99:

'[Capitano medico] Doct. Essad Bey (Constantinople): Présente un ophtalmoscope à l'usage des médecins militaires, inventé par lui (fabriqué par Giroux de Paris) pour être utile à l'armée. Cette ophtalmoscope est très simple, d'une petit volume et d'une prix minime. Il est suffisant aux besoins des médecins militaires pour l'examen des milieux et du fond de l'œil, et pour faire la kératoscopie'.

⁴ H.-J. Nimier et F. Despagne, *Traité élémentaire d'ophtalmologie*, Paris, Baillière, 1894, s. 588.

Emraz-ı ayniye tabib-i mütehasşısı [Dr. Esat Paşa] / Le célèbre oculiste

II. Meşrutiyette konuşmalarıyla öne çıkan Dr. Esat Paşa'nın,⁵ *Kalem* dergisinin Fransızca bölümünün kapağında [Cemil] Cem tarafından yapılan bir karikatürüne yer verilmiştir (sayı 38, 21 Mayıs 1325 / 3 Haziran 1909)

⁵ [Paul Remlinger] 'Le corps médical et la révolution turque', *La chronique médicale*, Revue de médecine scientifique, littéraire et anecdotique, 15e année, n° 20, 15 Octobre 1908, p 653.

Dr. Gazimihalzade M. Halit Şazi Bey'in Özgeçmiş*Şeref Etker**

Ülkemizde dişhekimliği eğitimin yüzüncü yıldönümü kutlanırken, bu konudaki yayınlarda Dr. Halit Şazi Bey'in adı öne çıkmaktadır. Dr. Halit Şazi için verilen biyografik bilgiler genellikle ikincil kaynaklara dayanmaktadır.¹

Burada Dr. Mehmet Halit Şazi Bey'in 1914'te kendi elyazısı ile hazırladığı bir özgeçmiş (terceme-i hal) belgesi yayımlanarak yaşamı ile ilgili bazı bilgi ve tarihler doğrulanmaya çalışılacaktır. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Müdüriyeti tarafından düzenlenen bir diğer belge, 1909'da Darülfünun-i Osmani Tıp Fakültesi Dışçı Mektebi'ne seçilinceye kadar atama ve terfileri ile aldığı ödülleri özetlemektedir.

اكرم محمد . مخلم خالد ولوب محمد ياد اولونورم . به ملك اسمى غازی مجاز زادده مردده احتما نلی صوتی محمد سادی بکر .

[1] İsmim: Mehmed, mahlasım: Halid olub, mahlasımla yad olunurum. Pederimin ismi: Gazimihalzadelerden İhtimanlı müteveffa Mehmed Şazi Beydir.²

بيك يايجوز سکا به (۱۸۸۶) سنسی سوالک برنجی کونر سکا ده تولد ایتیم .

[2] Bin ikiyüz seksen beş (1284) senesi Şevvalinin birinci günü Dersaadet'de tevellüd etdim.³

* Dr., Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar 34888, İstanbul

¹ M. Yıldırım, A. Namal, 'Türkiye'de bilimsel dişhekimliğinin kurucusu Muallim Dr. Halid Şazi Kösemihal (1869-1921) ve ülkemiz dişhekimliğinde 1909-1933 sürecindeki gelişmeler', *Ülkemizin İlk Dişhekimliği Okulu İstanbul Üniversitesi Dişhekimliği Fakültesi: 100. Yıla Armağan*, editörler: A. Namal, Ö. Öncel, A. Demirhan Erdemir, İstanbul, Türk Tıp Tarihi Kurumu, 2008, s. 59-70

² İhtiman, Sofya vilayetine bağlı bir ilçedir, bkz. M. Kiel, 'İhtiman', *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, c. 21, s. 571-2. Dr. Halit Şazi Bey, kendisini 'Gazimihalzadelerden' olarak tanıtmaktadır. Halit Şazi Bey'in çocukları: Prof. Nurettin Şazi Kösemihal (1909-1972) ve kardeşleri, 1934'te seçtikleri 'Kösemihal' soyadını babalarının adına eklemiştir. Aynı aileden gelen Dr. Kösemihalzade Yusuf Ragıp Bey'in (1865-1935) oğlu etnomüzikolog Mahmut Ragıp Gazimihal (1900-1961) ise, soyadı olarak bir süre 'Kösemihal'i kullandıktan sonra, 'Gazimihal'e değiştirmiştir. Gazimihaloğulları için, bkz. M. Kiprovka, 'The Mihaloğlu family: Gazi warriors and patrons of dervish hospices', *Osmanlı Araştırmaları / J. Ottoman Studies*, sayı XXXII (2008), s. 193-222. Halit Şazi Bey'in annesi Nafia Hanım, Mektubi-i Sadr-ı ali'den Karakethüdazade Hatemi Bey'in kızıdır, S. Ayverdi, *Ratibe*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2002, 'Dayılar', s. 38-41

³ Dr. Halit Şazi Bey'in, doğum tarihini Hicri 1 Şevval 1285 olarak yazdıktan sonra, parantez içinde Rumi karşılığını 1284 [3 Kanunsani] belirtmiştir. Buna göre Halit Şazi Bey, 15 Ocak 1869 Cuma günü doğmuştur. Doğum yeri Kalenderhane'dir (Vezneciler, İstanbul). Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den aldığı 1486 numaralı, 25 Haziran 1310 / H. 4 Muharrem 1312 [7 Temmuz 1894] tarihli diplomasındaki '...ulum-i tib ve cerrahinin devre-i dersiyesine tamamen ve muntazaman müdavemet etmiş olan *yirmialtı yaşında* Asitaneli Halid Şazi Efendi yeddinde bulunan şahadetnameler...' kaydı vardır.

دیهادته نیاغ تحصیلیه مکتنه . رشدی واعدادی تدریساتی ده مکتب سینه کمال ایدوب سینه مکتبک سزا دواتی
المقصریه بالمشاهده مکتب طبعه علمیه شاهانه دانش اولدم . علوم طبعه وکیمیو یه تحصیل ایدوبقاویا سزا دواتی
آلقدنه ضروره مکتب مذکورده علوم و فنون طبعه تحصیل کمال و طبعه یوز بیسی ریسو ماه ورتنیه تاریخده
۱۸۸۶ نومردو دوقور دیلوماسی ائده موفقه اولدم . سنا ده زادم اولسا ترکی ایفرانزجه کتابت و تکلم ایدیم

[3] Dersaadet'de ibtidai tahsilimi mahalle mektebinde, rüşdi ve idadi tedrisatını da Mekteb-i Sultani'de ikmal idüb Sultani Mektebi şهادتnamesini almaksızın, bil-ımtihan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'ye dahil oldum. Ulum-i tıbbiye ve kimyeyiye tahsil ile bakalorya şهادتnamesini aldıktan sonra mekteb-i mezkurda ulum ve funun-i tıbbiye tahsilini ikmal ve tabib yüzbaşılığı rütbesile 25 Haziran 1310 [7 Temmuz 1894] tarihinde 1486 numarolu doktor diplomasını ahze muvaffak oldum.⁴ Lisan-ı maderzadım olan Türkçe ile Fransızca kitabet ve tekellüm ederim.

طب یوز بیسیف مخصوص معاشه و مصیفات اید ماه بریه یانی تاریخده . موقفا مکتب طبعه شاهانه موزده
مدیریتده ، ۱۸۸۶ سرتی قیسه ده عمده ماموریت اولرده علمیه جراحیه معاشه معاشه قیسه اولدم ، ۱۸۸۶ سرتی قیسه
موقه الاصونیه اعزام اولوندم ، ۱۸۸۶ سرتی قیسه ده صول قول غایفده ، ۱۸۸۶ سرتی قیسه ده صول قول غایفده
ترخیص ایتیرلدم ، ۱۸۸۶ سرتی قیسه ده مکتب طبعه شاهانه علمیه جراحیه معاشه قیسه اولوندم ، ۱۸۸۶ سرتی قیسه تاریخده
بی بیسیف ترخیص ایتیم . ۱۸۸۶ سرتی قیسه جهت مکتبک ده ایدوه عدایرک دیجه مکتب علمی امرامه عمومی
امراضه و تفسیح سنا نه نظریه معاشه اکییک غروسه معاشه قیسه اولوندم . ایوم معاشه مذکورده ذکر اولونده
معاشه ایفای و طیف ایتیم

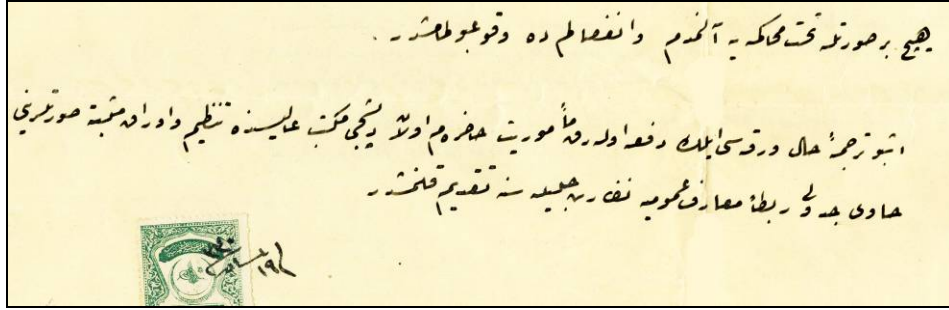
[4] Tabib yüzbaşılığına mahsus maaş ve muayyenat ile 12 Teşrinisani 1311 [24 Kasım 1895] tarihinde muvazzafen Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane müze⁵ müdüriyetine, 24 Teşrinisani 1312'de [5 Şubat 1897] ilave-i memuriyet olarak ameliyat-ı cerrahiye muallim muavinliğine tayin oldum. 12 Nisan 1313'de [24 Nisan 1897] muvakkaten Alasonya'ya izam oldum.⁶ 18 Teşrinisani 1314'de [13 Kasım 1898] sol kolağalığına, 15 Teşrinisani 1318'de [28 Kasım 1902] sağ kolağalığına terfi etdirildim. 13 Teşrinisani

⁴ Gazimihalzade Halit Şazi Bey'in 'tıp ve cerrahi doktoru' diplomasında mezuniyet derecesi yoktur. Mezuniyetinde *L'anévrisme de l'aorte* [Ümmü'd-dem-i Ebher] başlıklı bir tez (kapakta renkli resim, elyazması, 18 y.) hazırlayarak Dr. A.Zoeros Paşa'ya sunmuştur, bkz., N.Yıldırım, 'Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de hazırlanan mezuniyet tezleri', *Bilim Tarihi*, sayı 4, Şubat 1992, s.13-16 ve '19.yüzyılın sonlarında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bir anevrizma vak'ası', *Hastane*, sayı 19, Kasım-Aralık 2002, s.32-33.

⁵ Müze veya müzehane: laboratuvar karşılığında kullanılmaktadır.

⁶ 1897 Türk-Yunan savaşında Alasonya'da (Elasson) bir merkez hastanesi açılmış ve hastanenin cerrahlığına Dr. Halit Şazi Bey getirilmiştir, bkz. K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c. I, İstanbul, Yörük Basımevi, 1976, s. 65

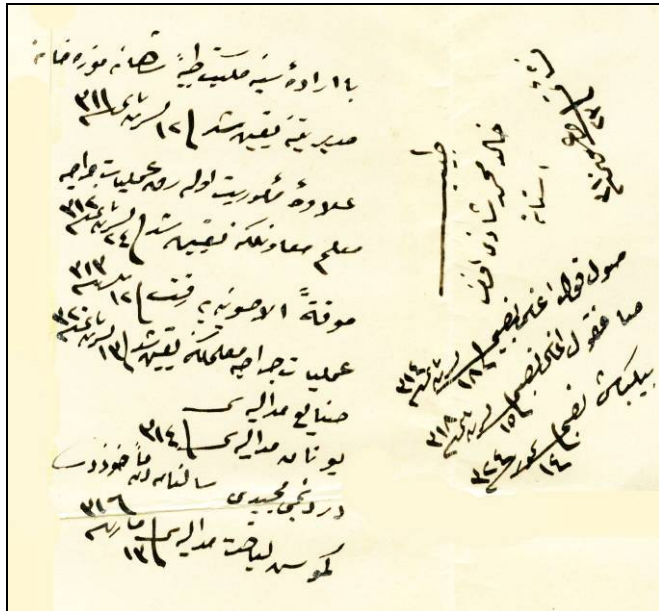
320'de [26 Kasım 1904] *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ameliyat-ı cerrahiye muallimliğine tayin oldum. 14 Temmuz 324 [27 Temmuz 1908] tarihinde binbaşılığa terfi etdim. 24 Eylül 325 [7 Ekim 1909] tarihinde cihet-i askeriyeden mezun addedilerek Dişçi Mekteb-i Alisi emraz-ı umumiye, emraz ve tasni-i esnan nazariyesi muallimliğine ikibin gurus maaşla tayin olundum. Elyevm maaş-ı mezkurla zikr olunan muallimlikde ifa-yı vazife etmekteyim.*

[5] Hiçbir suretde taht-ı muhakemeye alınmadım ve infisalim de vuku bulmamışdır.

İşbu terceme-i hal varakası ilk defa olarak, memuriyet-i hazıram olan Dişçi Mekteb-i Alisinde tanzim ve evrak-ı müsbit olarak suretlerini havi cedveli rabten Maarif-i Umumiye Nezaret-i celilesine takdim kılınmıştır.

19 Nisan 1330 [2 Mayıs 1914] Mühür: Mehmed Halid 328

Ba-irade-i seniyye Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane müzehane müdürüriyetine tayin 12 Teşrinisani 311
İlave-i memuriyet olarak ameliyat-ı cerrahiye muallim muavinliğine tayin 24 Teşrinisani 312
Muvakkaten Alasonya'ya reft 12 Nisan 313
Ameliyat-ı cerrahiye muallimliğine tayin 13 Teşrinisani 320

Sanayi Madalyası Yunan Madalyası 314 [1897]
Dördüncü Mecidi (salnameden melhuzdur) Gümüş Liyakat Madalyası 12 Mart 316 [25 Mart 1900]

Tabib Halid Mehmed Şazi Efendi Asitane

Neşeti 24 Haziran 310

Sol Kolağası nasbı 18 Teşrinisani 314
Sağ Kolağası nasbı 15 Teşrinisani 318
Binbaşı nasbı 14 Temmuz 324

Halit Şazi Bey'in son görevi Tıp Fakültesi Dişçi Mektebi 'Emraz-ı fem ve esnan' (ağız ve diş hastalıkları) Muallimliğidir.⁷

⁷

Darülfünun-Talebe Rehberi. Tıp, Edebiyat, Fünun, Hukuk Medreseleri 1336-1337 sene-i dersiyelerine aiddir, İstanbul, Evkaf-ı islamiye matbaası, 1339, s. 38. Halit Şazi Bey'in son yılları için, bkz. N.Ş. Kösemihal, 'Ölümünün 32inci yıldönümü dolayısıyla: Dişçi Mektebi kurucusu Prof.Dr. Halit Şazi Kösemihal (1869-1921)' Yeni İstanbul, 26 Mart 1953, yıl 4, sayı 1203, s. 2 ve 27 Mart 1953, sayı 1204, s.2; S.Ayverdi, 'Doktor Hâlid Şazi Bey', Abide Şahsiyetler, İstanbul, Kültür Bak. yay., 1976, s.185-194.

Adnan Adıvar'ın müderrisliği neden gerçekleşmedi ?

Şeref Etker*

Darülfünun Tıp Fakültesi yönetiminin, Kurtuluş Savaşına katılmak üzere eşi Halide Edip'le birlikte, 1920 Nisanında Ankara'ya giden Dr. Adnan Adıvar'ın 'muallim' ünvanını düşürdüğü; Adnan Bey'in Büyük Millet Meclisi Başkan vekillikinden ayrılarak, ulusal hükümetin temsilcisi olarak, 16 Aralık 1922'de İstanbul'a dönüşünden kısa bir süre önce kendisini 'müdrerris' seçtiği bilinmektedir.¹ Seçildiği müderrisliğin hangi derse ait olduğu belirtilmemişse de, Dr. Adnan Bey'in 1922-1923 ders yılının ikinci (yaz) döneminde 'Tıbb-ı kanuni' derslerine girdiğine tanık olan bir öğrencisi vardır: Dr. Feridun Frik, A. Adnan Adıvar'ın ölüm haberini verirken onu tanıdığı gibi anmıştır:²

'Prof.Dr. Abdülhak Adnan Adıvar, Eski Tıp Fakültesi Adli Tıp hocası ve uzun yıllar Kızılay ve sağlık teşkilatı idareciliğinden sonra Büyük Millet Meclisi Reis vekilliği ve nihayet Londra ve Paris 'te üniversite lisan lektörlüğü gibi çeşitli ilim ve idare ve politika hareketlerinde varlıklar gösteren meslektaşımız...'

Feridun Neşet (Frik), Askeri Tıbbiye'den 1923 yılında mezun olmuştur ve 10. sınıftaki Adli Tıp derslerinde Adnan Adıvar'ı 'profesör' ve 'adli tıp hocası' olarak görmüştür. Dr. Adnan Bey, adli tıp dersinin müderrisi değildir; daha önce yalnız iç hastalıkları (Emraz-ı dahiliye) dersleri vermiş, bu dalda muallim olmuştur. Tıbb-ı kanuni dersi, 1922-23 ders yılında Müderris Dr. Vasfî Bey tarafından verilmektedir.³ Feridun Frik, Adnan Bey'i son sınıfta, 1923 yılının Şubat ile Mayıs ayları arasında 'nazari' adli tıp derslerinde dinlemiş olmalıdır. Adıvar bu derslerde, herhalde sağlıkla ilgili yeni yasal düzenlemelerden söz etmiş, deontoloji ve tıp tarihi konularına değinmiştir. Adnan Adıvar'ı 'Adli Tıp hocası' olarak tanıtan Dr. Frik kişisel bilgisine dayanmaktadır. Feridun N.Frik, Dr. Adnan Bey'in o tarihte Fakülte kadrosunda yer almadığını da bilmektedir.⁴

* Dr., Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar 34688, İstanbul.

¹ N.Yıldırım, "Hekim kimliği ile Abdülhak Adnan Adıvar ve Tıp Tarihi ve Deontoloji Müderrisliği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Adnan Adıvar Özel Sayısı*, c.VII, sayı 2, 2006, s.55-86. *Tanin*'e göre 'Darülfünun talebesi aynı zamanda müderrisleri olan Adnan Bey'i' karşılamak için beklemekteydiler (16 Kanunuevvel [Aralık] 1338-1922, sene 15, numero 64). Adıvar'ı Dr. Neşet Ömer (İrdelp), Dr. Vasfî ve Dr. Celal Muhtar (Özden) Beyler Pendik'te, Dr. Süleyman Numan ve Dr. Ziya Nuri (Birgi) Paşalarla Dr. Akil Muhtar (Özden) Bey Haydarpaşa garında karşılaşmışlardır (*Tanin*, 17 Kanunuevvel 1338).

² *Dirim*, c.30, sayı 8, Ağustos 1955, s.359. Ölüm duyurularındaki açıklamaların Dr. Feridun Frik tarafından yazıldığı bilinmektedir.

³ *İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi, 1338-1339 sene-i dersiyesi*, [İstanbul] Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1338 [1922], s.42-43. Dr. Vasfî Bey ölümüne (23 Haziran 1924) kadar bu görevini sürdürmüştür. Tıbb-ı kanuni dersi nazari ve ameli olmak üzere haftada iki saattir.

⁴ F.Frik, "Hocalarım", *Dirim*, c.52, sayı 2-5, Şubat-Haziran 1977; *Cumhuriyet'in İlk Hekimleri, 1923-1973: 50. Yıl*, haz. Feridun Frik, İstanbul, Yörük Matbaası, 1973.

Tıp Tarihi ve Deontoloji dersi, Tıp Fakültesi'nin basılı programlarında ilk kez 1926-27 ders yılında görülecektir:⁵ son (10.) sınıfta, Pazartesi günleri 16-17 saatleri arasında Müderris Dr. Ethem Akif Bey'in (Battalgazi) müderrisi olduğu adli tıp öğretimi içinde, Muallim Dr. Galip Ata Bey (Ataç) tarafından verilmektedir.⁶ Öğretim programında üç saat 'Tıbb-ı kanuni' dersi vardır; dersler teoriktir. Pazartesi günleri Adli tıp dersi ile 'Tarih-i tıp ve Deontoloji' aynı saatte gösterilmiştir. Diğer bir deyişle, Tıbb-ı kanuni (adli) dersinin ikinci döneminde haftada bir saat deontoloji ve tıp tarihi konularına ayrılmıştır.⁷ Tıp Tarihi ve Deontoloji dersinin düzenli olarak, yeni programla birlikte, 1924-25 ders yılının yaz sınıfta Dr. Galip Ata Bey tarafından Adli Tıp dersi içinde verilmeye başlandığını varsayabiliriz. Bu uygulamanın önce, Adnan Bey'le 1922-23 ders yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Dr. Adnan Adıvar'ın sanı, Darülfünun Tıp Fakültesi'nin 1922'den sonra yayımlanmış belgelerinde 'müdrerris' olarak geçmemektedir.⁸ Bunun nedeni, atama işleminin tamamlanmamış olmasıdır.⁹ Kanımızca, Tıp Fakültesi yönetimi Adnan Adıvar'ı, Fakülteye almak için değil, günün koşullarının gerektirdiği konumda tutmak için 'müdrerris' yapmıştır. Daha önce, Dr. Akil Muhtar'ın (Özden) dekanlığı döneminde, Fransız işgal kuvvetlerinde görevli hekimler Fakülte kadrosuna alınırken doğru ve hızlı işletilen yöntem,¹⁰ Adnan Adıvar için, geçerli kurallara uyulmadan başlatılmış ve sürüncemede bırakılmıştır. Darülfünun Tıp Fakültesi'nde bir derse müdrerris atanabilmesi için, önce dersin

⁵ Yeniden düzenlenen 20 Şubat 1331 [4 Mart 1916] tarihli Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabatı Nizamnamesi'nde (md. 55) 'Tarih-i tıp ve Deontoloji' dersi gösterilmesine karşın ders programına alınmamıştır, bkz. *T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi, 1341-1342 sene-i dersiyesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341, s. 19, s. 37-39

⁶ Tıbb-ı Kanuni dersi 1926-1927 ders yılında iki saatten, yine bir saati pratik olmak üzere, üç saate çıkarılmıştır. Eğitime eklenen bu bir saatinin tıp tarihi ve deontolojiye ayrıldığı anlaşılmaktadır. *T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi, 1926-1927 sene-i dersiyesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, [1926], s. 46-47. Aynı yıl, Müderris Dr. Vasfî Bey'den sonra adli tıp derslerini vermekte olan Müderris muavini Dr. Halit Naci Bey'in (Tekin) yerine Dr. Ethem Akif Bey (Battalgazi) Tıbb-ı kanuni müderrisliğine getirilmiştir, *T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi, 1927-1928 sene-i dersiyesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, [1927], s. 45-46.

⁷ Galip Ata (Ataç), *Tıp Fakültesi* (İstanbul, Yeni Matbaa, 1341/ Kanunusani 1925) adlı kitabında, 1924 reformundan sonra, eski ve yeni programları karşılaştırırken (s. 163) 'Tarih-i tıp ve deontoloji' dersinin 'evvelki [1924 öncesi] programdaki' süresinin karşılığına soru işareti (?) koymuştur. Galip Ata Bey'in yeni programda kendi vereceği dersin geçmişteki uygulamasıyla ilgili bu kararsızlığının bir nedeni, yürürlükteki Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabatı Nizamnamesi'nde bir 'Tarih-i tıp ve Usul-i muaşeret-i tıbbiye' dersi (s. 150) bulunması olabilir ?

⁸ Dr. Adnan Bey'in adı Darülfünun belgelerinde, kadro dışı kaldıktan sonra ders vermeyi sürdüren Teşrih-i tavsifi Müderrisi Dr. Mahzar Paşa gibi, 'Müdrerris-i fahri' biçiminde geçebilirdi, bkz. *Darülfünun-Talebe Rehberi. Tıp, Edebiyat, Fünun, Hukuk Medreseleri 1336-1337 sene-i dersiyelerine aiddir*, İstanbul, Evkaf-ı İslamiye matbaası, 1339, s. 39 'Müdrerris-i fahri Mahzar Paşa'

⁹ N. Yıldırım, *a.g.m.*, s. 74-75

¹⁰ Ş. Etker, 'Dr. Aimé Mouchet ve Tıbbiye'de Fransız kültürel egemenliğinin sonu', *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Emre Dölen Armağanı*, c. VI (2005), sayı 2, s. 37-39

tanımlanması ve programa alınması, sonra bir kürsü kurularak müderris seçimi yapılması gerekirdi. Çoğu zaman, Fakülte'ye alınmak istenen bir isim için işlemler eşzamanlı olarak yürütülür ve atama, Maarif Nezaretinin de onayıyla kısa sürede gerçekleştirilmiş olurdu. Anılan Fransız hekimler için de böyle yapılmıştır. Adnan Adıvar'a gelince, kararlar sondan başa doğru alınmaya başlanmış, Müderrisler Meclisi işlemi iki ders yılı içinde tamamlayamamıştır:

(i) Darülfünun Tıp Fakültesi Müderrisler Meclisi, 6 Aralık 1922'de BMM İkinci reisliğinden istifa ettikten sonra İstanbul'a geleceği öğrenilen Dr. Adnan Adıvar'ı bu tarihten sonra 'müderris' seçmiş; karar kısa sürede duyulmuştur.¹¹ Adnan Bey'in gıyabında alınan bu kararda hangi kürsüye müderris seçildiği açıklanmamıştır. Böylece, Adnan Adıvar belirsiz bir biçimde Tıp Fakültesi'ne bağlanmıştır. Kürsüsü uygun bir zamanda kararlaştırılacaktır.

(ii) Müderrisler Meclisi, 1922-23 ders yılı bitiminde,¹² 'Müderris Adnan Bey'in vezaif-i tedrisiye' başlayabileceği kanısıyla durumunu değerlendirmişlerdir. Meclis, 23 Haziran 1923 tarihli toplantısında tedrisat kadrosunda 'münhal' bulunduğu belirtilen 'Tarih-i tıp ve Usul-i muaşeret-i tıbbiye (Deontolojya)' kürsüsünün 'müderris' Adnan Bey'e verilmesini karar altına almıştır. Oysa, ortada böyle bir kürsü yoktur;¹³ Adıvar'ın ataması için, aynı oturumda kürsü kuruluşuna karar verilmesi beklenirdi.

(iii) Tıbb-ı Kanuni müderrisi Vasfı Bey dekanlığının ilk aylarında, aynı Müderrisler Meclisi 1923'ün Aralık ayı içinde yaptığı bir toplantıda 'Tarih-i Tıp ve Deontoloci' dersinin önemini gözeterek bir 'kürsü ihdası' ile birlikte 'Doktor' Adnan Bey'in bu kürsü müderrisliğine seçilmesi kararını almıştır.¹⁴ Bu belgede Adnan Bey'den 'Müderris' değil, 'Doktor' olarak söz edilmesi dikkat çekicidir. Kürsünün kurulmasına yeni karar verilmektedir.

¹¹ Dr. Adnan Bey'in müderrisliği ne zaman ve nasıl seçildiği de belli değildir? *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*'nda ('Şuun', c. 4, sayı 8, Teşrinievvel 1338/Ekim 1922) Refet Paşa'nın 26 Ekim 1922'de Tıp Fakültesi'ni ziyareti duyurulurken, derginin 1923 yılı başında yayımlanan bir sonraki sayısında (c. 4, sayı 9, Kanunievvel 1338) Adnan Adıvar'dan 'Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Hariciye Vekaleti İstanbul mümessili Müderris Doktor' olarak sözedilmekte, fakat bu müderrisliğin verilışı açıklanmamaktadır.

¹² Tıp Fakültesinde 1922-23 ders yılı 7 Haziran 1923 Perşembe günü bitmiştir, *Cumhuriyet'in İlk Hekimleri, 1923-1973: 50. Yıl*, haz. Feridun Frik, İstanbul, Yörük Matbaası, 1973, s. 5.

¹³ Tıp Fakültesi Nizamnamesi'nde (20 Şubat 1331/4 Mart 1916) dersler arasında 'Tarih-i tıp ve Usul-i muaşeret-i tıbbiye' sayılmış (md. 56), fakat süresi belirtilmemiş ve ders programına alınmamıştır. Müderris Dr. Kadri Raşit Paşa (Anday) tarafından okutulan Emraz-ı etfal (Çocuk hastalıkları) dersi, süresi Nizamnamede belirtilmediği halde ders programına alınmıştır. Adnan Adıvar için benzer bir uygulama yapılması düşünülmemiştir. 'Tarih-i tıp ve Deontoloji' dersi 1925'ten sonra aynı Nizamnamenin dönem çizelgesinde yer almıştır, bkz. *T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi, 1341-1342 sene-i dersiyesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, [1925], s. 19.

¹⁴ N. Yıldırım, *a.g.m.*, s. 83-85 Belgeler 6, 7 ve 8. Burada 6 ve 7 sıra sayısı gösterilen 23 Haziran 1339 (1923) tarihli iki belgedeki Tıbb-ı kanuni müderrisinin imzası Ethem Akif Bey'e değil, 'Doktor Vasfı'ye aittir.

Beşinci sene		
Tarih-i tıp ve Deontoloji		
Yaz	Yaz	Yaz
Adnan Adıvar	Adnan Adıvar	Adnan Adıvar
Adnan Adıvar	Adnan Adıvar	Adnan Adıvar
Adnan Adıvar	Adnan Adıvar	Adnan Adıvar
Adnan Adıvar	Adnan Adıvar	Adnan Adıvar
Adnan Adıvar	Adnan Adıvar	Adnan Adıvar
Adnan Adıvar	Adnan Adıvar	Adnan Adıvar
Adnan Adıvar	Adnan Adıvar	Adnan Adıvar
Adnan Adıvar	Adnan Adıvar	Adnan Adıvar
Adnan Adıvar	Adnan Adıvar	Adnan Adıvar

'Tarih-i tıp ve Deontoloji' dersi yeni programa göre Beşinci senenin Onuncu (yaz) semestrinde verilecektir (1924). İmza: Müderris Dr. Nureddin Ali (Berkol)

Gelişmeleri açıklayabilmek için Dr. Adnan Adıvar'ın İstanbul'dan Milli Türk Fırkası'nın kurucusu ve Meclis-i Mebusan üyesi olarak ayrılıp, yine Ankara Hükümeti'nin siyasi temsilcisi olarak döndüğünü hatırlamak gerekir. Darülfünun ve Tıp Fakültesi yönetimleri Anadolu'daki örgütlenmeler ve direniş ilişki kurmaktan kaçınmıştır. Refet Paşa'nın (Bele) Tıbbiye'de ve ardından 8 Kasım 1922'de İsmet Paşa'nın Darülfünun'da ağırlandırları Ankara Hükümeti yönüne kesin bir dönüş olarak yorumlanabilir. Aynı ilgi Dr. Adnan Adıvar'a gösterilmiştir, fakat Adnan Bey'in bir 'muhalif' olduğu iyi bilinmektedir.¹⁵ Müderris Dr. Akil Muhtar Bey'in (Özden) yönlendirdiği Tıbbiye temkinlidir. BMM tarafından halife seçilen Abdülmecit Efendi ile hükümet adına görüşmelerde bulunan Adnan Bey, politik eğilimlerini saklamamaktadır. Bu

¹⁵ Dr. Adnan Adıvar'dan bir diğer beklenti Tıp Fakültesi'nin İstanbul'a nakline destek vermesidir. Konu, Adıvar'ın gelişinden kısa bir süre sonra gündeme getirilmiştir, bkz. 'Tıp Fakültesi'nin nakli niçün isteniyor', *Tanin*, 28 Kanunievvel [Aralık] 1338-1922, sene 15, numero 76.

nedenle Tıbbiye yönetimi ve kurulları, Dr. Adnan Bey'in müderrisliğe atama işlemlerini sonuçlandırmayıp beklemeyi seçmiştir.

Adnan Adıvar'ın 1923 ders yılı için müderrisliğe atanmamasının bir diğer nedeni, yıl içinde Tıp Fakültesi'nde yapılacak olan dekanlık seçimleridir. Dr. Adnan Bey'in derslerine konuk eden Vasfi Bey 18 Eylül 1923'te Reis (dekan) seçilmiştir. Bundan sonra, müderrislik konusu son kez gündeme gelmiştir. Cumhuriyetin ilanıyla, Tıbbiye önceliği Ankara Hükümetinin beklediği reformlara vermiş; Fakülte içinde Dr. Neşet Ömer Bey'in etkinliği artmıştır. 1924'e gelindiğinde tartışmaların odağında İstanbul'a nakil konusu vardır. Dr. Adnan Adıvar ise, yeni siyasal partinin kuruluş çalışmaları içindedir. Adıvar'ın, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın oluşumundaki rolü ortaya çıkınca,¹⁶ Fakülte'nin yeni eğitim programına alınmasına karşın, 'Tarih-i tıp ve deontoloji' müderrisliğine atanmasından kaçınılarak, ders Tıbb-ı kanuni müderrisinin sorumluluğuna bırakılmıştır.

Sonuç olarak, Dr. Adnan Adıvar'ın 1923 yılı içinde Tıp Fakültesi'nde adli tıp derslerine girdiğini, burada deontoloji ve tıp tarihinden söz ettiğini, ancak siyasal nedenlerle müderrisliğinin gerçekleşmediğini söyleyebiliriz.

DÜZELTME / CORRIGENDA

Darülfünun-ı Şahane'nin (1900) Mekteb-i Mülkiye binasında açıldığına dair

Feza Günergun – Sevtap Kadioğlu

Osmanlı Bilimi Araştırmaları'nda (c.VIII, Sayı 1, 2006) yayımlanan "İstanbul Üniversitesi'nin yerleşim tarihçesi üzerine dair notlar" başlıklı yazımızda, 1900 Darülfünun-ı Şahane'nin (1900) günümüzde Eminönü Belediye Başkanlığı olarak kullanılan eski Mekteb-i Mülkiye Binası'nda öğretime başladığını yazmıştık. Makalemiz yayımlandıktan sonra Sayın Ali Baltacıoğlu'ndan, iki fotoğrafla birlikte aşağıdaki notu aldık.

¹⁶ Adnan Adıvar'ın siyasal parti çalışmalarını birlikte yürüttüğü Rauf (Orbay) Bey'i 14 Kasım 1923 günü Haydarpaşa garından Ankara'ya uğurlayan askeri tibbiyelilere hapis cezası verilmiştir. A.Koryak, 'Askeri Tıbbiyede haphane hayatı', *Dirim*, yıl 51, sayı 3, Mart 1976, s. 119-123.

“IV. Darülfünun, 1 Eylül 1900’da II. Abdülhamit tarafından, yakın zamana değin İstanbul Kız Lisesi’ne hizmet veren binada Darülfünun-ı Şahane adıyla açılmıştır.¹ II. Abdülhamit’in Darülfünun’un yeniden açılmasını onaylaması üzerine Darülfünun, önce Bezm-i Alem Valde Sultan Mektebi, sonra Mülkiye ve yakın zamana değin İstanbul Kız Lisesi olarak kullanılan binada öğretime başlamıştır. Darülfünun yönetimi 1902 yılında Mekteb-i Mülkiye Müdürü Recai Bey’in yürütmesine verilmiştir.² Darülfünun 1900’de yeniden açıldığında, o sırada Darüлмаarif binasını (İstanbul Kız Lisesi binası) işgal etmekte olan Mekteb-i Mülkiye’nin yanına yerleştirilmiş ve yönetimi de Mekteb-i Mülkiye’nin müdürüne bırakılmıştır.”³

Bu notu aldıktan sonra, bize iki yıl önce, Darülfünun’un bugün Eminönü Belediye Başkanlığı tarafından kullanılan binada açıldığını söylemiş olan ve bugün 80 yaşını aşmış olan kişiyle yeniden görüştük. Kendisi bu bilgiye teyit etmekte tereddüt etti. Bunun üzerine makalemizdeki yanlış bilgiyi düzeltmek için, A. Baltacıoğlu’nun notunu yayımlamak ve okuyuculara verdiğimiz yanlış bilgiyi düzeltmek istedik. Sonuç olarak, 1900 Darülfünunu’nun bugün Çağaloğlu Anadolu Lisesi’ni barındıran eski Mekteb-i Mülkiye binasında açıldığını söyleyebiliriz.

Darülfünun-ı Şahane’nin (1900) açıldığı ve bugün Çağaloğlu Anadolu Lisesi’ni barındıran bina. Fotoğraf, 1998 yılında Ali Baltacıoğlu tarafından çekilmiştir.

¹ Semavi Eyice, “Bir Yıldönümü Dolayısıyla Türkiye’de Üniversite”, *Türk Kültürü*, yıl 2, Ocak 1964, sayı 14, s. 15.

² Ali Rıza Başaran, *Üniversite Tarihi Üniversite ve Fakültelerle İlgili Kanun ve Yönetmelikler*, İÜ Rektörlük Yayın no: 3452, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1987, s. XXI-XXII.

³ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, Ankara 1964, s. 53-4.

Darülfünun-ı Şahane’nin (1900) açıldığı ve bugün Çağaloğlu Anadolu Lisesi’ni barındıran bina. Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi* (Ankara 1964), numarasız son sayfalarda.

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI**dergisinin yayın ilkeleri ve yazım kuralları**

Osmanlı Bilimi Araştırmaları (OBA), bilim, teknoloji ve tıp tarihi ile temel ve uygulamalı bilimlerin tarihini ele alan araştırma makaleleri, çeviri ve tanıtım yazıları (bilimsel toplantı ve yayınlar) yayımlamayı hedefleyen hakemli bir dergidir. Derginin öncelikli amacı, Türk bilim tarihi konusundaki araştırmaları yayımlayarak, bu bilim dalının gelişimine katkıda bulunmaktır. OBA'nın yayın dili Türkçe'dir. Dergide, İngilizce, Fransızca ve Almanca makaleler de yayımlanabilir. 1995 yılında yayına başlayan dergi, 2001 tarihinden itibaren yılda iki sayı (yaz ve kış) olarak yayımlanmaktadır.

Yayımlanmak üzere OBA'ya gönderilecek çalışmalarda aranan özellikler

1. Çalışmanın metni dört kopya olarak bir adet disket kaydıyla (PC Word) birlikte editöre gönderilmelidir.
2. A4 kağıda tek yönlü ve tek satır aralıklı basılmış olan metin, boyutları 12.5 x 18.5 cm olacak şekilde düzenlenmiş olmalı; yazı karakteri olarak Times New Roman Türk kullanılmalıdır. Metin 11 punto, dipnotlar 8 punto, makale başlığının tamamı büyük harflerle 12 punto ve koyu yazılmalıdır. Metin içindeki bölüm başlıkları sadece baş harfleri büyük 11 punto ve koyu; bölüm alt başlıkları ise, 11 punto italik ve beyaz olacak şekilde düzenlenmelidir.
3. Çizelgeler ve çizimler ana metnin içindeki yerlerinde, ekler metin sonunda olmalıdır. Dipnotlar sayfa altında verilmelidir. Kitap ve dergi adları beyaz italik, makale başlıkları tırnak içinde yazılmalı, kitapları yayımlayan kurumların adları açık olarak (İstanbul Üniversitesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, vb.) belirtilmelidir.
4. Yukarıda belirtilen özelliklere uygun olarak hazırlanmış olan çalışmanın, ekler, resim, şekil ve tablolarıyla birlikte 40 sayfayı geçmemesi tercih edilir.
5. Yazının ilk sayfasında, çalışmanın başlığı, yazar / yazarların adı ve adresleri bulunmalıdır.
6. Metin sonunda en az 100 kelimelik bir özet verilmelidir. Türkçe makalelerin özetleri İngilizce, yabancı dilde yayımlanacak makalelerin özetleri Türkçe ve İngilizce verilmelidir. Özetlerin altında en az üçer adet İngilizce ve Türkçe anahtar sözcük yer almalıdır.
7. OBA'ya gönderilen çalışmalar, yazar ve hakem kimliği gizli tutularak üç hakeme gönderilir. Çalışma, hakemlerden en az ikisinin raporu olumlu ise yayımlanır.

Çalışmaların gönderileceği adres:

Feza Günergun (editör)
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı
Beyazıt, 34459 İstanbul
Tel: 0212 455 57 00/15978; Fax. 0212 511 43 71
E-posta: fezagunergun@yahoo.com